

A szembesítés büntető eljárásjogi aspektusai

FENYVESI CSABA*

I. A szembesítés fogalma

A szembesítés története azt mutatja, hogy az ókorban és a feudalista középkor kezdetén az igazságkeresés szabályozott módjai között még nem szerepelt a szembesítés, sokkal inkább a kínvallatás. Ennek „fellazulása” a késői középkorban, a XVII-XVIII. században kezdődik meg, és születik meg a szembesítés intézménye. Átmeneti kettősség, együttélés után a XIX. századtól hivatalosan eltörölt a kínvallatás, és már az akkuzatórius (vádelvű) szemlélet alapján helyébe lép egyedülként a szembesítés, esetleg esküvel színesítve. A XX. század első felében már részletes jogi szabályozást láthatunk a – tárgyalási hangsúlyos – szembesítésről az egyes büntető eljárási kódexekben, köztük a magyarban is. Ám ezek a szabályok egészen a mai napig nem tartalmazzák a szembesítés definícióját, az a jogtudomány művelőire tartozott és tartozik. Ilyenformán a jelen téma kapcsán a fogalmi meghatározás, a lényegi ismérvek megfogalmazása elkerülhetetlen.

A konkrét meghatározás előtt kiemelem még, hogy a jogtörténeti kutatásomból az is kitetszik, hogy a szembesítés alkalmazásának hajnalán, a XVII-XVIII. században, sőt még a XIX. században is, a szembesítést nevezték confrontationak, ellenthomlok-állításnak, szembenvallásnak, továbbá szembeállításnak. Ezen utolsó kifejezés jelezte, hogy a szembesítettek álltak egymással szemben. Emellett az is jellemző volt, hogy a vallomásaikat oly – virtuális – módon ütköztették, hogy azokat felolvasták, vagyis hiányzott a valódi szemébe mondás. Napjaink elméleti alapvetése¹ és az arra épülő gyakorlat ettől eltérő. Egységesnek tűnik ma már az irodalomban az az álláspont, hogy „a szembesítés lényegét tekintve sajátos, »kombinált« kihallgatás, olyan önálló nyomozási (eljárási) cselekmény, amelynek kereté-

* Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető Eljárásjogi és Kriminológiai Tanszék, habilitált egyetemi docens

¹ Katona Géza megfogalmazásában az elméleti alap: „Az együttes bizonyíték értékelés folyamán az esetek többségében fontos szerephez jutnak a formális logika olyan alaptörvényei, mint az »ellentmondás-mentesség« és a »kizárt harmadik« elve. Így az ellentmondás-mentesség arisztotelészi megfogalmazása, amely szerint »egymásnak ellentmondó kijelentések együtt nem lehetnek igazak«, a kategorikus formában kifejezhető (igen-nem) bizonyítékok ellenőrzésénél érvényesíthető.” Katona Géza: *Valós vagy valótlan*, Budapest, KJK, 1990, 74. o.

ben egyidejűleg több személy kihallgatása megy végbe kifejezetten azzal a céllal, hogy a kihallgatottak korábban tett vallomásai közti lényeges ellentétet feloldják.”² Az általam is elfogadott megfogalmazást azzal pontosítom, hogy a „több” személy alatt mindenképpen csak két személyt értünk, nem többet és nem kevesebbet. Ha kevesebb, vagyis egy személy lenne, akkor az az általános kihallgatás körébe tartozna, nem beszélhetnénk szembesítésről, ha pedig kettőnél több lenne akkor a szembesítés pszichológiai és krimináltaktikai létalapja kérdőjeleződne meg.³

II. A szembesítés elhatárolása más nyomozási/bizonyítási cselekményektől

A fogalmi tisztázást segíti, ha a szembesítést elhatároljuk más (hasonló, illetve kevésbé hasonló) bizonyítási cselekményektől, ha megfogalmazzuk az eltérő, ám ugyanakkor a hasonló vonásokat is.⁴

1. A kihallgatás és a szembesítés. A kezdeti definiálásból is kitűnik, hogy édestestvérekről van szó, hiszen a szembesítés egy speciális kihallgatási forma. Hasonló a taktikája, rögzítése, jogorvoslata, a jelenlevők köre (pl. védő, tanú ügyvédje, fiatakorú törvényes képviselője), az eseményt vezető hatósági személy, és a célok között itt is szerepel a vallomás ellenőrzése, további (új) bizonyíték szerzése. A kihallgatás közbeni tárgyi bizonyíték (fénykép, film) bemutatás, okirat, szakvélemény, terhelt/tanúvallomás felmutatás is mind-mind egyfajta tárgyi vagy reál-

² Tremmel Flórián-Fenyvesi Csaba-Herke Csongor: *Kriminalisztika Tankönyv és Atlasz*, Budapest-Pécs, Dialóg-Campus Kiadó, 2005, 385. o.

Hasonló definíciót találunk a német irodalomban. „Az ellentmondások tisztázására szolgáló szembesítés két már kihallgatott személy egyidejű kihallgatása, akiknek az állításai jelentősen eltérnek egymásától.” Ackermann, R. – Clages, H.-Roll, H.: *Handbuch der Kriminalistik*, Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Dresden, Richard Boorberg Verlag, 1997, 58. o.

A francia büntetőjogi szakszótár szerint pedig a szembesítés: „A tanúk egymással, a tanú és a sértett, vagy egy tanú és a terhelt között történő szembeállítás. Így állításaik egymás jelenlétében ellenőrizhetők, egyeztetethetők és mérlegelhetők.” *Dictionnaire de droit criminel*. Dalloz, Paris, 1992, 111. o.

³ Azt is jelzem, hogy a hazai államigazgatási és szabálysértési („kis büntetőeljárásban”) eljárásokban nem ismert az intézmény, a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. tv. viszont ismeri. A 173. § (4) bekezdése szerint: „Ha a tanú vallomása más tanúnak vagy a személyesen meghallgatott félnek előadásával ellentétben áll, az ellentét tisztázását szükség esetében szembesítéssel kell megkísérelni.” Ám Kengyel Miklós szerint: „Mivel a szembesítés hatékonyságáról erősen megoszlanak a vélemények, a polgári perben meglehetősen ritkán alkalmazzák.” Lásd részletesebben: Farkas József - Kengyel Miklós: *Bizonyítás a polgári perben*, Budapest, KJK, 2005, 155. o. (Az iránymutató civiljogi bírósági döntések közül az alábbi egyedi esetekben találtam egyáltalán szembesítésre utalást a gyakorlatból: 2003/357., 2003/286., 1999/570., 1994/409., 1985/406., 1981/75.)

⁴ A szakirodalomban felmerült a terhelt és a sértett(tanú) relációjában a mediációval való szembesítési összevetés is. Lovas Zsuzsa szerint:

- „a mediáció nem igényel komoly előkészítő munkát, a konfliktus folyamatosan fennáll, nincs elkövető-áldozat, a kialakult helyzetért közös a felelősség, a mediátor tartja kezében a folyamatot, több ülésből is állhat;

- a szemtől szembe állítás viszont komoly előkészítő munkát igényel, a konfliktus a tett vagy bűntett után van, van elkövető és áldozat, a kialakult helyzetért az elkövető a felelős, a módszer szigorú formai keretei határozzák meg a folyamatot, általában egy ülésből áll.” Lásd részletesebben: Lovas Zsuzsa: Új módszerek és lehetőségek a konfliktusok kezelésében, *Belügyi Szemle*, (2002) 1., 125. o.

szembesítés. A vallomást tevő szeme elé tárják a vallomását cáfoló adatokat, „ellenbizonyítékokat”,⁵ még ha személytelenül is, legfeljebb a hatósági személy közvetítésével.

Napjaink gyakorlatában előfordult, hogy egy értékes, bűncselekmény folytán megszerzett gépjármű elrejtésében, illetve elidegenítésében működött közre a gyanúsítás szerint a terhelt, aki kezdetben tagadó vallomást tett. Kijelentette, hogy a luxusautóról nem tud, azt nem látta, azzal nem találkozott, abban nem ült. A nyomozó a kihallgatás közben eléártta az egyik magyar benzinkúton készült videokamera felvételeit (képekre vágva, nagyítva), amelyen a terhelt volt látható, a gyanúsításban szereplő rendszámú, típusú, színű gépjármű mellett, amint éppen abba tankol. A terhelt a képpel való szembesüléskor a kihallgatás felfüggesztését kérte, majd néhány nap múlva részletes beismerő vallomást tett.

Eltérő azonban a menete, a főszereplő (állító-kérdező) nem a hatóság tagja, hanem a szembesített személy. Két személy vesz részt rajta a hatóság tagján kívül, elhelyezkedésük során a szembesítettek egymással szemben ülnek, nem a hatóság tagjával folytatnak párbeszédet, a vitaszituáció, a konfliktus (konfrontálódás) a szembesítettek között jön létre, szemtől szemben.

A kihallgatást felfoghatjuk a nyomozóval való szembesítésnek is,⁶ az első informális konfrontálódása a terheltnek-sértettnek-tanúnak, a formális szembesítés a második. Azzal a különbséggel, hogy a hatósági személy mellett megjelenik egy másik személy is, aki – általában – ugyanúgy kételkedik a szavaiban, sőt kifejezetten ellent is mond. Dupla szorításban van így a szembesülő kihallgatott személy, túlnyomórészt a terhelt.

2. A helyszínelés és a szembesítés. Folytathatjuk a „rokonsági sort”, mivel az igazságkereső, vallomást ellenőrző helyszínelés, mint speciális helyszíni kihallgatási forma is igen közel áll a szembesítéshez, hiszen e körben az aktívan résztvevő (terhelt, sértett, tanú) a bűncselekményhez kötődő helyszínen mutat meg tárgyat, helyet, eseményt, miközben vallomást tesz.⁷ Hasonlóak a célok: a valló hitelességének ellenőrzése, új bizonyíték szerzése. A kihallgatott itt azonban nem személylyel, hanem a helyszínnel szembesül, „az néz a szemébe”, mondhatni a helyszínt „visszanéz rá”. (Kellő feszültséget indukálhat maga a helyszín és az esemény felidézése is, ha vallomása valótlan, eltér a realitástól, az igazságtól.)

Az is pszichikai lehetőség, hogy e taktika által a gyanúsított feltételezheti azt, hogy a nyomozónak már megfelelő bizonyítéka van ahhoz, hogy megalapozza bű-

⁵ Krisztinkovics Antal: *Gyakorlati nyomozó szolgálat*, Budapest, Pallas, 1911, 79. o.

⁶ Ez érvényes persze a bírósági kihallgatásra is, ahol a bíró személye a „quasi” szembesülő, egyúttal maga a bíró is tanúvá válik, megfigyeli a kihallgatott személyt, érzékeli, látja, hallja, amit mond. Jerome Frank megfogalmazása szerint: „... lévén ő is csak egy esendő tanúja annak, ami a tárgyalóteremben folyik. [...] Indianában újra kellett tárgyalni egy ügyet, mert az egyik esküdt látása annyira rossz volt, hogy képtelen volt kivenni az arcokat. Várható, hogy egy napon a bíróságok azt fogják mondani, hogy egy rövidlátó bíró nem vezethet tárgyalást esküdtszék nélkül, csupán hallgatva az elmondottakat, mert nem látja a tanú viselkedését, kifejezéseit, testtartását.” Jerome Frank: *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt* (szerk.: Badó Attila), Budapest, Szent István Társulat, 2006, 59-60. o.

⁷ Egyetérték a magyar kriminalisztika enciklopédikus összefoglalásában található megállapítással: „A szembesítés helyszíni kihallgatás keretében is megtörténhet.” Cserhalmi Ferencné: A vallomások ellenőrzése, In: *Kriminalisztika 2. kötet*, (szerk.: Bócz Endre), Budapest, BM Duna Kiadó, 2004, 896. o.

nösségét. Kiegészítésül e pszichikai nyomás, egyesítve a bűncselekmény helyszínével, beismerő vallomáshoz vezethet vagy terhelő bizonyítékokhoz.

Az Amerikai Egyesült Államok Hadseregének rendőr iskoláján az egyik kiképzés folyamán hirdetnek még egy pszichikai kényszert, melyet akkor alkalmaznak, ha a tanúk kiléte ismeretes. Azt tanácsolják, hogy a tanúk is legyenek ott, mikor a gyanúsított a bűntett színhelyén van, nem tehetnek semmilyen megjegyzést a gyanúsítottnak, s nem is szólhatnak egy szót sem, mert az csak növelné jelenlétüknek a hatását, és valószínűleg azt sejtetik a gyanúsított számára, hogy felismerték, mint bűnös személy.

A fent állított pszichikai kényszerek csak abban az esetben válnak be, ha a gyanúsított valóban az elkövető. Semmilyen hatást nem gyakorolnak egy nem bűnös személyre, kivéve hogy megkérdézi; miért vitték el egy másik bűncselekmény tett-helyére?

3. A felismerésre bemutatás és a szembesítés. A szembesítéshez legközelebb álló, „ikertestvérnek” is tekinthető a felismerésre bemutatás, olyannyira, hogy az angolszász országokban a „confrontatio” kifejezés alatt a felismerésre bemutatást értik. Még a német irodalomban alkalmazott „Gegenüberstellung” kifejezés szintén jelenti a felismerésre bemutatást, az azonosításos szembesítést is.⁸ Megkülönböztetésül a „Gegenvernehmung” is használatos a szembesítés kontinentális értelmében, a „kihallgatásos” vagy „ellentmondásos” szembesítésre, szemben a „kiválasztó” (angolszász „line up” – felsorakoztató) felismerésre bemutatással. Engelhardt tanulmányában a „Wahlkonfrontation” és „Zwischenkonfrontation”, vagyis a választó és ütköztető (egymás közötti) plasztikus kifejezések jelennek meg.⁹ Mindkettőben szembeállítás van, azonban gyakorta a felismerő védelme érdekében már csak francia (egyirányúan átlátható, „detektív”) tükrön keresztül történik ez. Céljában és taktikájában is eltérések vannak, hiszen itt a személyazonosítás és nem a vallomás ellenőrzés áll a középpontban.

A felismertetés lehet titkos (rejtett, leplezett) is, a szembesítés sohasem. Az csak nyílt lehet, akár a nyomozási, akár a tárgyalási szakban. Fogalmilag kizárt a titkos formális szembesítés.

A felismerő vonakodása, ellenállása esetén is végrehajtható, kikényszeríthető (legrosszabb esetben fénykép segítségével), míg a szembesítést nem lehet, illetve nem szabad a szembesülő akarata ellenére végrehajtani.

A felismerésnél a múltban rögzült személyképet, emlékképet kell összehasonlítani a felismerő elé táruló valós személyekkel, míg a szembesítésnél fel kell idézni az emlékképeket, azokat aktivizálni (reprodukálni) és közvetíteni is kell.

Mindig több személyt mutatunk be a felismerőnek, szembesítésnél pedig mindig csak egy személy ül vele szemben. Az előbbi többes vagy választásos, az utóbbit egyéni konfrontációnak is nevezhetjük.

⁸ A felismerésre bemutatásról külön német monográfia is született, nevezetesen: Hans Jörg Odenthal: *Die Gegenüberstellung im Strafverfahren*, Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Boorberg Verlag, 1992.

⁹ Engelhardt, L.: Kleiner Mitteilungen, *Archiv für Kriminologie*, Berlin, (1939) 105., Band, 140-143. o.

Ha a felismerésre bemutatásnál hibázik a felismerő, végzetes következményei lehetnek, szinte korrigálhatatlan az eljárás során. A tapasztalatok és kutatások szerint a későbbiekben erőteljesen ragaszkodnak a felismerők a hibás döntésükhöz, ami sok esetben justizmordhoz, jogi halálhoz, téves ítélethez vezet(ett).¹⁰ Az első felismerést (és ebbe beleértendő az előzetes fényképfelmutatás is) követő minden további megismételt felismerés híján van minden bizonyítási értéknek.¹¹ Ezzel szemben a szembesítésnél ilyen eredményű, súlyú hiba, tévedés nem fordulhat elő, amivel nem azt állítom, hogy nem lehet káros, tévútra vivő hatása egy esetlegesen téves, hazug vallomásnak. Ám a bizonyító erő jóval kisebb, mint ahogyan azt a későbbiekben kifejtem.

A felismerésre bemutatás jóval nagyobb, alaposabb előkészületeket kíván, mint a szembesítés,¹² továbbá megismételhetetlen is. Ezen felül gyakran helyhez, szituációhoz kötődő, ami nem követelmény a szembesítésnél. Sőt kifejezetten hátrányos lehet, ha nem az erre a célra alkalmas, erre készített kihallgató helyiségben történik. (Például büntetés-végrehajtási intézetben, kórházban.)

A felismerésnél fontos, hogy a felismerendő személy(ek) eredeti, bűncselekménykori állapotának megfelelően jelenjen meg, vegyen részt az eljárásban, mert minden változás, változtatás (haj- szakáll-, bajuszvisolet stb.) megnehezíti, néha ellehetetleníti a cselekményt. A szembesítésnél ilyen követelmény nincs, a személy fizikai, külső változása nem befolyásolja a szemkontaktust.

Az is fontos elvi tétel, hogy nem helyettesíthetők egymással, azaz nem lehet szembesítés keretében felismerést tartani, és felismerés keretében nem lehet szembesítést tartani. Időrendiségük is jelzi a különbséget, mert tilos szembesítés után felismerésre bemutatást tartani, ám felismerésbe bemutatás után engedett a szembesítés alkalmazása.¹³

¹⁰ Nagy valószínűséggel ez – a hibalehetőségek miatti fokozottabb érzékenység – a magyarázata annak, hogy a felismerésre bemutatásról jóval szélesebb a (köztük a monografikus) szakirodalom (akár német, akár angol nyelven), mint a szembesítésről. Odenthal ki is emeli monográfiája bevezetőjében: „A gyanúsítottak a téves azonosítása a szemtanú által szembesítéssel vagy fényképről felismeréssel az egyik fő oka a büntetőeljárásban hozott téves ítéleteknek. Seelig megállapítását, miszerint az ismertté vált jogi tévedések nagy száma a téves felismerésen alapul, Peter vizsgálatai a büntetőjog hibaforrásairól is igazolják. Ráadásul a megismételt eljárás által korrigált hibás ítéletek száma sem becsülhető túl nagyra, mert egy tévedésen alapuló rossz azonosítást utólag alig lehet új tények és bizonyítékok segítségével megdönteni. Sok újra felvett eljárásban az ártatlan elítéltet csak a tettes rábizonyításával mentették fel. Angliában ezen hibaforrások miatti nyugtalanság eredményezte a Lord Devlin vezette bizottság bevetését, ami a szembesítések eljárási gyakorlatát vizsgálta, és arra az eredményre jutott, hogy az angol büntetőeljárásban a fő hibaforrás a tanúk általi helytelen azonosítása a tettesnek.” Hans Jörg Odenthal: *Die Gegenüberstellung im Strafverfahren*, Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Richard Boorberg Verlag, 1992, 19. o.

¹¹ Ezen anomáliáról részletesen értekezett Katona Géza: Még egyszer Magda János bűnügyéről c. tanulmányában, *Belügyi Szemle*, (1986) 8.

¹² Ami nem azt jelenti, hogy a szembesítés megszervezése, egyáltalán a kettős személyű szituáció fizikai megteremtése már önmagában ne jelentene nehézséget, szervezést. Erre utal például Ulmann György: A fogva tartottak kihallgatásának bonyodalmairól c. tanulmányában, amelyben példaként említi; „A BRFK vizsgálati osztálya egyik ügyében pusztán 10 percnyi szembesítés céljából az ügy előadója 7 óra 10 percet talpalt, amíg a bűnügyi helyettes által aláírt átiraton »összegyűjtötte« a terhelte kikéréséhez szükséges 11db (!) aláírást” *Rendészeti Szemle*, (1992) 1., 72. o.

¹³ Előfordult a gyakorlatban, hogy egy kisvárosban, símaszkban elkövetett zálogházi rablással meggyanúsított terhelte védője megbízást adott egy magánnyomozónak a mentő körülmények felkutatása ér-

A felismerésre bemutatásnál előfordulhat spontán forma is. A leggyakoribb eset, amikor körözési kép alapján ismernek fel keresett elkövetőket az utcai forgatagban a járókelők, ám már olyan is előfordult, hogy bírósági vagy rendőrségi folyosón véletlenül arra haladó személyben ismertek fel korábbi tettet. Spontán szembesítésről, tudatosság nélküli szemébe mondásról nemigen beszélhetünk. A gyakorlatban „irányított” spontán szembesítés is előfordulhat: Pl. „számtalan esetben előfordult már, hogy a nyomozó beidézte azt a személyt is, akinek vallomásától a bűnöző tartott, ezért úgy rendezte meg a fogdából való felkísérését, hogy »véletlenül« meglássa az illetőt. A kihallgatott nem tudta, hogy az illető miről beszélt, mit mondott el. A bűnözőnek az ilyen szempontból való megtévesztése – a blöffölés – , bizonytalanságban tartása nem törvénysértés.”¹⁴

A felismerési eljárás hangtalan, nincs kölcsönös párbeszéd, vita, személyes konfliktus, a szembesítés pedig „hangos”, kimondó. Ez még akkor is igaz, amikor süketnéma személyt szembesítünk jeltolmács segítségével, akkor ugyanis a tolmács a szembesülő „hangja”. Néma szembesítés nem létezik. Felismertetésen pedig legfeljebb a felismerő nyilatkozata – jegyzőkönyv számára tett kijelentése – jelenik meg hangként, ám nem a felismerendők körében, nem azok előtt, nem azokkal konfrontálódva. Vak felismerő és felismertetett személy is lehet, mivel létezik hangfelismerés is, azonban a szembesítésnél vak személy nem vehet részt, valódi szemébe mondás és nézés híján a pszichológiai alap is kiesik.

A szembesítésnél mindig van előzetesen két ellentmondó vallomás, a felismerésnek ez nem előfeltétele. Lehet, hogy csak egy tanúvallomásunk van, és most keressük a lehetséges terheltet, aki majd nyilatkozhat utólag, ha szükség van rá, illetve ha vallani kíván. Végül egyezőség a két intézményben, hogy mindkettőnek vannak szoros kölcsönhatásban levő pszichológiai, büntető eljárásjogi és kriminalisztikai aspektusai.

4. A bizonyítási kísérlet és a szembesítés. A vallomás igazságtartalmának ellenőrzésére szolgáló bizonyítási kísérlet egyfajta szembesülés a valósággal az azon résztvevő, korábban vallomást tett személy (akár terhelt, akár sértett-tanú) esetében. A bizonyítás-elméletileg értékesebb, negatív, kizárt eredményt hozó bizonyítási kísérlet önmagában alkalmas lehet olyan hatások kiváltására, amely vallomás-változtatást idéz elő a résztvevő személyben. Szembesül a személy a kísérlet során, hogy állítása tarthatatlan, az nem felel meg a valóságnak, az eljárás során feltárt bizonyítéknak. Ám hangsúlyozom, ez a negatív, lezáró-kizáró eredménnyel bíró bizonyítási kísérletnél működhet, a pozitív esetében, a lehetőségi eredménnyel ilyen eredmény nem várható, nem jön létre szembesülési feszültség, a valóság és a vallomás közötti ellentét.

dekében. A magánnyomozó – miután megtudta, hogy a hatóság nem végzett és nem is végez, a símazsk takaró szerepére hivatkozással, sem felismerésre bemutatást, sem szembesítést – elvitte a terheltet a zálogház tulajdonosához, a sértetthez, aki korábban találkozott a valódi elkövetővel. A sértett mindjárt ismerősként üdvözölte az oda kísértet. Mint kiderült, régóta ismerik egymást, és sem a terhelt testalkata, sem a hangja, sem a mozgása nem egyezett meg a rablóéval. Varga Bálint: *Mágándetektívek*, Budapest, Agave, 2005, 216-217. o.

¹⁴ Horváth Ferenc: Adatgyűjtés és blöffölés, *Belügyi Szemle*, (1979) 7., 72. o.

A gyakorlatban előfordult, hogy a házkutatáson fellelt egyik terítővel kapcsolatban azt állította a terhelt nő, hogy azt ő varrta, hímezte. Bizonyítási kísérletet rendeltek el, amelynek keretében a terhelt elé tették a hímezéshez szükséges eszközöket, anyagokat, azonban a sutaság, a hozzá nem értés, a más által készítés gyorsan kiderült. A terhelt a hímezési „kísérlet” közben szembesült a valósággal; nem tudja elkészíteni, és sírva vallotta be, hogy valóban lopásból származik a hímezett terítő is. Abba bugyolálta be az egyéb értékeket még a bűncselekmény helyszínén.

5. A helyszíni szemle és a szembesítés. Tekintettel arra, hogy mind a szemle, mind a szembesítés körében a nyomozási szakon látom a hangsúlyos szerepet, így a nyomozás helyszínén folytatott szemlére fókuszálom az összehasonlítást. Ennek körében távolibbnak tűnik a kapcsolat, mint az előzőeknél, ám magánál a helyszíni szemlénél is, különösen az értékelési szakában már van elétárás, szembesülés az adatokkal, a tényekkel – általában a jelenlevők körében. Így mindenk előtt a sértett szembesülhet állítása valótlanságával, ám számításba jöhet a tanú, és ritka gyakorlati esetekben a már ott levő (vagy tetten ért) terhelt is. Maga a szemle eredménye is kiválthat más igazságot, más vallomást az addig eltérőt állító „szembesített” személyekből. Mintegy „tetemre hívásként” szembesül a valótlant állító a „vérvörös valósággal”, és változtatja meg az addigi nyilatkozatait.

Nagy különbség, hogy a helyszíni szemle megismételhetetlen, visszafordíthatatlan (irreverzibilis). Ha egyszer megtörtént, újra „nem nyílik meg a könyv, amiből olvasni kell tudni” – elsőre. Ezzel szemben a szembesítés ismételhető.

6. Kutatás-motozás és szembesítés. Nem véletlen, hogy a kriminál-taktikai ajánlások között mindig ott van, hogy legalább két hatósági személynek kell lefolytatnia a nyílt kutatást, beleértve a nyílt személyi motozást is. Míg az egyikük a tényleges kutatást végzi, a másik figyel a kutatással érintettet, annak reakcióit, fizikai, fiziológiai, magatartásbeli változásait. Ennek során jól érzékelhető, ha az érintett szembesül a keresett tárgyak felé való hatósági közelítéssel, illetve azok megtalálásával. A terhelő adatok, „corpus delicti”-k (személyek) feltárása, előkerítése hasonló verbális és non verbális jeleket produkálhat, mint maga a személyekkel történő szembesítés. Például megjelenik a félelmi veríték, izzadás, a menekülési kényszer, az ideges rángatózás, vakarózás stb. Mindezek elősegíthetik a kutatás eredményességét, és a későbbi vallomás igazság tartalmát is.

A házkutatás gyakorlatában előfordult, hogy az alapos felkészülés, az előzetes adatgyűjtés feltárta, hogy a házkutatás érintettje (célszemélye), amikor ideges, nyugtalan, akkor szemüvegét hirtelen leveszi és azt lázasan törölgetni kezdi. A konkrét végrehajtás során sokáig nem történt ilyen, azonban, amikor a nappali szobában a falvédőket kezdték vizsgálni a kutatók, akkor a tulajdonos nyugtalanul szemüvegéhez kapott, azt levéve törölgetni kezdte, miközben homlokán apró izzadságcseppek jelentek meg. A falvédő hátuljára ragasztva találták meg a kutatók a keresett iratokat.

7. Szakértők párhuzamos meghallgatása és a szembesítés. Végül a törvényben utolsóként felsorolt bizonyítási eljárás körében is látok szembesítési elemeket, és nem csak a szakértők egymás közötti relációjában. A törvény szerint

ugyanis a szakértők is szembesülnek egymással, hiszen esetükben is eltérő véleményekről van szó, amelyeket egymás jelenlétében próbálnak tisztázni. Itt azonban nem kihallgatásról van szó, és nem ellenthomlok állításról, vagyis nem egymásnak feszülő érzelmek csatájáról, hanem sokkal inkább vélemények ismertetéséről és megvitatásáról.

Ám a jelenlevő érintettek, köztük a terhelt, sértett/tanú, esetében válthat ki olyan feszültségi hatást, akár a szakértőkkel való egyénenkénti konfrontálódás, vitázás is, amely részükről változtatást indukál, bár ennek csekély elméleti és gyakorlati alapját látom, illetve tapasztalom.

8. A poligráf és a szembesítés. Annak ellenére, hogy a Be. nem nevesíti a bizonyítási eszközök, eljárások között, mégis fontosnak tartom az elhatárolást, hiszen a poligráf esetében is igazságkereső, vallomás-ellenőrző felderítő eszközről, informális szembesítésről van szó. Az angolszász szisztémában az egyik helyettesítője (kiváltója) is – az eskü és a keresztkérdézéses módszer mellett – a (nem létező, illetve másként létező) szembesítésnek.

Ha a kihallgatás a szembesítés „édestestvére”, akkor a poligráf a „mostohatestvére”, hiszen itt is folyamatos hazugságellenőrzés, helyesebben őszinteség ellenőrzés folyik.¹⁵ Folyamatosan szembesül az itt is önkéntesen, beleegyezésével résztvevő, kikérdezett terhelt státuszú az elért adatokkal, képekkel, kérdésekkel. Emellett ez is a feszültségre, a stresszre épít, ugyanakkor hiányzik a másik fél személyes jelenléte, személye, érzelmi ráhatása, a szemébe nézés/tekintés, a szemrehányás ereje.

A poligráf csak nyomozási szakban használható,¹⁶ a szembesítés azonban a bírósági-tárgyalási szakban is bizonyítási eszköz lehet. Az ebből származó bizonyíték pedig magasabb validitású, mint a poligráfé, amely kifejezetten nyomozási felderítést elősegítő eszköz, kevésbé a – végső soron a bíróságon folyó – bizonyításé.

9. A keresztkérdézéses eljárás és a szembesítés. Ahogyan az Egyesült Államokban feltalált poligráf (hazugság- vagy őszinteségvizsgáló készülék) sincs a Be-ben nevesítve, az elsősorban az angolszász jogrendszerre jellemző keresztkérdézéses eljárás sem. Annak ellenére, hogy a Be. reformja során a tárgyalási szakban keresztkérdézéses elemeket helyezett el a törvényalkotó, a gyakorlatban azonban ennek csekély jele látható.

A keresztkérdézés nem jellemző a nyomozási szakra sem a kontinentális, sem az angolszász szisztémában. Utóbbiban, a bírósági szakban a technikának, a módszernek relatíve szigorúan körvonalazott jelentése van. Olyan kihallgatás értendő ez alatt, amelynek során egy személynek többen tesznek fel kérdéseket olyképpen, hogy felváltva és eltérő sorrendben kérdésekkel árasztják el a kihallgatottat, mintegy

¹⁵ Lásd erről részletesebben: Hautzinger Zoltán: Az igazságügyi őszinteségvizsgálat, in: *Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára* (szerk.: Korinek László - Köhalmi László - Herke Csongor) Pécs, PTE ÁJK, 2004, 43-52. o.

¹⁶ Ezt az elvi tételt nemrégiben a Legfelsőbb Bíróság is kifejtette, részletezte a 4/2007. BK-ban a Btk. és Be. egyes rendelkezéseinek értelmezéséről. Lásd BH 2007/8. 577. o.

„keresztül-kasul” kikérdezve őt.¹⁷ A kérdések felgyorsításával és a gyors válaszokra hajszolással a kihallgatottat megfosztják a megfontolás lehetőségétől és sietős, átgondolatlan, alkalmanként egyszavas válaszok adására késztetik abban a reményben, hogy elárulja magát. Ezzel mintegy a kérdezők szembesülő féllé válnak a kihallgatottal szemben, és mint hivatásosok, professzionálisak (vádlok, védők) hasonló hatást érhetnek el, mint a felfogásunk szerinti szembesítésen. Az angolszász jogrendszerben működő államokban a kontinentális értelmű szembesítés mellőzésére több jó okot is találhatunk, ezekből megemlítem az alábbiakat:

- a gyors nyomozásban nem kívánják a terheltet információ közelbe helyezni,
- a terhelő tanúk (köztük a tettestársak) erőteljes vallomásait igyekeznek a tárgyalásra tartalékolni,
- meglepetés előtt a tárgyaláson kívánnak elérni részben a terhelő vallomásokkal, részben a keresztkérdezés „pergőtüzében”, mintegy ott „szembesítve” őket a kérdéseikkel, az elé tárt vallomásokkal, tárgyi bizonyítékokkal,
- a tanúk védelme is azt kívánja, hogy az előzetes eljárásban ne érje őket negatív hatás, különösen ne a terhelttől,
- más igazságkeresési, illetve őszinteség-szavahihetőség ellenőrzési módokat alkalmaznak, így pl. a poligráfot,
- a szavahihetőséget erősítőnek inkább az esküt tekintik,
- magát a keresztkérdezéses eljárást tekintik olyan igazságkereső módszernek, amely magába foglalja a tág értelemben vett, informális (taktikai) szembesítést,
- a tárgyalás-taktikai elemek segítségével a vád- és védelem képviselői a nem szimultán, hanem szukcesszív módon végrehajtott passzív szembesítést igazán aktívvá, funkcionálissá változtatják, ami hatásában (atmoszférájában, feszültségében) még erőteljesebb lehet, mint a laikus elemek segítségével végzett formális (tradicionális) szembesítés (ami a kontinentális jogrendszerre jellemző),
- végül az is megköszönhető érvként, hogy a természettudomány eredményeire épülő krimináltechnikai eljárásoknak nagyobb teret, hangsúlyosabb szerepet szánunk.

Mintegy zárógondolatként a 2. ponthoz – áttekintve a fenti felsoroláson és összehasonlításon – a következőt állapítom meg; amely nyomozási cselekményen jelen van a (potenciális) terhelő, aki az esetek komoly részében érdekelt a felelősség alóli kibúvásában, a valótlan állításban, ott mindig van valamiféle szembesítés, szembesülés, mindig van esély a tárgyakkal, eseményekkel, helyekkel és végül személyekkel való konfrontációra, feszültségteremtésre, az igazságért, az igaz vallomásért való legális küzdelemre. Ennek kihasználására tehát van jogi keret (mindkét alapvető – kontinentális/angolszász – jogfelfogásban), amelyet tartalommal a krimináltaktika tölthet meg.

¹⁷ Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának 6. kiegészítése biztosítja, hogy „minden bűnvádi eljárásban a terheltnek legyen joga az ellene tanúskodókkal való szembesítéshez”. Itt azonban nem a kontinentális értelemben vett szembesítésről van szó, hanem a tanúk kérdésésének, megbízhatóságuk ellenőrzésének jogáról.

III. A szembesítés törvényi szabályozása

A jelenleg hatályos Be., az 1998. évi XIX. törvény nem túl bő lére eresztett 124. §-a szerint:

„(1) Ha a terheltnek, a tanúknak, illetőleg a terhelt és a tanú vallomásai egymással ellentétesek, az ellentétet szükség esetén szembesítéssel lehet tisztázni. A szembesítettek a vallomásukat egymással élőszóban közlik; megengedhető, hogy egymásnak kérdéseket tegyenek fel.

(2) Ha a tanú vagy a terhelt védelme ezt szükségessé teszi, a tanú, illetőleg a terhelt szembesítését mellőzni kell.

(3) A tizennegyedik életévét be nem töltött személyt akkor lehet szembesíteni, ha a szembesítés a kiskorúban nem kelt félelmet.”

A törvényi szabályozást a kriminalisztikai főkérdések (mint módszertani útmutató) mentén is lehet elemezni. Ezek: Mi? Hol? Mikor? Hogyan? Ki és Kivel? Miért?

A *Mi a szembesítés?* kérdésre a fogalmi meghatározásnál már kitértem, itt csak azzal egészítem ki, hogy a törvény által ki nem mondott, meg nem határozott igazságkeresési, vallomás-ellenőrzési (szavahihetőségi kontroll-) módszer. A Be. „bizonyítási eljárás”-nak nevezi, ami terminológiailag kifogásolható, hiszen az egész büntető eljárás Alfája és Omegája a bizonyítás, eljáráson belüli eljárás pedig nemigen létezik, végképp nem szerencsés, felesleges kettőzést hordoz. Az viszont dicséretes, hogy kibújtatták a kihallgatás (1973-as) köpenyéből és önálló bekezdést, alcímet kapott, mintegy hangsúlyozva speciális jellegét, egyúttal saját lábán állását.

A *„Hol alkalmazandó?”* kérdését olyképpen teszem fel, hogy: *a Be. melyik szakaszában, melyik hatóság által alkalmazandó?* Az értelemszerűen lehetséges szakaszok és szereplők: a nyomozási-rendőrségi (nyomozási bírói) (nem részletezem az egyéb nyomozó szerveket, pl. vámnyomozó hatóságok), a közbenső-ügyész, és a tárgyalási-bírósági.

Több szempontból is vizsgálhatjuk a kérdést. Egyrészt, hogy:

- (a) mi volt a törvényhozó szándéka?
- (b) mi a jogalkalmazók véleménye?
- (c) mi a valóságos helyzet?
- (d) mi a szerző ez irányú álláspontja?

Ad (a) A törvényhozó az 1990-es évek kezdetén megindult büntető eljárásjogi reform körében az alapvető hangsúlyt a tárgyalási-bírósági szakaszra szentelte volna áthelyezni. Erre utalt, hogy a nyomozás célját a vádló tájékoztatásában jelölte meg, és az egész eljárásra jellemző alapelvek teljes kibontakozását a tárgyalási szakban, a független, pártatlan bíróság előtt látta megvalósíthatónak. Ebből következően egy kicsit visszatérve az 1896-os Bp. mintájára,¹⁸ a szembesítés, mint igazságkereső

¹⁸ Az akkori szabályozással összhangban a tankönyvírók is a bíróságot tartották a szembesítés ildomos fórumának. Például Fayer László: „a szembesítések foganatosítására lehetőség szerint csak a bírósági

módszer alkalmazását is inkább látta helyénvalónak a tárgyalási-bíróági részben. Valószínűleg ezzel magyarázhatók a törvényszöveg cizellált változtatásai is, köztük a „kell” szó helyett a „lehet” beiktatása az alkalmazás körében, továbbá a tanúk/terheltek és a gyermekkorúak védelme, kímélete is, ami sokkal inkább megvalósítható a bíróságok, mint a nyomozóhatóságok előtt.

Ad (b) A jogalkalmazók, bírák, ügyészek, (védő)ügyvédek, rendőrök (és terheltek) véleményét jól tükrözi az elvégzett empirikus vizsgálatom, az abból levont következtetés, mely szerint:

Átlagosan a jogalkalmazók fele elégedett a jelenlegi szembesítési jogi szabályozással, közülük az ügyészek emelkednek ki e körből. Négyötödük tartja helyesnek, szemben a terheltekkel, akiknek csak egyötöde. A nyomozási végrehajtásnál hasonló az elégedettségi ráta (48 %), míg a bírósági szakaszbeli végrehajtási módot mindenki ettől magasabb minőségi szintre helyezi (67 %). Ezzel összhangban a kérdezettek csak egyharmada helyezné a szembesítést a nyomozási szakra, ám átlagosan ennyire jön ki a bírósági szakot, illetve a mindkét szakaszt preferálók csoportja is.

Vagyis a jogalkalmazók körében nem alakult ki markáns dominancia a „hol alkalmazzuk a szembesítést?” kérdésében, illetve az arra válaszulásban.

Ad (c) A valóságban – és ezt az empirikus kutatás ügyirat feldolgozó része, valamint a saját praxisom is alátámasztja – az érdemi szembesítések tömegében a nyomozási szakban maradtak, a bírósági-tárgyalási részben eleve kisebb mértékben fordulnak elő, azok is leginkább formálisak, eredménytelenek, miután nem kötődik hozzá az elméleti megalapozással kifejtett feszültség sem.

Ad (d) A Be. reformjához kapcsolódó elméleti hangsúlyáthelyezéssel, a tárgyalási-bíróági szak jelentőségének növelésével teljes mértékben egyetértve jelzem, hogy a szembesítés – figyelembe véve legfőképpen a pszichológiai, krimináltaktikai aspektusait – nem tartom reálisan alkalmazhatónak és preferálhatónak a bírósági-tárgyalási szakaszban, sokkal inkább a nyomozási-felderítési részben. Érvélemet nem csak a gyakorlati eredményességi mutatók – amelyek a nyomozási szakaszban jobbak, hanem mindazon pszichikai tényezők is alátámasztják, amelyek elősegíthetik a distressz helyzetet a valótlan állítónál. A kontradiktórius, gyakorta a sajtó és a széles nyilvánosság előtt zajló, nagyméretű, gyakorta személytelennek tűnő tárgyalótermekben ezt ugyanis nem igazán lehet létrehozni. Hiányzik hozzá sok minden, így biztosan a testközeli intimitás, a meglepetésszerűség (hiszen már mindenki ismerheti a nyomozási anyagokat, a korábbi tárgyalási jegyzőkönyveket stb.), a rajtaütésszerűség, a kezdeti élmény élessége és még sorolhatnám hosszan.

eljárásban kerüljön sor.” Balás Elemér szerint: „a szembesítésnek rendszerint csak a bíróság előtt van helye, és minthogy a szembesítés által a terheltek egymás vallomásáról és a tanúk bemondásairól értesülhetnek – mi könnyen a bűnvizsgálat sikerét kockáztathatja – a rendőri hatóságok lehetőleg mellőzzék.”. Fayer László: *A magyar bűnvádi eljárás mai érvényében*, Budapest, Grill, 1887. 174. o., Balás Elemér: *A magyar büntetőjog tankönyve*, Budapest, Grill, 1901. 214. o. Hasonló álláspontot képviseltek Angyal Pál, Auer György, Balogh Jenő, Finkey Ferenc, Irk Albert, Lukács Adolf, Vámbéry Ruzsem tankönyvírók is.

Mindezen hiányoktól gyenge, vagy legalábbis gyengébb alapúvá válik a szembesítés tárgyalási alkalmazása, ezért magam részéről a nyomozási végrehajtást preferálom.

Fölmerülhet még a közbenső eljárás kérdése, ahol a nyomozás immár rendelkező ügyész tarthatna szembesítést. Elvileg. Azért csak elvileg, mert egyrészt akkor már a nyomozás befejeződött, és hasonló aggályok merülnek fel, mint a bírósági időszerűségnél, vagyis a résztvevők már mindent megismerhettek a nyomozás befejezésekor. Elvileg ott van esély a közbenső eljárásban sikeres ügyészégi szembesítésre, ahol új bizonyíték-forrás, például egy új – igaz – tanú (sértett, változtató terhelt) bukkan fel, és az váratlan, meglepetéserővel bír a szembesítésen. Ennek azonban kicsi a realitása, minthogy annak is, hogy az ügyész, miután észleli a szembesítés hiányát, elmaradását a nyomozás során maga végezné el ezt a cselekményt. Semmi nem zárja ki ennek végrehajtását, ám az empirikus felmérések is azt jelzik, hogy ilyen esetben a vádhatóság tagjai inkább visszaküldik az iratokat a nyomozóhatóságnak a szembesítési cselekmény(ek) elvégzésére.

A közbenső szakaszhoz tartozik még a tárgyalás előkészítése is, azonban ott fogalmilag kizárt a szembesítés tartása, miután érdemi bizonyítást, bizonyítási eljárást ott nem vehetnek fel, az csak a tárgyalási szakban hajtható végre.

További érvem a szembesítések nyomozásbeli végrehajtására, hogy a krimináltaktikának, azon belül a kihallgatásnak és szembesítésnek önálló metódusa, tankönyvi leírása van, amelyet professzionális szinten hazánkban egyedül a Rendőrtiszti Főiskolán oktatnak kellő mélységgel, óraszámban. Ily módon feltételezhetjük, hogy a legnagyobb ilyen irányú szakmai tudással is a nyomozóhatóságnál rendelkeznek.

Mikor, egyúttal miért alkalmazandó a szembesítés? A kérdés most már nem a Be. szakaszosságára utal, hanem úgy pontosítható, hogy: *milyen esetben, illetve miért kell/lehet alkalmazni a szembesítést?* A válasz részben eljárásjogi, részben kriminalisztikai (azon belül krimináltaktikai) lehet. Ehelyütt csak a jogi részével foglalkozom.

A törvény szövegéből az olvasható ki, hogy ha „ellentét van” a vallomások között, akkor „szükség esetén szembesítéssel lehet tisztázni.” Ahogyan a jogászok szokták mondani, minden szó „perkapaszkodó”. Itt is minden szónak jelentősége van, egyenként vizsgálható.¹⁹ Először is az ellentét értelmezését kell megadni, mert azonnal felmerül a kérdés, hogy; *minden ellentétre, minden ellentmondásra vonatkozik-e a törvényhozó szándéka?*

Egyáltalán nem gondolom, sem a törvényhozó szándékaként, sem pedig követendő magatartásként. Helyesebb lenne – a témában megnyilatkozó szerzők álláspontjával egyetértve – egy jelzővel megtoldani a törvényi szabályozást, nevezetesen a „lényeges” ellentmondások esetében merülhet fel a szembesítés igénye. Látszólagos, semmitmondó, részletkérdésekre vonatkozó, minúciális eltérésekre, nem büntetőjogilag releváns adatokra nem érdemes, és egyúttal nem is

¹⁹ Az 1973. I. tv-be foglalt, a maitól eltérő szövegezésű szabályozással kapcsolatban Tóth Mihály két tanulmányában is részletesen – a mára is érvényes módon – kifejtette álláspontját. Lásd erről részletesebben: Tóth Mihály: A szembesítés béklyójában, *Jogtudományi Közöny*, (1984) 3., és Feloldható-e a béklyó? *Jogtudományi Közöny*, (1984) 5.

szabad „ellőni a puskaport”. A kifejezést nem véletlenül alkalmazom, hiszen a magas arányú sikertelen szembesítések mögött egyik okként húzódik meg a felesleges szembesítések, a valódi atmoszféra nélkül végrehajtott, sematikus, fásult, jellegtelen, nem lényegi kérdésekre vonatkozó nyomozói „kényszerszembesítések” sora. Ami mögött – az empirikus kutatásból is kitetsző – azon rendőri félelem húzódik meg, hogy az eljárási cselekmény elmulasztása, elmaradása pótnyomozási,²⁰ („visszadobási”) okként jelenik meg az ügyész olvasatában és követelmény rendszerében.²¹ Ezt a félelmet a szembesítés szabályozásának és alkalmazásának – együttes, (rendőrségi-ügyészségi) – magas szintű, szakmailag megalapozott értelmezésével és alkalmazásával lehet csak feloldani, mindkét résztvevő hatóság kölcsönös felelőssége alapján.

Az ellentétek leggyakrabban felmerülő elméleti és gyakorlati eseteit Tóth Mihály precízen megfogalmazta már, ahhoz hozzátenni, abból elvenni magam sem tudok, nincs is rá szükség. Az ellentétek leggyakoribb változatai a felfogásában a következők:

- „a) Az ellentét csupán látszólagos, mert a kihallgatottak korábban is ugyanazt állították, csak más-más módon fejezték ki magukat.
- b) Az ellentét azért látszólagos, mert az eltérő állítások nem ugyanarra a tényre vonatkoznak.
- c) Az ellentét ugyanarra a tényre vonatkozik, de a vizsgált ügy szempontjából nem jelentős.
- d) Az azonos tényre vonatkozó, lényeges ellentét feloldása szükségtelen, mert az egyik oldalon levő bizonyítékok túlsúlyban vannak.
- e) Az azonos tényre vonatkozó lényeges ellentét feloldása taktika hiba, mert éppen az ellentét feloldhatatlansága bizonyít.
- f) Az azonos tényre vonatkozó lényeges ellentét feloldandó, de más, a szembesítésnél egyszerűbb és biztosabb módon feloldható.
- g) A feloldandó ellentét csak szembesítéssel lenne feloldható, de a szembesítéstől nem várható eredmény.”²²

A törvényi megfogalmazáson belül is érzünk némi ellentmondást, bizonytalanságot, hiszen ha valamikor ellentét van, akkor szembesítést kellene tartani,

²⁰ Gyakorló jogalkalmazóként Simon Andrea ismertet egy példát erről. „Több, nevelésére bízott 14 éves aluli személy sérelmére elkövetett erőszakos közöszlész vizsgálata során az elkövető teljes beismerő vallomása ellenére az ügyészség pótnyomozást rendelt el, mely során egyetlen szembesítés fogantatására adott utasítást. A szembesítést a sértett és annak barátnője között kellett végrehajtani, mert korábbi vallomásában a sértett elmondta, hogy nem biztos benne, de emlékezete szerint apja erőszakoskodásait közölte barátnőjével, míg a barátnője arra nem emlékezett.” Simon Andrea: *Tanúvédelmi lehetőségek a hazai jogalkalmazás tükrében*, Kézirat, Pécs, 2003, 22. o.

²¹ A már idézett Tóth Mihály felmérésén és a saját empirikus kutatásomon kívül az irodalomban – ugyan több mint két évtizede immár – Kárpáti Zoltán – Jármai Tibor végzett vizsgálatot a pótnyomozások okára. Megállapításuk szerint Csongrád megyében az 1979-ben elrendelt 127 esetből 30-ban (24 %) a szembesítés elmaradása volt az ügyész által elrendelt pótnyomozási ok, amely minden negyedik ügyet jelentette. Lásd részletesebben a szerzők tollából: A pótnyomozások okainak étékelése Csongrád megyében, *Belügyi Szemle* (1980) 9., 86-89. o.; továbbá Harmati Ilona: A leggyakoribb pótnyomozási okok, *Belügyi Szemle*, (1987) 2., 88-92. o.

²² Tóth Mihály: A szembesítés béklyójában, *Jogtudományi Közlöny*, (1984) 3., 140. o.

ugyanakkor ott van mindjárt az engedmény is, mindez csak „szükség esetén” alkalmazandó.

Újabb kérdések merülnek fel: *Mit jelent az, hogy „szükség esetén”? Ki határozza meg, hogy mi a szükség?* Utóbbira könnyebb azonnal válaszolni, maga az ügy ura, a „dominus litis”, a nyomozással rendelkező ügyész, ám ő igen kevés alkalommal van „tűzközelben”, vagyis a döntés a végrehajtó rendőrségi jogalkalmazóra hárul. Legfeljebb az ügyészi revíziók alkalmával a rendelkező majd előírja a „szükséges” szembesítés végrehajtását, ha hiányérzete támad. Ha tudatosan nem végezte el a nyomozóhatóság tagja, akkor felmerül egy konfliktus szituáció, mivel a rendőr találkozott az eljárásban vallomást tevőkkel és valamilyen pszichikai, racionális stb. okból úgy ítélte meg, hogy nincs szükség, nem lenne helyes, nem lenne kívánatos, sőt még hátrányos is lehet az egész bizonyításra, az eljárás végső kimenetelére, ha szembesítést tartana az ellentmondások feloldására. A revíziózó ügyész azonban senkit nem látott, nem észlelt semmiféle metakommunikációs jelet, valódi személyiséget, számára a Be. szövege jelenik meg mint imperatívusz. A konfliktus feloldása csak szakmai alapon történhet, nevezetesen, hogy a nyomozó tájékoztatja az ügyészt a szakmai érveiről, szükség esetén egyeztetést tartanak erről. Gyakorlati tapasztalataim alapján nem juthatunk el azonban jelenleg – sajnálatos módon – oda, hogy a szembesítésről való döntést teljes mértékben átruházzuk a végrehajtói szinten dolgozó nyomozókra, mivel akkor nagyon gyorsan kiderülne, hogy egyik szembesítésre sincs szükség, vagy alig-alig maradna egy-egy mutatófélben. A nyomozó azonnal a könnyebb ellenállás felé hajolna, mivel már ma sem tartja az intézményt sokra – mint az empirikus kutatásból is kiderült. Igyekezne azt körülményessége (több személy együttes jelenlétét mindig nehezebb produkálni), formalitása és a hit alap hiányában mellőzni, az időt és energiát megtakarítani, ezáltal az intézmény sorvadása, majd elhalása nagyon gyorsan bekövetkezhetne. Ezen gondolattal szemben érv, hogy egy nyomozó mindig érdekelt az igazság kiderítésében, az amerikai irodalomban használatos kifejezéssel „kopószele” hajtja, úzi, és minden törvényes eszközt megragad, köztük a szembesítést is, mint lehetőséget. A gondolat tetszetős, különösen kiemelt ügyekben működik is, azonban az esetek túlnyomó többségében ez a fajta szellem nem érződik, nem is érződhet a nagy számok törvénye miatt.

A megalapozott nyomozói döntés szabadságát respektálja a Legfelsőbb Bíróság iránymutató határozata is, amelyben kimondta, hogy „amennyiben az emberrablás miatt indult büntetőügyben a vádlottaknak és a sértettnek a nyomozás során történő szembesítése a sértett félelemérzete folytán maradt el – a tárgyalás idejére pedig már ismeretlen helyen tartózkodott és jelenléte ezért nem volt biztosítható –, nem tekinthető az ítélet megalapozottságára kiható eljárási szabálysértésnek, már csak azért sem, mert a bíróság a sértett vallomásán kívül figyelembe vette és értékelte az ezt mindenben alátámasztó egyéb bizonyítékokat és bizonyítási eszközöket is.”²³

A bírósági szakban nem vitásan a független bíró(ság) rendeli el a szembesítést. Könnyű dolga van a nyomozóhoz képest, hiszen ott vannak jelen, „kéznél vannak” a

²³ BH 1999. 544

tárgyalóteremben az érintett, ellentmondó személyek, így rögvest, nagyon egyszerűen, néhány pillanat, perc alatt végrehajtható az aktus, különösebb formai, írásbeli követelmények nélkül.

Az első kérdésre visszakanyarodva a „szükséges” eseteket kell értelmeznünk, ami történhet pozitív (megengedő) és negatív (kizáró) aspektusból. A megengedő feltételek közül kiemelem, hogy:

- lényeges ellentétek vannak a vallomások között,
 - a szembesítési aktus eredménnyel kecsegtet, annak van realitása.
- A szembesítés szükségét kizáró tényező – nézetem szerint – amikor:
- gyermekkorút kellene felnőttel szembesíteni,²⁴
 - amikor semmiféle reális esély nincs és erre adataink is vannak, tehát alaposan feltehető, hogy semmiféle eredménnyel nem jár a szembesítés,
 - ha a tanú vagy terhelt (pl. pentito) fizikai-pszichikai védelme ezt igényli, (mint ahogyan ezt a Be. 124. § (2) bekezdése is kimondja)²⁵
 - ha a nyomozás érdeke (eredményessége) ezt diktálja,
 - ha a terhelt (akár már előzetesen) nyilatkozik a szembesítési vallomás megtagadásáról.

Feltehetően további okokat is találhatunk még mindkét kategóriában, ám a gyakorlatban és elméleti szinten ezek a leggyakoribbak, amelyekről a döntést a nyomozónak, a végső döntést pedig a nyomozással rendelkező ügyésznek kell meghoznia a büntetőeljárás első fő szakaszában, a tárgyalási szakaszban pedig a bíró(ság)nak.

²⁴ Léteznek – a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. nov. 20-án kelt Egyezmény által is elismert – gyerekkorúakon kívül is sebezhető (vulnerable) személyek egyes európai dokumentumokban, akiknél – véleményem szerint – fokozott gondossággal, óvatossággal és egyénileg kell megállapítani a szembesítési képességet. Ilyenek például:

- külföldiek, akik nem beszélnek az eljárás nyelvét,
- mentálisan sérültek (szellemi fogyatékosok, skizofrének, autisták),
- testi fogyatékosok (süketek, epilepsziások, pacemakerrel élők),
- terhes nők,
- analfabéták,
- menekültek és más nemzetközi védelem alatt állók,

- alkohol- és kábítószerfüggők, különösen, ha az eljárási cselekmény alatt is szer hatása alatt állnak.
Lásd erről részletesebben: Róth Erika: A terhelt jogainak harmonizálására irányuló törekvés az Európai Unióban, in: *Az Európai Unióhoz való csatlakozás kihívása a bűnözés és más devianciák elleni fellépés területén* (szerk.: Lévy Miklós), Bíbor Kiadó, 2004.

²⁵ Lásd erről részletesebben: Bócz Endre: A tanúvédelem és az Európa Tanács, *Belügyi Szemle*, (1994) 8.; Ismét a tanúvédelemről, *Belügyi Szemle*, (1995) 6.; Emberi jogok. „Titkos tanúk”, *Belügyi Szemle*, (1996) 9.; Borai Ákos: A tanúvédelem, 1. és 2. rész, *Rendészeti Szemle*, (1993) 10., és (1994) 11.; Farkas Ákos - Róth Erika: Tanúvédelem a büntetőeljárásban, *Magyar Jog*, (1992)10.; Györe István: A tanú személyes adatai zárt kezelésének egyes problémái a magyar büntetőeljárásban, *Belügyi Szemle*, (1995) 12.; Kemény Gábor: Büntető eljárásjogunk tanúvédelemmel kapcsolatos módosításai a bennük rejlő lehetőségek tükrében, *Belügyi Szemle*, (2000) 10.; Kertész Imre: A tanú védelemre szorult, *Magyar Jog*, (1993) 4.; Varga Zoltán: *Tanú, tanúvallomás, tanúvédelem*, Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, 2001.; Vavró István: A tanúvédelem eljárásjogi eszközeiről, *Rendészeti Szemle*, (1993) 9.

A felsorolásomból az is kiolvasható, hogy nem tudok azonosulni a Be. 124. § (3) bekezdésében foglalt engedménnyel, hogy gyermekkorú is szembesíthető, ha „nem kelt félelmet.” Elvi élel mondom ki tanulmányaim, tapasztalataim és a pszichológiai jellemzők alapján, hogy a 14 éven aluli gyermekben a szembesítés félelmet, feszültséget kelt. Ugyanis a szembesítés pszichológiai princípiumát kérdőjelezzük meg a törvényi szövegezéssel, hiszen a szembesítési aktus lényege pont a distressz, a feszültség fokozott létrehozása. Ez még akkor is igaz a légkörre, az atmoszférára, a végrehajtási körülményekre, ha nem a gyermekkorút tekintjük a hazug állítónak. Szó sem lehet az ő nyugalmáról egy rendőrségi–hatósági–bírósi–tárgyalási közegben, amelyben még a felnőttek „lába is megremeg”, még akkor is, ha a bűnhöz semmilyen közük nincs.²⁶ Öröndetes, hogy már ez a bekezdés is felbukkant a hatályos Be-ben²⁷, ám csak első lépcsőnek tekintem és még nem ideálisnak. Ideálisnak azt tartanám, és így mintegy de lege ferenda javaslatként vetem fel, hogy a gyermekkorú szembesítésének kizárását expressis verbis ki kellene mondani a törvénynek. Látásom szerint helyesen úgy hangzana a (3) bekezdés, hogy: „(3) A tizennegyedik életévét be nem töltött személyt nem szabad szembesíteni”.

E kérdéskörben a véleményem eltér a magyar bírósági nézőponttól is, ami követi a hatályos törvényt, és a törvényi (személyi) garanciákat elégségesnek látja gyermekkorú tanúk védelmére szembesítés esetén is. Az egyik Bírósági Határozatban megjelent iránymutató eseti döntés szerint: „A 14. életévüket be nem töltött gyermekek tanúkénti kihallgatás során a nyomozási bírónak az eljárási törvényben rögzített speciális szabályokat meg kell tartani. Ezek közé tartozik, hogy az ilyen tanúkat nem kell figyelmeztetni a hamis tanúzás következményeire, szembesítésükre kizárólag akkor kerülhet sor, ha ez nem kelt bennük félelmet, s gondozójuk, törvényes képviselőjük annak ellenére jelen lehet az ülésen – arról nem is küldhető ki –, hogy később esetleg tanúként hallgatják ki.”

Indokolásában az olvasható mindenekfelett, hogy a Be. több konkrét rendelkezése (gondozó, törvényes képviselő, esetleg pszichológus szakértő jelenléte, zárt-célú távközlő hálózat útján való kihallgatás) megteremti annak lehetőségét, hogy a gyermekkorú tanú a kihallgatásával szükségszerűen együtt járó pszichés és egyéb káros hatásokat a lehető legkisebb és legszükségesebb mértékre csökkentse, kiküszöbölve ezzel a személyiség-fejlődésükben bekövetkező esetleges károsodásokat.²⁸

²⁶ „Kétségtelen, hogy maga a rendőrségi kihallgatás ténye egy kényszerhelyzet, amely erős stresszhatást okoz, és a kihallgatott számára pszichológiai problémát jelent. Irving és Hilgendorf 1980-ban a rendőrségi kihallgatást zárt társadalmi kölcsönhatásként írta le: „A helyszín zárt helyiség, a résztvevők szorosan összezártak, a félbeszakítást lehetőleg elkerülik, és általánosságban a kölcsönhatás a személy ellenőrzés alatt tartásával jellemezhető ... a gyanúsítottat eleve elriasztják beszélgetés kezdeményezésétől, kérdéztől, visszafelőléstől, és a kihallgató rendőrtiszt fennhatóságának bármilyen nyílt elutasításától”. Lásd erről részletesebben: Lidya Sear-Tom Williamson: British and American Interrogation Strategies, in: *Interviewing and Deception*, (eds.: Canter, D.V.-Alison L.J.), Aldershot, Hants, Vermont, (England-USA), Ashgate Publishing C., 1998, 65-83. o.

²⁷ Megjegyzem nem szerencsés és nem következetes, hogy egy bekezdésben belül két korosztályra utaló jelzés is szerepel a törvényi szabályozásban, nevezetesen „gyermekkorú” és „kiskorú”. Itt helyesen a gyermekkorúról van szó, ezt kellene a törvénynek következetesen képviselnie és használnia, annál is inkább, mert a kiskorú nem is büntetőjogi kategória.

²⁸ BH 2005. 343.

Érvelésemet alátámasztja az Európai Emberi Jogi Bíróság ezzel kapcsolatos joggyakorlata is, mely szerint a tárgyaláson sem biztosítható a félelemnélküliség. Hozzáteszem, hogy a nyomozási szituációkban még inkább érvényesülhetnek a negatív hatások, hiszen ott korlátozott ügyfélnyilvánosság van, a titokzatosság is rányomja bélyegét stb.

Az EJEB iránymutató döntésként megfogalmazta, hogy „a brit hatóságok megsértették a 6. cikk 1. bekezdésében rögzített tisztességes tárgyaláshoz való jogot”, amikor egy 11 éves vádlott esetében 3 héten keresztül tartott a felnőttek ügyében eljáró Korona Bíróság előtt az eljárás. Indokolásában a Bíróság kifejtette, hogy „a Korona Bíróságon tapasztalható formaságok és az eljárás menete a kiskorúaknak – köztük egy 11 éves gyermeknek – néha felfoghatatlannak és félelmetesnek tűnhet. Az is egyértelmű, hogy bizonyos változtatások a tárgyalóterem berendezésében, különösen a megnagyobbított vádlottak padja – melyet azért terveztek, hogy a kérelmezők is láthassák, hogy mi folyik a tárgyalóteremben – fokozta a tárgyalás alatti kényelmetlenség érzetüket, miközben ki voltak téve a nyilvánosság és a sajtó árgus tekintetének is. Emellett biztos, hogy a tárgyalás alatt mindkét kérelmezőt nyomasztotta utólag tettüknek súlya, és még a védőjükkel sem tudták megbeszélni a cselekmények részleteit. A tárgyalást nyomasztónak és félelmetesnek találták, és nem tudtak megfelelően odafigyelni rá. Ilyen körülmények között a Bíróság megállapította, hogy az Egyezmény 6. cikkének 1. bekezdésében szereplő elvárás, hogy jogban jártas és tapasztalt ügyvéd képviselje az érintett érdekeit, nem valósult meg teljes mértékben. Habár törvényes képviselőik hozzájuk képest hallótávolságon belül ültek, felettébb valószínűtlen volt, hogy a kérelmezők bármelyike le tudta volna annyira győzni a gátlásait, hogy a feszült hangulatú tárgyalóteremben a nyilvánosság nyomasztó hatása mellett képes lett volna konzultálni velük a tárgyalás során. Emellett éretlenségük és zavarodottságuk miatt arra sem voltak képesek, hogy a tárgyalóterem kívül lássák el védőiket a védekezésük felépítéséhez szükséges információkkal. Mindezek alapján a kérelmezők el voltak zárva a 6. cikk. 1. bekezdésében rögzített tisztességes tárgyalás lehetőségétől.”²⁹

A „szükség” körében az a kérdés is feltehető, hogy: *van-e kötelező szembesítés?*

Van-e olyan eset, amikor mindenképpen végre kell hajtani a szembesítést?

A jogi válasz erre a törvény szövegéből levezethető: nincsen. A szóhasználat ugyanis két megszorítást is tartalmaz, a szükségességet és a lehetőséget is. Vagyis már nem tartalmaz „kell” parancsot, mint korábban. Ezzel teljesen egyet is értek, annál inkább, mert a jogi érvek mellett ott vannak még erősítésként a krimináltaktikai érvek, amelyek alkalmanként súlyosabbak, markánsabbak, mondjuk ki, erősebbek is lehetnek mint a jogiak. Nem szabad a jog merevsége miatt feláldozni a krimináltaktikai sikert, vagyis nem szabad veszélyeztetni, gyengíteni, végképp nem „elpusztítani” rigid szembesítési jogértelmezés, és jogalkalmazás miatt a nyomozó hatóságok tarsolyában levő muníciókat. Azt több gyakorlati esetben a bírósági, tárgyalási szakra lehet tartalékolni, még akkor is, ha közben az iratok révén ismertté válik azok számára is a fegyver, akikre nézve az terhelő adatot tartalmaz.

²⁹ Eur. Court H. R., Cases T. v. the United Kingdom, and V. v. the United Kingdom judgments of 16 December 1999. Magyarul is olvasható: BH 2001/4. 314. o.

A „szükség” boncolása kapcsán átteveztünk már a ki-kivel kérdéseire is³⁰, vagyis: *kik között zajlik a szembesítés, kik azok a személyek, akik résztvevői lehetnek a szembesítésnek, mint szembesítendőők?*

A lehetséges variációk (3 féle) kiolvashatók a törvényszövegből is:

- (a) terhelt-terhelttel
- (b) tanú-tanúval (beleértve a sértett-tanút is)
- (c) terhelt-(sértett)tanúval.

Az (a)–(b) csoport körében formailag homogén, a (c) esetében heterogén szembesítésről beszélhetünk, miután az eljárási státuszok azonosságot, illetve különbözőséget jeleznek. Utóbbinál eltérő a figyelmeztetések rendje is.

Az életben a leggyakoribb a heterogén szembesítés, amikor a terhelt ül szemben tanúval, köztük gyakorta a sértett-tanúval. Az ismertté vált magyar bűnügyek túlnyomó részében az ismertté vált terhelt egymagában szerepel, szemben a magyar bűnügyekben átlagosan résztvevő öt tanúval, akik közül persze nem mind tud lényeges kérdésben ellentmondani a terheltnek.

Az empirikus vizsgálatom felmérése is mutatja a valóságos nyomozási arányokat, 541 szembesítésből:

- (a) gyanúsított-tanú között 247 esetben (46 %),
- (b) gyanúsított-sértett között 122 esetben (23 %),
- (c) gyanúsított-gyanúsított között 88 esetben (16 %),
- (d) sértett-tanú között 18 esetben (3 %),
- (e) tanú-tanú között 66 esetben (12 %),
- (f) sértett-sértett között 0 esetben (0 %) fordult elő.

Az összesen 186 bűnügyben 541 szembesítés történt, ami átlagosan 3 szembesítést (2,9) jelent. Az is látszik, hogy az átlagosan jelzett tanúságok miatt több (duplája) a gyanúsított (ez igaz lesz a bírósági szakban is, így terheltet is írhatunk) és a tanú között lefolytatott szembesítés, mint a gyanúsított és a sértett közötti. Összességében pedig a két kategória (tanú/sértett a terhelttel szemben), a heterogén csoport adja majdnem a szembesítések 70 %-át (69). Csak minden hatodik zajlik gyanúsítottak homogén (16 %), illetve tanúk (sértettek) homogén csoportján belül (15 % összesen).

Itt jegyzem meg, hogy a résztvevők homogenitása és heterogenitása mellett Tremmel Flórián még tartalmi homo- és heterogenitást is megkülönböztet, attól függően, hogy „az ellentétek forrása mindkét részből tévedés, illetőleg hazugság,

³⁰ A „hogyan?” kérdésre a választ sokkal inkább a krimináltaktika adja meg, amely jelen tanulmány kereteit – lévén ez jogi aspektusú – meghaladja.

avagy ezek az ellentétek egyrésztől tévedésből, másrésztől pedig hazugságból következtek be.”³¹

IV. A szembesítés fajtái

A homogén-heterogén felosztáson túlmenően egyéb csoportosítást is végezhetünk a szembesítések körében. Így

- (a) aktív (szűk) - passzív (tág) értelemben vett, (ezen belül személyi és tárgyi)
- (b) formális-informális
- (c) helyettesíthető-helyettesíthetetlen
- (d) hivatalból-kérelemre létrejött

klasszifikációt is alkalmazhatunk.

Ad (a) Az eddigiekben a szűk értelemben vett, aktív szembesítés jogi aspektusairól írtam, amelynek részletszabályait a kriminalisztika, azon belül a krimináltaktika adja meg. Van azonban egy ismeretelméleti, tágabb körű értelmezése is, hiszen számos mozzanatában a kihallgatás, helyszínelés, felismerésre bemutatás, bizonyítási kísérlet, helyszíni szemle, poligráf alkalmazása, szakértők meghallgatása tartalmaz szembesítési mozzanatokat. A személyes szembesítés aktivitásával szemben „passzívnak” titulálhatjuk, hiszen az érintett személy, általában a terhelt, maga előtt látja a helyszínt, a bizonyító tárgyakat, eseményeket (tárgyi szembesítés). Mintegy passzívan szemléli őket, ugyanakkor ezek nem múlnak el nyomtalanul, belső feszültségeket és további mérlegelést indukálnak/indukálhatnak az érzékelőben. Az is előfordul, hogy a passzív szemlélődés, szembesülés hatására is előjön az igazságvallás, a vallomás-változtatás, illetve néha egyáltalán a vallás, a vallomástétel.

A passzív szembesítés klasszikus irodalmi példáját olvashatjuk Móricz Zsigmond: *Barbárok* c. novellájában. A vizsgálóbíró érezte, (tudta), hogy Veres juhász és társa követte el Bodri juhász és fia meggyilkolását, de nem tudta elérni, hogy a juhász beismerje. Ám amikor a juhász kifelé menet a kihallgató teremből az ajtóhoz ért, s rá akarta tenni kezét a kilincsre, hátratántorodott. Nem tudott a kilincshez nyúl-
ni. „Nem tudott moccanni, csak nézett, nézett mereven, és a szája elkezdett habot verni.” A kilincsre akasztva ott lógott a szíj, rézzel kiverve, mellyel elkövette társával a brutális cselekményt. A juhász lassan a fejéhez nyúlt, aztán visszafordult, s beismerte tettét: „Mink öltük meg Bodri juhászt a háromszáz birkájáért meg a két szamaráért.”

Ad (b) Az előző aktív és passzív szembesítést olyan formában is megfogalmazhatónak vélem, hogy formális, illetve informális. A formális szembesítést a Be. szabályai ölelik körül, míg az informálisakat sokkal inkább a krimináltaktikai ajánlások jellemzik. Ez az állítás akkor is igaznak tűnik, ha megállapítjuk, hogy a formális szembesítés is kettős

³¹ Tremmel Flórián: *Szembesítés*, In: *Kriminalisztika Tankönyv és Atlasz*. (Tremmel F.-Fenyvesi Cs.-Herke Cs.), Budapest-Pécs, Dialóg-Campus Kiadó, 2005, 386. o. (Itt jelzem, hogy ugyanezen tankönyv külön fejezetet szentelt a sértetti kihallgatás krimináltaktikai sajátosságainak is, ld. 380-384. o.)

alakzatú intézmény. Mind jogi, mind kriminalisztikai értelemben vizsgálható és található róla szabályok, ajánlások. (Hozzáteszem, figyelemmel a pszichológiai alapvonásokra, inkább hármasként alakzatú intézmény.)

Informálisnak³² nevezhetők mindazon – a büntetőeljárás bármely szakaszában felmerülő – cselekmények, amelyek során a vallók valamilyen formában szembesülnek az igazsággal, valamely más állásponttal, bizonyítékkal, vallomással, más adattal, mint az általuk addig közvetített. És ez igaz az összes lehetséges szembesülő résztvevőre, így a terheltre, sértettre, tanúra.

A tanúvallomás informális szembesítés hatására történt változtatás irodalmi példáját olvashatjuk Arany János: Tetemre hívás c. művében, ahol a halottal való informális szembesítés történik. Az erdőben holtan találtak egy ifjút, törrel a szívében. „Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú: Legyen a seb vérzése tanú.” Először az ellenségeit hívták a fiúhoz, majd barátait, rokonait, végül szép szeretőjét, titkos aráját. Mikor a lány megjelent a sebből megindult a vér. A lány ezután elmondta, mi történt. Nem ő ölte meg a fiút, de a tört ő adta neki. A fiú unszolta a lányt, hogy mondjon „igen”t, mert ha „nem”, ő kivégzi magát. Erre a lány átadta a tört, s úgy felelt: „nosza hát!”

„Bírta szívem’ már hű szerelemre, –
Tudhatta, közöttünk nem vala gát:
Unszola mégis szóval „igenre”,
Mert ha nem: ő kivégzi magát.
Enyelegve adám a tört: nosza hát!”

A tárgyakon kívül személyek is lehetnek informálisan hatással a valótlan állítókra, a megtévesztőkre. Ennek szép irodalmi példáját találhatjuk Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival c. regényben, ahol Noszty Ferenc – akinek már korábban is volt váltócsalási ügye – ismét csalárd módon akarta megszerezni a gazdag hozományt bíró lányt.

„– Ezt nem hagyjuk annyiban! – ordítá, s kitepte magát az őt visszatartó kezeiktől. Ezért leszámolunk, pékmester. Leszámolunk!... S vérbe borult szeme vészjóslóan forogván üregeikben, fölemelt öklével már-már rávetette magát Tóthra, mikor egyszerre megnyílt a könyvtárszoba ajtaja, s egy magas, délceg katona lépett be, és rászólt éles hangon.

– Akar ön valamit?

Noszty Ferenc hátrahőkölt az ismerős hangra, s félénken felpillantott, ahonnan a kérdés jött.

Stromm ezredes állott a küszöbön összefont karokkal, és ismétlé:

– Mit akar?

Noszty karjai lankadtan estek le, s halotti sápadtság borította el arcát.

– Haza akarok menni, ezredes úr – nyöszörögte szájalmas megtört hangon.”

³² Bócz Endre erre a kategóriára a „taktikai” szembesítés kifejezést alkalmazza. Bócz Endre: A kihallgatások szervezése, *Belügyi Szemle*, (1973) 1., 97. o.

Ad (c) Helyettesíthető-helyettesíthetetlen párosa kapcsolódik a „szükség” révén leírtakhoz. Akkor szükséges – többek között – a szembesítés végrehajtása, ha másként nem pótolható, ha másként a bizonyíték közelébe nem kerülhetünk, ha nincs más út. Ebből következően fő szabályként az is kitetszik a gondolatmenetből és a törvényi megfogalmazásból, hogy ha nem is „ultima ratio”, de nem elsősorban alkalmazandó, csak akkor vethető be, ha mással nem váltható ki, és nem szabad bevetni, ha az ellentmondás feloldása taktikai hiba lenne. Mi lehet, ami kiválthatja? Itt utalhatunk az előbbi gondolatokra, az aktív és passzív, formális és informális felosztásra. Az aktívat, a formálist a passzív, az informális szembesítési aktusok válthatják ki. Legfőképpen a kihallgatás (benne a bizonyítékok elétárása), mint a szembesítés „atyja”, az ősforrása, a kiindulópontja, amelynek köpenyéből maga a szembesítés is kibújt. Ám ilyen lehet a másik speciális kihallgatási forma, a helyszínelés, a helyszínen vallás, továbbá a felismerésre bemutatás, és az egyéb nyílt vagy titkos adatgyűjtések, megkeresések. Figyelemmel kell lenni azonban a „periculum in mora”, a késedelem veszélyére; olyan eszközt kell alkalmazni, ami időben is célszerű, ami szolgálja a büntető eljárás, főleg a nyomozás kettős követelményét, a gyorsaságát, egyúttal alaposágát is.

Budai Katalin a 80-as években részletesen vizsgálta a gyakorlatban az ismételt kihallgatásokat és megállapította, hogy az ismétléssel, az új kísérlettel, több alkalommal sikerült elkerülni a szembesítést, ezáltal a kihallgatás, mintegy informális, helyettesítő szembesítéssé lépett elő. (Az első kihallgatáson a terheltek több mint fele már beismerő vallomást tett.)³³

Ad (d) Azzal, hogy a törvényhozó a „szükség” esetére írta elő, lehetséges alkalmazási módként a szembesítést, amit szerintem helyesen tett a korábbi kötelező, „kell” imperativusszal szemben, kiiktatta az officialitásból eredő kötelezettséget, a hivatalból indított szembesítési kötelezettséget. Ebből következően, ha ellentét van, akkor sem biztos, hogy lesz szembesítés. Ezáltal (is) megnyílt az elvi és gyakorlati lehetősége a szembesítés tartására irányuló kérelemnek, amely érkezhetsz mind a védelem alanyaitól (terhelt, védő, fiatalkorú törvényes képviselője), mind a sértettől, esetleg a nem sértett tanútól. A kérelem nem is helyes kifejezés, szoktam mondani a védő (védelem) nem koldus, nem kell kéregetnie az eljárásban, különösen nem a bizonyítás körében. (Helyesen változtatta meg a törvény még a szabadlábra helyezési kérelmet is indítványra.) Indítványozhatja a védelem a szembesítés tartását, mintegy a védelmi taktika részeként. Ugyanezen jogosultsága a sértettnek is fennáll, az „egyszerű” (nem sértett) tanúnak ez – helyesen – nem adott.

Nem kötelező az indítványnak helyt adni, a szembesítést végrehajtani, az a hatóság mérlegelési jogkörébe tartozik. Elutasítás esetén erről határozatot kell hoznia, mely ellen megnyílik a később részletezendő jogorvoslati joga a kezdeményezőnek.

³³ Budai Katalin: A gyanúsított és a tanú vallomásának jegyzőkönyvezéséről, *Belügyi Szemle*, (1984) 8., 86-89. o.

V. A szembesítéssel kapcsolatos résztevői jogok és kötelezettségek

1. Jelenlét, aktivitás, kérdés. A nyomozási szembesítésen (ezt elemzem elsősorban) minimum három személy van jelen, a szembesítést vezető és a két szembesített. Ezen szűk körben felül azonban jelen lehet a hatósági jegyzőkönyv-vezető, a terhelt védője, a (sértett)tanú ügyvédje, a ügyész, büntetés-végrehajtási őr, fogolykísérő, (rendőrségi) főiskolai hallgató, joghallgató, konzul, és mivel a kihallgatás speciális formája, az írni olvasni nem tudó személy szembesítésekor, a jegyzőkönyv ismertetésekor – erre vonatkozó indítványra – a két hatósági tanú. Mindezeknek törvényi joguk van a jelenlétre, ezen felül azonban a szembesítést végző megengedheti, hogy részt vegyen azon szükség szerint (jel)tolmács, segítő, szakértő, szaktanácsadó, pszichológus, pártfogó, törvényes képviselő, gondozó, pedagógus egy fiatalkorú/gyermekkorú szembesülő mellett.

Itt jegyzem meg, hogy az Alkotmánybíróság egy döntése érintette eddig a szembesítést, az is csak közvetetten. A hatósági tanúk alkalmazásával kapcsolatban alkotmányellenes helyzetet állapított meg többségi szavazással. Magam a különvéleményt megfogalmazó Erdei Árpáddal értek egyet, aki kifejtette, hogy a szembesítésen résztvevő hatósági tanú „már pusztán jelenléte magával hozza, hogy az érintett személy(ek) magánszemélyek akár rendkívül intim részleteibe is jelentős mértékben betekintést nyer (pl. motozás, házkutatás)”. Hozzáteszem ez a szembesítésekre is igaz, gondoljunk csak egy nemi bűncselekmény (családon belüli) körében végrehajtottára.

Hozzátette még: „A hatályos büntetőeljárás törvény a nyomozási cselekmények jelentős részénél elve kizárja, még az ügyfélnyilvánosságot is. Így nem engedi meg sem a terhelt, sem a védő jelenlétét az olyan tanúk meghallgatásánál, akiknek a meghallgatását nem ők indítványozták; kizárja részvételüket a tanúk közötti szembesítések során; mi több a szembesítést is mellőzhetővé teszi... Mindezt figyelembe véve az állapítható meg, hogy a hatósági tanúnak az eljárásba történő bevonását sem a nyomozás eredményessége, sem pedig a hatóság más, felismerhető érdeke nem kívánja meg. Azok az előnyök, amelyek korábban a hatósági tanú alkalmazásával együtt jártak, mára már más, az objektivitás érvényesülését jóval hatékonyabban szolgáló és egyúttal mások érdekeinek veszélyeztetésével nem járó módon kiválthatók. Azon folyamatosan bővülő technikai lehetőségek és módszerek, amelyeket a törvény is említ, alkalmasak mindazon visszasságok kiküszöbölésére, amelyek a hatósági tanú igénybevitelével automatikusan, még a jelenleginél magasabb követelményeket is kielégítő garanciarendszer mellett is együtt járnak. Ebből következően a Be. 183. §, amely lehetővé teszi a hatósági tanú alkalmazását, alkotmányellenes, mert szükségtelenül és aránytalanul korlátozza az Alkotmány 59. § (1) bekezdésében foglalt jogokat.”³⁴

Kérdés lehet, hogy ha a terheltnek több védője van, akkor csak a vezető védő vehet-e részt vagy mind. A törvény ezzel kapcsolatban nem ad eligazítást, álláspontom szerint a vezető védő(ügyvéd), illetve valamely őt helyettesítő

³⁴ 43/2004. (XI. 17.) AB határozat és a hozzá kapcsolódó különvélemény.

védőügyvéd, illetve ügyvédjelölt vehet részt egyedülként. Ezt kívánják a szembesítésre rendelkezésre álló helyiségek méretei, a szembesítés taktikája, illetve az a pszichológiai követelmény is, hogy a túlzott „ellenfél” létszám ne nyomakodjon rá, ne legyen túlzott lelki teher, nyomás a szembesítendő sértettre, tanúra, illetve ritkább esetben terhelttársra.

Ugyanez az „önkorlátozás” követendő a nyomozó hatóság részéről, hiszen túlzott pressziónak, kényszervallatásszerűnek tűnhet, ha a jegyzőkönyvező nyomozó, (ügyész, nyomozási bíró) mögött még felsorakoznának néhányan, mintegy erődemonstrációként, (esetleg még egyet-egyét bele is kérdeznének), megfélemlítést is akarva-akaratlanul előidézve bármelyik szembesítendőnél.

A tanúk–tanú közötti szembesítésnél merülhet fel a kérdés, azon jelen lehet-e a terhelt védője. A hatályos szabályozás szerint a fő szabály az, hogy csak olyan tanú kihallgatásán vehet részt a védő, akit maga indítványozott. Figyelembe véve, hogy a szembesítés egy kombinált kihallgatási forma, akkor erre is alkalmazandó, kiterjesztendő a szabály: azon a szembesítésen vehet részt a védő (és erről értesíteni kell a hatóságnak), ahol olyan tanú szerepel, akár egy is, akinek kihallgatását maga kezdeményezte. Ezzel szemben érv lehet, hogy így olyan tanú vallomásának tartalmához is hozzáférhet, akinek kihallgatását nem ő indítványozta, szükségképpen nem volt jelen a kihallgatásán, illetve nincs jegyzőkönyvi másolata. Ezen aggály áthidalására két út áll a hatóság előtt: vagy nem tartja meg azt a szembesítést a nyomozás eredményessége érdekében, taktikai okból vagy a szembesítést az eljárás legvégére, az iratmegismerés előttre hagyja, amikor már sok rejtetni való nem marad a védelem számára.

A jelenlét mind a tanú – azok közül, aki nem tagadhatja meg a vallomástételt, nincs tanúzási akadály, illetve mentességi körülmény –, mind a terhelt esetében kikényszeríthető. A tanú meg nem jelenése esetén elővezethető, nem vallása esetén pedig rendbírsággal sújtható. Ha annak hatására sem nyílik meg, akkor felmerül a hamis tanúzás büntetőjogi fenyegetettsége, ám csak elvi szinten. Minden bizonnyal ugyanis valamiféle gát lépett fel, amelyet krimináltaktikai eszközökkel kell a hatóságnak feloldani, vagy el kell tekintetni a szembesítéstől félelem, rettegés, pszichés blokkolás stb. okok miatt, amit a tanú maga is jelezhet. Nem érdemes végletekig feszíteni a húrt, mereven ragaszkodni a szembesítéshez olyan tanú esetében, akinél blokkolások léptek fel, abból úgy sem várható pozitív eredmény. Ellenkezőleg, sokkal inkább várható, hogy a továbbiakban még inkább bezárkózó, félelemmel teli lesz, amely az egész ügyet, eljárást nem szolgálja.³⁵

Egy konkrét pécsi nyomozásban a tanú a vallomása felvételének végén kijelentette és jegyzőkönyvbe foglaltatta: „Kijelentem, hogy szembesítésen csak nagyon-nagyon végszükség esetén vagyok hajlandó részt venni, mert egy ilyen agresszív emberrel nem szeretnék konfliktusba kerülni.”³⁶

A terhelt is a szembesítés helyszínére kényszeríthető, az idézésre meg kell jelennie, ugyanakkor semmi veleje nincs, ha előzetesen már kijelentette, nyilatkozta

³⁵ Balatoni István gyakorló szembesítést végző megfogalmazásában: „Más kérdés azonban, az, hogy kriminalisztikai szempontból nem helyes valakit szembesítésre kötelezni.” Balatoni István: Néhány gondolat a szembesítésről. *Belügyi Szemle*, (1974) 7., 66. o.

³⁶ Pécsi Rendőrkapitányság 2053/2006. sz. nyomozati anyagából idézet.

az összes jogi figyelmeztetés ismeretében, hogy nem kíván a szembesítésen vallani. A vallás erőltetése sértené a Miranda elvet, megítélésem szerint a kényszervallatás gyanúja is felmerül, ha más akarata, szándéka ellenére akarunk valamely terheltet szembesíteni. Miután rögzítettük, hogy a szembesítés egy speciális, kombinált kihallgatás, erre is vonatkoznak a kihallgatási szabályok, amelyek a megtagadás esetén még a kérdésfeltevést is tiltják. Márpedig itt a szembesítésen mindjárt kérdéssel kezdenek, és azzal is folytatják.³⁷

Az sem kizárt, és amelyre empirikus kutatást is folytattam, hogy a terhelt jelen van a szembesítésen, az alól nem vonta ki magát előzetesen. Ám nem néz a másik szembesülő szemébe,³⁸ sőt, „horribile dictu” lehajtja a fejét, becsukja a szemét, netalántán jegyzeteit olvassa, vagyis teljes passzivitást (komolytalanságot), illetve rezisztenciát mutat.³⁹ Nincs hatékony eszköz ennek kivédésére, legfeljebb egyet tehet a végrehajtó. A szembesítést azonnal befejezi, hiszen eredmény biztosan nem várható tőle, miután szó sincs a pszichológiai alapról, másrésről megakadályozza a terhelt további „levegőzését”, és esetleges információ szerzését a másik féltől.

A bírósági tárgyalóteremben egészen más a helyzet. Ott már előre benn van az egyik szembesítendő, (csakúgy, mint a védő, tanú ügyvédje, sértett jogi képviselője, szakértők stb.) hallani fogja a további ellentmondó terhelteket, tanúkat, ilyenformán a passzív (informális) szembesítés után meglepetés erőről már nem beszélhetünk, a formális szembesítésnek ereje igazán nem lehet. Amellett, hogy – mint utaltam korábban rá – a nyomozás végén már megismerte, megismerhette az ellentétesen vallók álláspontját, ami szintén gyengíti az eredményes szembesítés esélyét, lehetőségét.

A törvényi megfogalmazás szerint a szembesítettek egymáshoz kérdést intézhetnek, ám ez úgy tűnik csak a hatóság által feltett kérdések után következhet be. A krimináltaktikai követelmények ennek ellentmondanak, hiszen az igazi szembesítés, ellentmondás, mintegy vita során alakul ki, amit persze mederben kell tartani. A kérdésfeltevés jogának törvényi rögzítettségét így fölösleges szószaporításnak tartom, mivel a szembesítés tartalmi követelményeit a krimináltaktika (és a végrehajtó) adja meg, ám azon részletszabályokat nem lehet, nem szabad felsorolni a büntető eljárásjog keretében.

³⁷ Gödöny József 1968-ban tett megfogalmazása szerint: „A szembesítésnél való jelenlétre az a terhelt is kényszeríthető, aki a vallomástételt megtagadta, a nyilatkozattételt azonban a szembesítésnél is megtagadhatja és őt erre kényszeríteni nem szabad.” Gödöny József: *Bizonyítás a nyomozásban*, Budapest, KJK, 1968. 389. o. Ám – véleményem szerint – az egyoldalú szembesítésnek sokkal több hátránya volt már akkor is, mint előnye, mára ezt a gyakorlat is elfogadta, nem tartanak „egyoldalú” szembesítést.

³⁸ Erre persze nincs is törvényi kötelezettsége, nem is igazán kényszeríthető ki.

³⁹ Az empirikus kutatásban főleg a rendőr-jogalkalmazói válaszokban fordult elő a jelenség. A nyomozók 38 %-a észlelte, hogy a terhelt jelen volt, de érdemében nem vett részt a szembesítés folyamatában. Legfőképpen azért – a nyomozói megítélés szerint –, hogy megismerje a másik személy vallomását. A terheltek köréből 44-en tettek már ilyet, néhányan okként jelölték meg például, hogy: „nem volt kedvem”, „ki akartam bújni a felelősség alól”, „a rendőrök magatartása miatt”, „értelmetlennek tartottam”, „nem volt jelen az ügyvédem”, „figyeltem a másik fél reakcióit”, „nem voltam rá kíváncsi”, „a ki-rendelt ügyvédem nem volt jó”, „a többszörös túlerő (nyomozó, ügyész, bíró) és a rovott múltam miatt”.

Nézetem szerint mivel speciális kihallgatási formáról van szó, a jelen levő védő, tanú ügyvédje, sértett jogi képviselője is tehet fel kérdést mindkét szembesítendőnek.⁴⁰ Esetükben azonban ez már csak valóban a kérdések feltétele és felvétele után lehetséges.⁴¹ A mintegy „quasi nyomozóként” feltett kérdésekre a választ pedig nem a kérdezőnek kell címeznie a válaszolóknak, hanem azt is egymás szemébe kell mondaniuk.

A szembesítés specialitása abban is megmutatkozik, hogy a terheltnek nincs joga és lehetősége a kérdésekkel kapcsolatban konzultálni a jelen levő védőjével,⁴² legfeljebb megtagadhatja a válaszadást, a reagálást. A szembesítés pszichológiai alapra épülő taktikája ezt nem engedheti meg, esetleges konzultáció nem törheti meg a szembesítés lendületét, atmoszféráját, a szembesítendők között kialakult feszültséget.

2. Jegyzőkönyvezés és másolata. A szembesítésről a Be. 168.§ (1) bek. második fordulata alapján már (kötelezően) jegyzőkönyv készül. (A korábbi szabályozás szerint még lehetett vétségi eljárásban jelentést is készíteni.) Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy nézetem szerint jegyzőkönyvet csak akkor kellene alkotni, ha az érdemi, formális szembesítésnek van valami eredménye, nevezetesen az egyik vagy mindkettő szembesülő változtatott a vallomását.⁴³ Érvelésemet több ok támasztja alá, ezek:

- Az eljárás egyszerűsítését, gyorsítását szolgálná, ha az eredménnyel nem járó szembesítést a nyomozó jelentésben rögzíthetné. Hiszen általában a nemleges (eredményt nem hozó) nyomozási cselekményt, vagy az olyan adatgyűjtéseket, mint például, hogy a helyszín közelében kihallgatott személy nem tud az ügyről, vagy nem releváns tényekről tud, azt sem rögzítjük jegyzőkönyvben.
- Csak az a szembesítés érdemel figyelmet a további eljárásban is, ami eredménnyel, változtatással jár, akkor azonban a Miranda figyelmeztetések, a vallomás bizonyíték ereje miatt fontos a jegyzőkönyvezés.
- A bírósági szakaszban is csak egyetlen praktikus mondatban rögzítik, hogy „a szembesítés nem vezetett eredményre.”
- A legfőbb érvem pedig az, hogy a végrehajtó nyomozó az előzetes eljárás során végre arra koncentrálhatna, ami igazán a szembesítés lényege; az atmoszférára, a

⁴⁰ Napjaink irodalmában egyedi véleményként merült fel, hogy a szembesítésen részt vevő védő csak a saját védencének (terheltjének) tehet fel kérdést, amivel nem tudok azonosulni a szembesítés speciális jellege miatt. Azt is figyelembe kell venni, hogy nem kizárt a másik fél valótlan állítása sem, éppen annak ellenőrzésére is szolgál a szembesítés, amit csak hozzá irányított kérdéssel lehet igazán felderíteni. Bíró Gyula: Az új büntetőeljárási törvény gyakorlati alkalmazásának tapasztalatai, In: *Az új büntetőeljárási törvény első éve* (szerk.: Szabó Krisztián), Debrecen, Dela Kft, 2005, 16. o.

⁴¹ Az empirikus kutatásom szerint a szembesítések többségén részt vett védők a szembesítések 11 %-ában (59 esetben), tehát átlagosan minden tizedik szembesítésen aktivizálták magukat, amelyből 44 esetet tett ki a kérdés, kettőt az indítvány, és 13 esetet az észrevételezés.

⁴² Lásd a kihallgatás közbeni védői konzultáció lehetőségéről részletesebben: Bócz Endre: A védő a gyanúsított nyomozási kihallgatásán, *Ügyvédek Lapja*, (2005) 4.

⁴³ Ezen nézettel szemben áll Balla Péter – igaz, 23 évvel ezelőtti – álláspontja, aki szerint „a szembesítéssel kapcsolatban le kell szögezni, hogy az akkor is indokolt, ha várhatóan nem hoz eredményt.” Balla Péter: A jegyzőkönyvezésről, *Belügyi Szemle*, (1984) 8., 75. o.

feszültség megteremtésére, a tényleges ütköztetésre, a valódi ellenthomlok-állítás kiélezésére, a szembesülők személyére, a köztük levő ellentétek áthidalására, a (feltételezhetően) valótlan valló megfigyelésére, a szembesítés kriminálpszichológiára alapuló taktikájára, az eredmény irányába ható tettekre.

- A jegyzőkönyvírás/diktálás, különösen rosszul gépelőknél/diktálóknál (de a jóknál is) lefoglalja az igazi figyelmet, energiát, szétszórta, dekoncentráltta teszi a szembesítést-vezetőt,⁴⁴ a megfelelő felkészülési idő adásával pedig egérutat nyújt a hazugnak, aki érzékeli a vezető bizonytalanságát, dekoncentrálttságát. Ebben a légkörben a gépelés homályában eltűnik a másik, általában igazat valló személy is, elgyengül, elkóborol, majd eltűnik a szemkontaktus is, hiszen a „nyáját nem őrzi a pásztor.”

Üdvözlöm azt a tényt, hogy eltűnt a gyakorlatból a 1960-80-as években még krimináltaktikai könyvekben ajánlott és az életben alkalmazott kéthasábos rögzítés. Egyrészt a rendőrség által használt számítógépes programok, (Robotzsaru) formanyomtatványok nem ismerik ezt a formulát. Másrészt maguk a jogalkalmazók is rájöttek, hogy az még bonyolultabbá, lassúbbá, még fárasztóbbá teszi az egyébként is körülményes szembesítési jegyzőkönyvvezést. A kéthasábos rögzítésnek halmozottan nem volt és nincs értelme, csakúgy, mint a bő lére eresztett, fecsegő⁴⁵ jegyzőkönyvek írásának sem.⁴⁶

Lehetőség van a szembesítés technikai rögzítésére is, az évtizedek óta alkalmazott magnófelvétel⁴⁷ után napjainkban már – akár digitális – videotechnikát is lehet alkalmazni.⁴⁸ Annál inkább mivel az a hangon túlmenően a képet is rögzíti. Láthatóvá válik számunkra is utólag az egész eljárás menete, ami legfőképpen akkor lehet értékes, ha érdemi, lényegi, releváns fő tényre vonatkozó változtatás van bármelyik szembesülőnél. Erősítheti a vallomás hitelességét, bizonyító erejét, és ez igaz a bírósági szakban, az ott folytatott mérlegelési körben is. A felvétel igazolhatja az eljárás tisztességét, megelőzheti, kiiktathatja, hogy az ott született eredmény a kizárt bizonyítékok körébe kerüljön.

⁴⁴ Az empirikus kutatásom által vizsgált szembesítéseknel az átlag végrehajtási időtartam 23 percre jött ki, melynek döntő részét – tapasztalataim szerint – az írásos, átlagosan három oldalas rögzítés tette/teszi ki.

⁴⁵ Védőügyvédi praxisomban egyszer hét (!) órán keresztül ültem egyetlen terhelt-tanú-szembesítésen, ahol kb. 25 oldalas jegyzőkönyv született. Ez után jeleztem a nyomozónak, hogy a szembesítésről egyszer a következő lábjegyzetben jelölt tanulmányt írtam, amit rendelkezésére is bocsátottam másolatban. El is olvasta, a következő terhelt-tanú szembesítése már „csak” három órát vett igénybe, kb. 10 oldalas jegyzőkönyvvel.

⁴⁶ Erről már értekeztem közel 15 évvel ezelőtt is: „Új szerepfelfogás — korszerű szembesítés” c. tanulmányomban is. (*Belügyi Szemle*, (1994) 4, 24-28. o.)

⁴⁷ Részletes tanulmányt írt az akkor aktuális szembesítési magnóhasználatról Bócz Endre: „Szembesítés magnetofon alkalmazásával a nyomozás során” címmel, *Ügyészségi Értesítő*, (1965) 4, 11-15. o.

⁴⁸ Empirikus kutatásom mindösszesen három esetet tárt fel, ahol rögzítő technikát alkalmazott a hatóság. Kétszer videó-felvévőt, egyszer magnetofont.

Vitatott kérdés: *hogyan szerepeljenek-e a jegyzőkönyvben hatósági megjegyzések az észlelt kommunikációs és metakommunikációs jelekről, illetve a végén a szembesítés eredményességére-eredménytelenségére való utalás?*⁴⁹

Az első kérdés megválaszolásánál utalok a magyar és nemzetközi pszichológiai kutatások eredményeire,⁵⁰ amelyek összefoglalóan azt hozták, hogy semmiféle biztos következtetésre nem juthatunk a non-verbális jelekből (izzadás, lábatrakás, vakarózás stb.) az igazságtartalomra, illetve hazugságra vonatkozóan. Ebből következően ezek rögzítése is felesleges, útmutatásra sem jók, sokkal inkább megtévesztők, befolyásolók lehetnek a további jegyzőkönyv olvasók számára. Így az ügyészek, bírák számára is. Azért is egyoldalú, mert a védő, a terhelt, akár bármelyik szembesített személy ilyenek jegyzőkönyvbe foglalását kérhetné. Mondhatjuk, joggal tarthat igényt rá a terhelt is, ha már róla ilyeneket feljegyez a hatóság, az ő megfigyelései miért ne lehetnének benne. Ilyenformán nem vagyok szomorú az empirikus kutatásomban tapasztalt minimális (1 %-ot jelentő, 7 db) metakommunikációs jelzés miatt, sőt inkább szerencsésnek tartom.⁵¹

Az eredményesség/eredménytelenség rögzítését – sok krimináltaktikai tankönyv és nyomozási utasítás ajánlásával szemben – teljesen értelmetlennek és ebből következően feleslegesnek tartom. Ezt még azon tény dacára is fenntartom, hogy az empirikus kutatásom szerint a gyakorlatban igen kedvelt befejezési forma, a szembesítések 68 %-ában jelent meg, mint „klauzula.”

Az eredménytelent – mint már kifejtettem – elég lenne jelentésben írni. Ám mivel jegyzőkönyvi kötelezettség van, hiszen a kihallgatás egyik speciális formája (főleg ha terhelti résztvevő van, akkor csak jegyzőkönyv lehet egyébként is), ezért a jegyzőkönyv tartalmából látszik a kimenetel. Másrészről pedig, ha eredmény van, mindenképpen kíváncsi a változtató személy folytatólagos (egyszemélyes) kihallgatása, esetleg a helyszínelésen jegyzőkönyv felvétele. Abból pedig biztosan kiviláglik, hogy a szembesítés eredményes volt. Ha pedig nem követi újabb kihallgatás, akkor a terhelt esetében nem is biztos, hogy krimináltaktikailag „az orrára kell kötni” írásban is, hogy valamiféle elmozdulás, változtatás van, valamit megtudott a hatóság a szembesítés során, amit eddig nem tudott. Ebben az esetben meg nem

⁴⁹ Tóth Mihály szerint erre szükség lenne, mert „A szembesítés során tanúsított magatartás pontos rögzítése már a jegyzőkönyv elolvasásakor legalább magyarázkodásra, de sok esetben színvallásra kényszeríti az illetőt, emellett még esetleges negatív tapasztalataink ellenére sem szabad lebecsülni azt a hatást, amit egy sírva vagy látható indulattal megtett nyomozati nyilatkozat gyakorol a bíróságra, szemben egy – a dokumentáció szerint – nyugodt, fölényes, szenvtelen állítással.” Feloldható-e a béklyó? *Jogtudományi Közöny*, (1984) 5., 287. o.

⁵⁰ Amelyek részletezése jelen tanulmány kereteit méreteiben és jellegükben is meghaladják.

⁵¹ A szemébe nem nézés metakommunikációs jelként való észlelésére egy anekdotikus esetet is találtam a bírósági joggyakorlatból. 1957. október 16-án egy zárt bírósági tárgyaláson az akkor is már színészként tevékenykedő Darvas Iván volt a vádlott. A legterhelőbb vallomást rá egy ügyészégen dolgozó férfi tette, akivel szemben a bíró elrendelte a szembesítést. A tanút felszólította, hogy a vádlott felé fordulva ismétlje meg vallomását. Miután az eleget tett a felszólításnak, a cseppet sem elfogulatlan bíró azt kérdezte Darvas Ivántól. „No, mit szól hozzá Darvas?

„A tanú úr valótlanságot állít, függetlenül attól, hogy profilból mondja-e vagy en face.”

A franciás műveltséggel nem rendelkező bíró, hangzása után obszcénnek és a bíróság megsértésének minősítette, és egy hét sötétzárkát szabott ki a vádlottra.

Lásd részletesebben: Darvas Iván: *Lábjegyzetek*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001, 180. o.; illetve Murányi Gábor: Sötét zárka, *Heti Világgazdaság*, (2007) június 3-ai szám, 50-51. o.

kell a figyelemfelhívás a deklarálással. Mellette szóló érvet nem is találtam, csak ellenében. Akkor meg miért is tenné a hatóság a végére azt az egy mondatot?

A jegyzőkönyvekből *másolatot* kaphat a védelem, térítésmentesen immár (2006. áprilistól), miután – a szerző kezdeményezése folytán is⁵² – az Alkotmánybíróság meghozta az ez irányú európai sztenderdeknek, a fegyveregyenlőséget magába foglaló tisztességes eljárás követelményének megfelelő döntést.

A sértett-tanú esetében nem jár a másolat fő szabályként, ha azonban a nyomozó hatóság tagja úgy dönt – mert dönthet úgy, ha a nyomozás érdekeit nem sérti –, hogy kiadható részére, akkor illetéket kell fizetnie.

A másolatok rendjével kapcsolatos jogszabályi rendezéssel egyetértek, azon módosítást nem látok célszerűnek, kívánatosnak.

3. Jogorvoslat. Az érem két oldala szerint felmerülhet panasz a védelem (terhelt, védő) részéről. Egyrészt a szembesítés tartása miatt, másrészt pedig a meg nem tartása miatt. Amikor a terhelt már előzetesen bejelenti, jegyzőkönyvben (vagy önvallomásban) nyilatkozik, hogy a szembesítésen nem kíván részt venni, azon nem kíván vallani, akkor a szembesítés megtartásának akadálya van. Akarata ellenére nem igazán célszerű kényszeríteni még a jelenlétre sem. Még a Be. hatályba lépését követően is, tehát még 2003-ban, (sajnos előtte rendszeresen) előfordult, hogy a nyomozóhatóságok „féloldalas” szembesítést tartottak, amikor a terhelt megtagadta a vallomástételt, élt a hallgatás jogával, ennek ellenére „egyoldalú” szembesítést hajtottak végre. Leginkább ismét félve az ügyészi „hiánypótlásra” visszaküldéstől. Szerencsére ez a Miranda elvet semmibe vevő, kényszervallatás jellegű gyakorlat, ami krimináltaktikailag is kifejezetten szerencsétlen volt (pl. adatokhoz, információkhoz juthatott a terhelt) egységes, helyes értelmezésű ügyészi álláspont révén néhány hónapon belül megszűnt.

Előfordult a gyakorlatban, hogy a terhelt védője már előre, a szembesítést megelőzően „tiltakozott” a szembesítés tervezett megtartása ellen. Úgy is fogalmazhatok, hogy indítványozta a meg nem tartását. Ilyen forma azonban nem létezik, legfeljebb a védelem észrevételezheti, hogy álláspontja szerint a szembesítés nem kívánatos, esetleg valamilyen okból törvénysértő. Vagyis előzetes jogorvoslatról nem beszélhetünk a szembesítés esetében sem, az csak a cselekmény végrehajtásával egyidejű, illetve utólagos lehet.

Ezzel kapcsolatos a védői szempontból is igen tanulságos, iránymutató bírósági döntés, amelyben rágalmazás bűncselekményét állapították meg azon védőügyvéddel szemben, aki a védence szembesítése előtt a következő kijelentést tette: „Tiltakozom ennek a nőnek a meghallgatása és védencemmel való szembesítése ellen, mert ő a bejelentő és egyébként is ki van tiltva a eljárás területéről.” A bíróság megállapította, hogy az ügy elbírálásához szükséges keretben tett védőügyvédi nyilatkozatra vonatkozik csak a jogellenesség hiánya, ez a nyilatkozat azonban abba

⁵² Csorbul-e a védelem alkotmányos elve az iratmásolás illetékeztetésével? *Belügyi Szemle*, (1999) 3., 45-52. o.

nem fér bele. A szembesítés egyébként bizonyítási eszköz, amelynek megtartása nem függ a felek előéletétől vagy esetleges kifogásolható magatartásától.⁵³

Ha a védelem indítványozza szembesítési elrendelését, akkor azt a bizonyítási indítványoknak megfelelően kell a hatóságnak kezelnie. Vagy helyt adnak neki és végrehajtják, vagy nem adnak helyt és írásbeli határozattal elutasítják, ami ellen megnyílik a panaszjog, amit a nyomozással rendelkező ügyész (vagy felettes ügyész) elbíráل.⁵⁴

Panaszkodhat a védelem a nyomozási szembesítés ténye, annak végrehajtási módja ellen is. A panasznak azonban nincs halasztó hatálya, tehát a bizonyítási eljárást a hatóság lefolytatja és utána döntenek a jogorvoslatról. A panasz irányulhat a nyomozói magatartás, a konkrét végrehajtás ellen is, amely lehet pártos, megalázó, szuggesztív, befolyásoló, bűnösként kezelő, degradáló, erőszakos, tetteles stb.

A bíróságon pervezető végzés formájában jelenik meg a szembesítés elrendelése, ami ellen külön jogorvoslatnak nincs helye. Itt is észrevételezheti a védelem, a tanú ügyvédje, sértett jogi képviselője, hogy valamely szembesítés akadályba ütközik, nem kívánatos, attól tekintsen el a bíróság.

VI. Sommázként a szembesítés jövőjéről

Mintegy zárógondolatként jegyzem meg, hogy a nemzetközi tendenciákat, az általam végzett kutatás eredményeit – beleértve a fenti büntető eljárásjogi aspektusút is – figyelembe véve a szembesítés sorvadásáról, lassú elhalásáról nem beszélhetünk, ám szűküléséről mindenképpen. A folyamatot több tényező is elősegíti, így:

- az angolszász országokban tapasztalt intézményi rezisztencia, az eltérő módusok alkalmazása,
- az európai kontinensen erősödő tanúvédelem,
- a szervezett bűnözés súlyosbodása következtében, a „bűnbánó pentitók” megjelenése, és a bűnüldözés/igazságszolgáltatás ehhez kapcsolódó ellenérdeke,
- a krimináltechnikai eszközök primátusa,
- a növekvő ügyterhek miatt a bűnüldözők „tömegtermelése”, sematikussága, sablonossága,
- a saját krimináltaktikai metódus érdemi fejlődésének hiánya,
- nem fejleszthető komputerizált háttérrel sem, miután nem is köthető hozzá,
- az intézmény korlátozott (személyi) alkalmazhatósága.

Mindezen tendenciák ellenére nem szabad a „fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni”, vagyis nem mondhatunk le, nem szabad lemondani az alkalmazásáról, mivel:

- metódusa megfelel a jogállami követelményeknek,

⁵³ BH 1989. 6.

⁵⁴ Itt jelzem, hogy ha a különösen védett tanú személye ismertté válik a védelem számára és indítványozzák a terhelttel való szembesítését, ennek teljesítése krimináltaktikailag nem célszerű, miután a védetté nyilvánítás további feltétele(i) nem változtak.

- eredménytelensége, hibája nem jár súlyos, kiküszöbölhetetlen következményekkel, („justizmord”-dal)
- nem sérti a tisztességes eljárás elvét sem,
- kidolgozott taktikája van,
- egyik lehetséges igazságkeresési módszer,
- jobbat sem állítottak még a helyére, nincs igazán kontinentális kiváltója, kiiktatója, ami feleslegessé tenné.

Végül bármilyen alacsony is az eredményessége, a legkisebb haszon is nyereséggel bír a bűnüldözés, végső soron az igazságszolgáltatás számára. És ez napjainkban már nem kevés!

A jelentkező genetikai adatainak felvétele a munkajogviszony létesítésekor

a magyar jogban

ARANY TÓTH MARIANN*

A genetikai adatok felvétele a jelentkező egészségi állapotának felmérése céljából új távlatokat nyit a munkaköri alkalmasság véleményezésekor a munkaerő-felvételi eljárásban.¹ A genetikai teszt alkalmazása fejlődést eredményez a munkavállaló egészségének védelmére vonatkozó kötelezettség megvalósításában.

A genetikai adatok védelméről szóló törvény megalkotásával kapcsolatban megnőtt az érdeklődés a genetikai adatok védelme iránt a magyar jogban.² A tudományos fejlődés hatására elengedhetetlenné vált a genetikai adatok kezelésének szabályozása, melyben jelentős lépés a humángenetikai adatok védelméről, a humángenetikai vizsgálatok és kutatások, valamint a biobankok működésének szabályairól szóló 2008. évi XXI. törvény elfogadása.³ A genetikai adatok védelme hangsúlyosan befolyásolja a munkajogi jogok gyakorlását és kötelezettségek teljesítését.

Ebben a tanulmányban a genetikai adatok kezelésének főbb kérdései kerülnek elemzésre a munkajogviszony létesítését megelőzően. Megvizsgáljuk, hogy milyen feltételekkel jogosult a munkáltató a jelentkező egészségi állapotára vonatkozó genetikai adatok felvételére a hatályos magyar jogszabályok szerint.⁴

I. A genetikai adatok felvételének szabályozási modelljei a munkaerő-felvételi eljárásban

A genetikai adatok kezeléséről a munkaerő-felvételi eljárásban különböző szabályozási modellek léteznek Európa egyes országaiban, amelyek közül különösen kettő emelhető ki. Az egyik irányzat értelmében a genetikai teszt elvégeztetésére a je-

* Universität Trier, PhD hallgató.

¹ Somfai Béla: Etikai kérdések a genetikában, *Magyar Tudomány*, 45 (2000) 5, 586. o.

² Általános jellegű szabályozás tervezetéről lásd a Humán Genetikai Bizottság (Sándor Judit, Kosztolányi György) Előzetes szakmai koncepció A személyes genetikai adatok védelméről, a genetikai kutatásokról, teszt- és szűrővizsgálatokról, valamint a biobankokról szóló törvényjavaslatához www.eum.hu. 2007. 12. 02.

³ A törvényt az Országgyűlés 2008. május 5-i ülésnapján fogadta el. Magyar Közlöny 2008. év 74. szám, 4492-4498. o.

⁴ Ebben a tanulmányban a 1992. évi XXII. törvény a Munka Törvénykönyvéről (Mt.) hatálya alá tartozó munkavállalók és munkáltatók állnak az elemzés középpontjában.

lentkezőt a munkáltató nem szólíthatja fel (generális tilalom kivételekkel vagy kivétel nélkül).⁵ Ausztriában például a munkáltató a jelentkezőtől és a munkavállalótól nem veheti fel azok genetikai vizsgálatának eredményeit, azt nem kérheti jogszerűen és nem értékelheti ki.⁶ Ez a tilalom vonatkozik bármely minta (Körpersubstanz) leadására vagy elfogadására való felszólításra genetikai analízis céljából.⁷

A másik szabályozási modell szerint az elvégzett genetikai teszt eredményének kezelése meghatározott feltételekkel jogszerű.⁸ A svájci szabályozás szerint például a munkáltató munkavédelmi és a foglalkozási betegségek megelőzése céljából elvégezetheti a jelentkező genetikai vizsgálatát.⁹

Többségi vélemény szerint a munkáltató a jelentkező genetikai adatait a munkaerő-felvételi eljárásban nem veheti fel, mert ezen adatok kezelése a személyiségi jogokba való indokolatlan beavatkozást valósít meg.¹⁰ A munkáltató gazdasági érdekei nem indokolhatják a genetikai vizsgálat elvégzését, arra kizárólag munkavédelmi szempontok alapján kerülhet sor.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy az arányosság elve alapján a személyiségi jogok korlátozása milyen terjedelemben megengedett. A munkavállalók egészségének védelme az egyik legjelentősebb igazoló ok a genetikai adatok kezelésekor. Általánosan elfogadott, hogy az előzetes alkalmassági vizsgálat keretében az egészség megőrzése céljából helye lehet genetikai adatok felvételének.¹¹ Vitatott,

⁵ Godard Béatrice – Raeburn Sandy – Pembrey Marcus – Bobrow Martin – Farndon Peter – Aymé Ségolène: Genetic information and testing in insurance and employment: technical, social and ethical issues, *European Journal of Human Genetics*, 11 (2003) 2, 128. o.

⁶ Gentechnikgesetz BGBl. Nr. 510/1994 geändert durch das Bundesgesetz BGBl. I. Nr. 127/2005, 67. § 1. mondat.

⁷ Gentechnikgesetz BGBl. Nr. 510/1994 geändert durch das Bundesgesetz BGBl. I. Nr. 127/2005, 67. § 2. mondat.

⁸ Jack F. Williams: A Regulatory Model for Genetic Testing in Employment, *Oklahoma Law Review*, 40 (1987) 2, 182-183. o.; Laura Rowinski: Genetic Testing in the Workplace, *Journal of Contemporary Health Law and Policy* (1988) 4, 379. o.; Rothstein Mark A. – Gelb Besty D. – Craig Steven G.: Protecting Genetic Privacy by Permitting Employer Access only to Job related Employee Medical Information: Analysis of a Unique Minnesota Law, *American Journal of Law and Medicine*, 24 (1998) 2, 399. o.; Elaine Draper: The Screening of America: The Social and Legal Framework of Employers' Use of Genetic Information, *Berkeley Journal of Employment and Labour Law*, 20 (1999), 289. o.; Feldman Jared A. – Katz Richard J.: Genetic Testing and Discrimination in Employment: Recommending a Uniform Statutory Approach, *Hofstra Labor and Employment Law Journal*, 19 (2002) 2, 416; Bertrand Mathieu: Le recours aux tests génétiques en matière d'emploi: un droit en construction, *Droit Social* (2004), 260-261. o.; Matthew Finkin: *Privacy in Employment Law*, 2005, 12 o.

⁹ Art. 21-Art. 22 Bundesgesetz über genetische Untersuchungen beim Menschen vom 8. Oktober 2004.

¹⁰ Günther Wiese: Zur gesetzlichen Regelung der Genomanalyse an Arbeitnehmern, *Recht der Arbeit*, (1988) 4, 218. o.; Robert Diekgräff: Genomanalyse im Arbeitsrecht, *Betriebs-Berater*, (1991), 1858-1859; Paul Steven Miller: Is there a pink slip in my Genes? Genetic Discrimination in the Workplace, *Journal of Health Care Law and Policy*, (2000) 3, 264. o.; Kimberly A. Steinforth: Bringing Your DNA to Work: Employers' Use of Genetic Testing under the Americans with Disabilities Act, *Arizona Law Review*, 43 (2001) 4, 969-967. o.; Thilo Weichert: Der Schutz genetischer Informationen, *Datenschutz und Datensicherheit*, 26 (2002) 1, 144. o.; Graeme Zaurie: *Genetic Privacy*, 153-154. o.; Van Damme in: European Group on Ethics in Science and New Technologies to the European Commission (ed.), *Genetic Testing in the Workplace*, 15 o.

¹¹ Recommendations of the European Society of Human Genetics, *European Journal of Human Genetics*, 11 (2003) 2, 12. o.; Sophie Douay: *Travail et Génétique*, 118 o.; Prohászka Zoltán: Jelezhető lesz-e a

hogy mely esetekben lehet a munkaerő-felvételi eljárásban a jelentkező genetikai adatait felvenni. A tudomány jelenlegi állása szerint a genetikai adatok felvétele a munkaerő-felvételi eljárásban alapvetően nem megengedett. Az egészség védelme céljából kivételesen lehet kezelni ezen adatokat, illetve genetikai tesztet elvégezni. A következőkben a jelentkező genetikai adatai felvételének főbb kérdései kerülnek bemutatásra a magyar jogban.

II. A genetikai adatok felvétele a Mt. fényében

1. Az adatfelvétel jogszerűsége a Mt. 77. § (1) bek. alapján. Az 1992. évi XXII. törvény (Mt.) nem rendelkezik a genetikai adatok védelméről a munkaerő-felvételi eljárásban.¹² A genetikai adatok felvételének jogszerűségét összetett vizsgálattal lehet megállapítani.¹³

A Mt. 77. § (1) bekezdés szerint a jelentkezővel szemben csak olyan alkalmassági vizsgálat alkalmazható, amely a személyiségi jogait nem sérti és a munkajogviszony létesítése szempontjából lényeges tájékoztatást nyújthat. Az alkalmassági vizsgálat kiterjedhet az egészségi állapot, az érzékszervi állapot, a mentális képességek és a személyiség megvizsgálására.¹⁴

A Mt. 77. § (1) bekezdésére tekintettel szóba jöhet a jelentkező egészségi állapotáról szóló minden adat, amelynek konkrét ismeretében lehet csak állást foglalni a munkakörre való alkalmasságáról, így a genetikai adat is.

Az alkalmassági vizsgálaton kezelt személyes adatokat a munkáltató a Mt. 77. § (1) bekezdés tiszteletben tartásával ismerheti meg. Az adatok felvétele jogellenes, ha az a jelentkező emberi méltóságát, a magánélet és a személyes adatok védelméhez való jogát csorbítja. Ez utóbbi személyiségi jogot sérti a munkáltató általi adatfelvétel, ha a jelentkező ahhoz nem járult hozzá és az a „lényeges tájékoztatás” elvével ellentétes.

Tisztázatlan, hogy a munkáltató jogosult-e a Mt. 77. § (1) bekezdés alapján a jelentkező genetikai adatainak felvételére, illetve a genetikai vizsgálat eredményét megismerni. Kérdéses, hogy milyen célokból lehet jogszerű a genetikai adatok felvétele? Az álláspontok megoszlanak arról a külföldi jogirodalomban, hogy megengedhetőek-e a genetikai vizsgálatok a munkavédelmi szabályok betartása végett az egészség védelme céljából, a jelentkező alkalmasságának megítéléshez, vagy a munkahelyi produktivitás fokozása érdekében.¹⁵

gyakori betegségekre való fogékonyság genetikai ismeretekkel?, *Magyar Tudomány*, 50 (2005) 6, 645. o.; Deutsch Tibor – Gergely Tamás: A genomikus medicina informatikája, *Magyar Tudomány*, 50 (2005) 1, 70. o.; Van Damme in: European Group on Ethics in Science and New Technologies to the European Commission (ed.), *Genetic Testing in the Workplace*, 5 o.

¹² 1992. évi XXII. Törvény a Munka Törvénykönyvéről.

¹³ Kosztolányi György: A genomika kölcsönhatásai a medicinával és az egyetemes tudománnyal, *Magyar Tudomány*, 47 (2002) 5, 567. o.

¹⁴ Plette Richárd: *A munkapszichológia gyakorlati kérdései*, Budapest, Medicina, 2002, 167 o.; Ungváry György: *Munkaegészségtan*, Budapest, Medicina, 2004, 112 o.

¹⁵ Deutsch Erwin: Die Genomanalyse im Arbeits- und Sozialrecht – Ein Beitrag zum genetischen Datenschutz, *Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht*, (1989), 658. o.; Rothstein Mark A. – Knoppers Bartha

A genetikai teszt elvégzésének vagy genetikai adat feltárásának jogszerűsége a munkaerő-felvételi eljárásban vitatható. Ezek jogszerűségét nehéz megítélni a hatályos szabályozás hiányossága miatt. Az orvostudomány eredményeinek átültetése a foglalkozás-egészségügyi gyakorlatban folyamatban van, amely jelentősen befolyásolja a genetikai adatok kezelése jogszerűségét. Álláspontom szerint kifejezett szabályozás hiányában a genetikai adatok felvétele a munkaerő-felvételi eljárásban nem megengedett.

Az egészségi állapotra vonatkozó adatok felvételéről ágazati jogszabályok rendelkeznek speciálisan, amelyek megelőzik a Mt. 77. § (1) bekezdésének alkalmazását. Ezek a jelentkező egészségi alkalmassági vizsgálatát szabályozzák elsősorban.¹⁶ A munkavállaló egészsége védelme céljából például a genetikai adatok felvételének a rákkeltő anyagok használatával történő foglalkoztatás esetén van jelentősége napjainkban. A munkáltató köteles tájékoztatni a jelentkezőt, ha ilyen anyagokat fog használni a munkavállaló a munkaköre ellátásakor.¹⁷

2. A jelentkező tájékoztatási kötelezettsége. A munkáltató jogosult a jelentkező rendelkezésre állását befolyásoló körülményekről tudakozódni. Vitatható, hogy a jelentkezőt terheli-e tájékoztatási kötelezettség az egészségi állapotára vonatkozó genetikai adatokról a jóhiszeműség és tisztesség elvének megfelelően. Az együttműködési kötelezettség alapján a jelentkező a munkáltatót tájékoztatni köteles minden olyan tényről és körülményről, amelyek a jövőbeni munkajogviszonyban a jogok gyakorlását és a kötelezettségek teljesítését jelentős mértékben korlátozzák vagy lehetetlenné teszik. A jövőben teljes bizonyossággal bekövetkező, egészségügyi okból történő távollétról például a jelentkezőt bejelentési kötelezettség terheli.¹⁸

Véleményem szerint a munkáltató nem szólíthatja fel a jelentkezőt genetikai vizsgálat elvégzésére, illetve ilyen vizsgálat eredményének bemutatására. A jelentkezőt nem terheli tájékoztatási kötelezettség, mert nem várható el tőle, hogy a genetikai adatait a munkáltató részére felfedje. Kifejezett törvényi szabályozás hiányában nem veheti fel jogszerűen a munkáltató a jelentkező genetikai adatait.

III. A 2008. évi XXI. törvény szerepe és a genetikai adatok felvétele a munkaerő-felvételi eljárásban

A 2008. évi XXI. törvény a humán genetikai adatok védelméről, a humán genetikai vizsgálatok és kutatások, valamint a biobankok működésének szabályairól úttörő jelleggel foglalja össze a genetikai adatok kezelésének szabályait. Ez a törvény rögzíti elsőként a genetikai adatok kezelésének általános elveit a magyar jogban.

Maria: Legal Aspects of Genetics, Work and Insurance in North America and Europe, *European Journal of Health Law*, (1996) 3, 150-151. o.; Steinforth: i.m. 976-977. o.; Mathieu: i.m. 260-261. o.

¹⁶ Pl.: 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet a munkaköri, szakmai, illetve személyi higiénés alkalmasság orvosi vizsgálatáról és véleményezéséről.

¹⁷ 26/2000. (IX. 30.) EüM rendelet a foglalkozási eredetű rákkeltő anyagok elleni védekezésről és az általuk okozott egészségkárosodások megelőzéséről 12. §.

¹⁸ Radnay József: *Gazdaság és Jog*, (1993), 19. o.; BH 2002/244/II; BH 2001/138.

Meghatározza a genetikai adatok kezelésének feltételeit, az érintett jogait (a tájékoztatáshoz és az önrendelkezéshez való jogot), a humángenetikai vizsgálatra vonatkozó szabályokat, a genetikai minták és adatok kutatási célú felhasználását, a biobankok működésének elveit, és a genetikai adatok és minták külföldre történő továbbítását. A genetikai adatok kezeléséről a munkaerő-felvételi eljárásban és a munkajogviszonyban speciálisan nem rendelkezik. A humángenetikai vizsgálattal kapcsolatos adatkezelésre vonatkozó szabályok azonban közvetetten kihatnak a genetikai adatok védelmére a munkajogban.

1. A genetikai adatok fokozott védelme. A törvény kiterjedten biztosítja a genetikai adatok védelmét. A hatálya – meghatározott kivétellel – vonatkozik a Magyar Köztársaság területén végzett, e törvény szerinti humángenetikai vizsgálat, illetve humángenetikai kutatás céljából történő genetikai mintavételre, a mintavétel helyétől függetlenül a genetikai adat kezelésére, feldolgozására, továbbá genetikai teszt- és szűrővizsgálatra és humángenetikai kutatásra, valamint a biobankokra; a teljesen vagy részben automatizált eszközzel, valamint a manuális módon végzett adatkezelésre és adatfeldolgozásra egyaránt.¹⁹ A törvényt alkalmazni kell a Magyar Köztársaság területén a genetikai adatok kezelésére, a mintavétel helyére tekintet nélkül. Ez különösen fontos szerepet játszik akkor, ha pl. a munkavállaló külföldi foglalkoztatása idején genetikai vizsgálaton vett részt és annak eredménye a magyarországi munkajogviszonya létesítése szempontjából releváns lehet.

A genetikai adatok védelme átfogja a genetikai minta, a genetikai adat, a pszeudonimizált, a kódolt és az anonimizált genetikai minta és adat védelmét. Genetikai adatnak minősül egy meghatározott érintett személy örökletes tulajdonságaira vonatkozó olyan információ, amely genetikai minta feldolgozásából, illetve az egészségügyi dokumentációból származik, és amely az egyén genetikai eredetű betegségekkel kapcsolatos kockázatára, genetikai hajlamára, testi vagy viselkedésbeli jellemzőire utal, és alkalmas lehet arra, hogy az egyén azonosítható legyen.²⁰ A genetikai adat fogalmának meghatározása előrelépést jelent az adatkezelés jogszerűségének vizsgálatakor.

2. A genetikai adatok kezelésének feltételei. [a] A genetikai adatok kezelésének célhoz kötöttsége. Az adatkezelés célja fontos szerepet játszik a genetikai adatok kezelésének jogszerűségéről való döntésben. A genetikai adat genetikai vizsgálat és humángenetikai kutatás céljából kezelhető a törvény értelmében.²¹ Kizárólag ezen két célból jogszerű a genetikai adatok kezelése.

A jelentkező egészségi alkalmasságának véleményezésekor a genetikai vizsgálat bír jelentőséggel. A genetikai teszt kiterjed a diagnosztikus, preszimptomás, prediktív vizsgálatokra, heterozigóta, prenatalis, preimplantációs, farmakogenetikai laboratóriumi vizsgálatokra, amelyek olyan csírasejt eredetű DNS- illetve kromoszómavariánsok, RNS, valamint ezek specifikus fehérjetermékeinek kimutatására

¹⁹ 2008. évi XXI. tv. 2. § (1)-(2) bek.

²⁰ 2008. évi XXI. tv. 3. § (1) bek. lit. c.

²¹ 2008. évi XXI. tv. 4. § (1) bek.

irányulnak, amelyek az ember egészségét károsan befolyásoló hatásokkal társulnak vagy azokat előre jelzik.²²

A humángenetikai vizsgálatot megelőzési, diagnosztikai, terápiás vagy rehabilitációs célból és kizárólag egészségügyi érdek alapján lehet elvégezni, az érintett beleegyezésével.²³ A genetikai adatok kezelésének céljai általánosan vannak megjelölve, azok között például a munkavédelmi szempontok szerinti megelőzés nincs pontosítva.

[b] Az érintett beleegyezése. A genetikai adatok kezelése megengedett, ha az a 2008. évi XXI. törvényben meghatározott célból történik és az érintett ahhoz hozzájárult. Az információs önrendelkezéshez való jog és az emberi méltóság védelmében a tájékozott beleegyezés követelménye fontos szerepet játszik. A genetikai mintavétel előtt – függetlenül a genetikai adat kezelésének céljától – a rendelkezésre jogosult részletes tájékoztatáson alapuló, írásban rögzített beleegyezése szükséges.²⁴ A beleegyező nyilatkozat tartalmazza az érintett hozzájárulását ahhoz, hogy tőle – előre meghatározott céllal – genetikai mintát vegyenek; a genetikai mintát, illetve az abból származó genetikai adatot biobankban helyezték el és azt a 26. § (5) bek. értelmében más biobankba továbbítsák; a genetikai mintát és az abból származó genetikai adatot archivált gyűjteményben helyezték el; az érintett nyilatkozatát arra nézve, hogy a genetikai mintának illetve adatnak, csak a mintavétel elsődleges célja szerinti felhasználásához, e törvény szerinti bármely célú felhasználásához, illetve kizárólag kutatási célú felhasználásához járul hozzá; az érintett nyilatkozatát arra nézve, hogy a genetikai minta, illetve adat személyazonosító adatokkal együttesen történő tárolásához, kódolt vagy pszeudonimizált, illetve anonimizált formában történő tárolásához járul hozzá; valamint az érintett nyilatkozatát arról, hogy a törvényben meghatározott tájékoztatást megkapta és tudomásul vette.²⁵

Az érintett beleegyezésére vonatkozó szabályok alapján látszik, hogy a genetikai adatok felvételéről az érintett önkéntesen dönthet, az önrendelkezés szabadsága széleskörűen biztosított. A beleegyező nyilatkozat tartalmi követelményeiből kitűnik, hogy az egészség védelme céljából kerülhet sor a genetikai mintavételre, és az adatkezelés sem terjedhet túl e célon.

3. A genetikai adat megismerése. A genetikai adatok feletti rendelkezés fontos garanciája, hogy az érintett megismerheti az adatait, míg harmadik személy csak a törvényben meghatározott feltételekkel jogosult arra. A tudás és a nem tudás jogának védelme céljából az érintett dönthet a humángenetikai vizsgálat során keletkezett genetikai adatai megismeréséről.²⁶ Arról nyilatkozatban le is mondhat.²⁷ A nyilatkozatot bármikor korlátozás nélkül visszavonhatja.²⁸ A genetikai adat az érintettel, illetve azzal közölhető, aki e törvény alapján a genetikai adat megis-

²² 2008. évi XXI. tv. 3. § (1) bek. lit. j.

²³ 2008. évi XXI. tv. 13. § (1)–(2) bek.

²⁴ 2008. évi XXI. tv. 8. § (1) bek.

²⁵ 2008. évi XXI. tv. 8. § (3) bek.

²⁶ 2008. évi XXI. tv. 6. § (1) bek.

²⁷ 2008. évi XXI. tv. 6. § (7) bek. 1. mondat.

²⁸ 2008. évi XXI. tv. 6. § (7) bek. 2. mondat.

merésére jogosult.²⁹ A munkáltató ez esetben nincs megnevezve. A tájékoztatáshoz való jog jogosultja elsődlegesen az érintett.

4. A genetikai adatok kezelésének kérdőjelei. A törvény idézett rendelkezései alapján látszik, hogy az egészségügyi célból történő adatkezelés minimális feltételei kerültek kidolgozásra. A munkajogi jogalanyok között a genetikai adatok kezeléséről a 2008. évi XXI. törvény nem rendelkezik. Nincs felsorolva, hogy mely esetekben jogszerű a genetikai adatok kezelése a munkavállalók egészsége védelme céljából.

A törvényben a genetikai adatok kezelésének szabályai szorosan összefonódnak a genetikai vizsgálat elvégzésének szabályaival. A genetikai adatok kezelésének feltételei nem kerültek kimerítően részletezésre, ezért különösen fontos az egyéb jogforrásokra utalás. A törvény által nem szabályozott kérdésekben az 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról (Atv.) és az 1997. évi XLVII. törvény az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről (Eütv.) szabályait kell alkalmazni.³⁰ Nehezen lehet azonban megállapítani, hogy milyen mértékben szükséges bevonni az Atv. és az Eütv. rendelkezéseit az adatkezelés jogszerűségének minősítéskor, például a jelentkező egészségi alkalmasságának véleményezésekor genetikai vizsgálat során a munkával összefüggő kockázatok megelőzése céljából.

IV. A genetikai adatok felvétele és az Ebt.

A genetikai adatok felvételét egyes országokban a hátrányos megkülönböztetés tilalmával összefüggésben szabályozzák.³¹ A genetikai adatok felvétele a hátrányos megkülönböztetés tilalmának betartásával végezhető.³²

Az Ebt. nem nevezi meg a genetikai jellemzők alapján történő hátrányos megkülönböztetés tilalmát.³³ Ennek ellenére az érintett egyéb helyzete, tulajdonsága

²⁹ 2008. évi XXI. tv. 7. § (1) bek.

³⁰ 2008. évi XXI. tv. 29. §.

³¹ Art. 11 ETS No. 164.

³² Larry Gostin: Genetic Discrimination: The Use of Genetically Based Diagnostic and Prognostic Tests by Employers and Insurers, *American Journal of Law and Medicine*, 17 (1991), 109. o.; Mark A. Rothstein in: *Analyse génétique humaine et protection de la personnalité Colloque international Lausanne 14 avril 1994*, 129 o.; Kristin Raffone: The Human Genome Project: Genetic Screening and the Fundamental Right of Privacy, *Hofstra Law Review*, (1997) 26, 545. o.; Krisitie A. Deyerle: Genetic Testing in the Workplace: Employer Dream, Employee Nightmare – Legislative Regulation in the United States and the Federal Republic of Germany, *Comparative Labour Law Journal*, 18 (1997), 550. o.; Joanne Seltzer: The Cassandra Complex: An Employer's Dilemma in the Genetic Workplace, *Hofstra Law Review*, 27 (1998) 4, 452. o.; Feldman Jared A. – Katz Richard J.: i.m. 393. o.; Brian M. Holt: Genetically Defective: The Judicial Interpretation of the Americans with Disabilities Act Fails to Protect Against Genetic Discrimination in the Workplace, *The John Marshall Law Review*, 35 (2002), 458. o.; Sophie Douay: *Travail et Génétique*, 127 o.; Demontrond Philippe Robert – Joyeau Anne: La gestion des ressources humaines au risque de la génétique: des dangers à prévenir, *Travail et emploi*, 95 (2003) 7, 109-110 o.; Renegar Gaile – Webster Christopher J. – Stuerzebecher Steffen – Harty Lea – Ide Susan E. – Balkite Beth – Rogalski-Salter Taryn A. – Cohen Nadine – Spear Brian B. – Barnes Diane M. – Brazell Celia: Returning Genetic Research Results to Individuals: Points-to-Consider, *Bioethics*, 20 (2006) 1, 34. o.

vagy jellemzője kategóriába lehet sorolni a genetikai jellemzők alapján megvalósuló indokolatlan megkülönböztetés esetét, melynek igazolása a gyakorlatban azonban bizonytalan.³⁴

V. A genetikai adatok felvétele az Atv. alapján

1. A genetikai adatok és az egészségi állapotra vonatkozó adatok.

A genetikai adatok fogalmáról az Atv. nem rendelkezik. E tekintetben a 2008. évi XXI. törvény irányadó, azaz e speciális jogszabály megelőzi az Atv. alkalmazását. Az egészségi állapotra vonatkozó személyes adatokról szóló rendelkezések felhívhatók, ha azok nem ellentétesek a genetikai adatok kezeléséről szóló szabályokkal.³⁵

2. A genetikai adatok felvételének jogszerűsége. Az egészségi állapotra vonatkozó adatok különleges adatok az Atv. értelmében.³⁶ Azokat az érintett írásbeli hozzájárulása alapján vagy a törvényben meghatározott esetekben lehet kezelni.³⁷

A 2008. évi XXI. törvényben nem szabályozott esetekben a genetikai adatok kezelésekor figyelembe kell venni az Atv.-t. A lex specialis és lex generalis viszonyában lévő törvények esetében azonban rendkívül nehéz állást foglalni arról, hogy például a genetikai adatok kezelése a jelentkező egészségi alkalmasságának véleményezése céljából a munkajogviszony létesítése előtt milyen feltételekkel jogszerű. A fenn leírtakból következik, hogy a 2008. évi XXI. törvény a genetikai adatok kezelését genetikai vizsgálat céljára engedi meg az egészség védelme céljából. Megszorító értelmezés szerint kifejezett törvényi rendelkezés hiányában a jelentkező genetikai adatainak kezelése jogellenes.

Véleményem szerint ágazat-specifikus szabályozás hiányában nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mely esetekben jogszerű a genetikai adatok felvétele a jelentkező és a munkavállaló egészsége védelme érdekében a munkaerő-felvételi eljárásban és a munkajogviszony fennállása alatt.³⁸ Ennek következtében elengedhetetlen a genetikai adatok kezeléséről a szektor-specifikus szabályozás megalkotása.

Megnehezíti a genetikai adatok felvételének megítélését az, hogy rendkívül összetett érdekekről van szó. Az állam hagyományos védelmi funkciójából következik, hogy a munkavállalók egészségét megfelelő intézményrendszer biztosításával védje és az egészségük károsodását megelőzze. Ennek megvalósítása azonban anyagi okok miatt nem könnyű. A jelenlegi munkaerőpiaci helyzetben az elsődleges prevenció biztosítása nem kellően hangsúlyos. A vizsgálati eljárások tudományos megalapozottsága is fejlődőben van.

³³ Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebt.).

³⁴ Ebt. 8. § lit. t.

³⁵ Eüatv. 2. § lit. a.

³⁶ Atv. 2. § (2) bek. lit. b.

³⁷ Atv. 3. § (2) bek. lit. a, c; (359/A/2001) ABI 2001, 251-253.

³⁸ (651/K/2004) ABI 2004, 117-118.

VI. Az egészségi állapotra vonatkozó adatok felvételének feltételei az Eüatv. alapján

A 2008. évi XXI. törvény az Atv.-n kívül az Eüatv.-t rendeli alkalmazni a genetikai adatok kezelésekor, amely a jelentkező egészségi állapotára vonatkozó adatok felvétele tárgyában kiegészíti a Mt. és az Atv. rendelkezéseinek alkalmazását.

Az egészségi állapotra vonatkozó adatok kezelésének feltételeit részletesen szabályozza az Eüatv., amelynek értelmében egészségügyi adatot – törvényben meghatározott esetekben – lehet kezelni, a törvényben meghatározott célokból, amelyek közé tartozik a munkavégzésre való alkalmasság megállapítása.³⁹ Az adatkezelés jogszerűségének feltételeit az Eüatv. tovább árnyalja. Az alkalmassági vizsgálat céljából csak annyi és olyan egészségügyi, illetve személyazonosító adat kezelhető, amely az adatkezelési cél megvalósításához elengedhetetlenül szükséges.⁴⁰ A kezelést végző orvos dönti el, hogy a szakmai szabályoknak megfelelően – a kötelezően felveendő adatokon kívül – mely egészségügyi adat felvétele szükséges a gyógykezelés részeként a törvényben meghatározott célból.⁴¹ Vitatható, hogy a genetikai adatok kezelésekor a szükségesség elve milyen mértékben vehető figyelembe.

Az Eüatv. szó szerinti értelmezése alapján nem egyértelmű, hogy az idézett szabályok a munkavégzésre való alkalmasság megállapításakor irányadóak-e, mert az adatvédelmi alapelvek a gyógykezelésre tekintettel kerültek részletezésre. Kérdéses, hogy az alkalmassági vizsgálat gyógykezelésnek tekinthető-e?⁴² Álláspontom szerint az egészség megőrzésével kapcsolatos tevékenységek az alkalmasság megállapítására is kiterjedhetnek. A gyógykezelés fogalmának kiterjesztő értelmezésével arra lehet következtetni, hogy az az alkalmassági vizsgálatot is átfogja.⁴³

Az egészségügyi és a személyazonosító adatoknak az érintett részéről történő szolgáltatása – a törvényben meghatározottak kivételével – önkéntes.⁴⁴ Az érintett köteles a betegellátó felhívására egészségügyi és személyazonosító adatait átadni a munkaköri alkalmassági vizsgálatok elvégzéséhez.⁴⁵ Az alkalmassági vizsgálatok tekintetében az információs önrendelkezési jog korlátozottan érvényesül. Nem egyértelmű, hogy a genetikai adatok 'átadására' fel lehet-e hívni az érintettet.

VII. A genetikai adatok felvétele az előzetes munkaköri alkalmassági vizsgálaton

Az egészségügyi adatok felvétele jogszerűségének minősítéséhez a munkaerő-felvételi eljárásban különböző ágazati jogszabályokat kell bevonni, amelyek részle-

³⁹ Eüatv. 4. § (2) bek. lit. n.

⁴⁰ Eüatv. 4. § (4) bek.

⁴¹ Eüatv. 9. § (1) bek. 2. mondat. A kötelezően felveendő adatokat az előzetes munkaköri alkalmassági vizsgálaton a „Munkavállalók Egészségügyi Törzslapja” nyomtatvány tartalmazza, amelyet a 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 13. sz. melléklete szabályoz.

⁴² Eüatv. 3. § lit. c.

⁴³ Eüatv. 3. § lit. c.

⁴⁴ Eüatv. 12. § (1) bek.

⁴⁵ Eüatv. 13. § lit. b. 2. sz. melléklet.

tezik az Atv. és az Eüatv. rendelkezéseit. Különösen fontos e tekintetben a 33/1998. NM rendelet.

1. Adatfelvétel az előzetes alkalmassági vizsgálat során a 33/1998.

NM rendelet szerint. A munkáltató köteles az előzetes alkalmassági vizsgálatot elvégeztetni, amely jelentősen befolyásolja a jelentkező személyes adatok védelméhez való joga gyakorlását. Az adatvédelmi biztos megállapította, hogy a 33/1998. NM rendelet azon rendelkezése, amely a munkába állás előtt kötelezővé teszi az alkalmassági vizsgálatot, önmagában nem ellentétes a személyes adatok védelméhez való joggal.⁴⁶ A bírói gyakorlatban elismerésre került, hogy az alkalmassági vizsgálat elvégzéséhez az érintett hozzájárulását be kell szerezni.⁴⁷

2. Az alkalmassági vizsgálat célja és az adatfelvétel célhoz-kötöttsége.

Az alkalmassági vizsgálat célja a jelentkező egészségi állapotának ellenőrzése meghatározott munkakör ellátására tekintettel.⁴⁸ A 33/1998. NM rendelet szerint a munkaköri alkalmasság vizsgálatának célja annak elbírálása, hogy a munkavállaló a munkavégzésből és a munkakörnyezetből eredő megterhelés által okozott igénybevétele egészségét, testi, illetve lelki épségét nem veszélyezteti-e, nem befolyásolja-e egészségi állapotát kedvezőtlenül, nem okozhatja-e utódai testi, szellemi, pszichés fejlődésének károsodását; esetleges idült betegsége vagy fogyatékossága a munkakör ellátása, illetőleg a szakma elsajátítása és gyakorlása során nem idéz-e elő baleseti veszélyt; a járványügyi szempontból kiemelt jelentőségű munkakörökben, illetve szakmákban történő munkavégzés esetén személyi higiénés és egészségi állapota nem veszélyezteti-e mások egészségét, foglalkoztatható-e az adott munkakörben; milyen munkakörben, illetve szakmában és milyen feltételek mellett foglalkoztatható állapotrosszabbodás veszélye nélkül, amennyiben átmenetileg vagy véglegesen megváltozott munkaképességű; foglalkoztatható-e tovább jelenlegi munkakörében; szenved-e olyan betegségben, amely miatt munkaköre ellátása során rendszeres foglalkozás-egészségügyi ellenőrzést igényel.⁴⁹ Az előzetes munkaköri alkalmassági vizsgálat célját a rendelet speciálisan nem határozza meg. Nem nevesíti a genetikai jellemzők szerepét a munkaköri alkalmasság elbírálásakor.

A 33/1998. NM rendelet alkalmazásában munkaköri alkalmassági vizsgálat annak megállapítása, hogy egy meghatározott munkakörben és munkahelyen végzett tevékenység által okozott megterhelés a vizsgált személy számára milyen igénybevételt jelent és annak képes-e megfelelni.⁵⁰ Az alkalmasság véleményezéséről a genetikai adatok alapján nem rendelkezik.

⁴⁶ (270/A/2000, 759/A/2000, 359/A/2001) ABI 2001, 92-94.

⁴⁷ BH2005. 367

⁴⁸ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 3. § (4) bek.; Egészségileg alkalmas az a személy, aki munkaképes. Munkaképtelen: „az a munkavállaló, aki a balesettel vagy egészségkárosodással összefüggő és gyógykezelést igénylő állapota miatt munkát nem tud végezni, függetlenül attól, hogy erre az időtartamra táppénzben részesül vagy sem.” Mvt. 87. § 5/A. bek.

⁴⁹ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 3. § (4) bek. lit. a-f.

⁵⁰ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 1. § lit. a.; v. ö.: „A szűrővizsgálat: olyan vizsgálat, amelynek célja a betegség tüneteit nem mutató (tünetmentes) személy esetleges betegségének vagy kórmegelőző ál-

3. Az adatfelvétel jogszerűsége az előzetes alkalmassági vizsgálat során. [a] *Az egészségi állapotról szóló adatok felvétele és az egészségügyi dokumentáció.* A munkaköri alkalmasság vizsgálatát és véleményezését első fokon végző orvos kiállítja az egészségügyi törzslapon.⁵¹ Ebben a jelentkező genetikai adatai nincsenek felsorolva.

Nem egyértelmű, hogy az egészségügyi törzslapon feltüntetett adatokon kívül milyen adatokat kell bejegyezni a jelentkező alkalmasságának véleményezésekor az egészségügyi dokumentációba. Vitatható, hogy milyen terjedelemben indokolt a személyes adatok felvétele az adott munkakör tekintetében. A munkáltatónak írásban kell meghatározni a vizsgálat irányát, az alkalmassági vizsgálat rendjét és mellékelni a beutaló expozíciós táblázatot, amelyek kihatnak a jogszerűen felvehető adatok körére is.⁵²

[b] *Az adatvédelmi biztos ajánlása az egészségügyi dokumentációval kapcsolatos adatfelvételről.* Az adatvédelmi biztos sérelmezte a hatályos szabályozást megelőző jogállapotot az adatfelvétel terjedelméről az előzetes alkalmassági vizsgálat során. Álláspontja szerint a 33/1998. NM rendelet - a törzslapon - igen széleskörű adatszolgáltatási kötelezettséget írt elő, amely nem felelt meg az adatvédelem elveinek.⁵³ „Az adatlap számos olyan adatfajtát tartalmaz, amely a munkakörök túlnyomó részében nem szükséges a kívánt cél eléréséhez, a munkaköri alkalmasság megítéléséhez (pl: az apa, anya és testvérek szív- és érrendszeri, légzőszervi, daganatos, emésztőszervi, anyagcserével összefüggő, pszichiátriai megbetegedései; a dohányzásra és az alkoholfogyasztásra (fajtájára, mennyiségére, abbahagyás évére), a sportolásra és az étkezési szokásokra vonatkozó adatok; jogosítvánnyal, katonai szolgálattal összefüggő, fogazattal kapcsolatos és még sok más adat).”⁵⁴ „A rendelet alapján a munkavállaló az egészségi állapotára vonatkozó valamennyi adatot szolgáltatni köteles a munkáltató által megbízott orvos részére. A miniszteri rendelet nem alkalmas jogforrás a kötelező adatkezelés elrendelésére. A jogalap hiányát nem helyettesíti a foglalkozás-egészségügyi orvos titoktartási kötelezettsége. A titoktartási kötelezettség ugyanis nem ad felhatalmazást arra, hogy az orvos bármilyen adatot kérhessen, illetőleg az érintett bármilyen adat szolgáltatására kötelezhető legyen.”⁵⁵ A vizsgálat során a rendelet által előírt adatfelvétel jogsértő az adatkezelés tárgyának széles meghatározása miatt. Az adatvédelmi biztos ajánlása értelmében a foglalkozás-egészségügyi orvos részére a mun-

lapotának – ideértve a betegségre hajlamosító kockázati tényezőket is – korai felismerése.” 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről 3. § lit. ka.

⁵¹ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 14. § (1) bek. 1. mondat 1. tagmondat: „... Az tartalmazza a munkavállaló személyi adatait; családi anamnézis esetén a szív és érrendszeri, a légzőszervi, a daganatos, az emésztőszervi, az anyagcsere, a pszichés és az egyéb megbetegedéseket, életmódra (dohányzás, alkoholfogyasztás, sportolás, étkezési szokás) vonatkozó adatokat; az allergiás túlérzékenységre, a bejelentett foglalkozási betegségekre és fokozott expozícióra, az előző lényegesebb betegségekre, műtétekre, balesetekre, a jelenlegi idült betegségekre és a rendszeres gyógyszeresedésre vonatkozó adatokat; valamint a foglalkozási anamnézist és a jogosítvánnyal, katonai szolgálat teljesítéséről szóló adatokat. ...” 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 13. sz. melléklet.

⁵² 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 15. § (1) bek. lit. a.

⁵³ Atv. 5. § (1)-(2) bek.; Eüatv. 4. § (4) bek.

⁵⁴ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 13. sz. melléklet.

⁵⁵ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 13. sz. melléklet.

kavállaló által csak olyan adatok szolgáltatása jogszerű, amelyek az adott munkakör betöltésére való alkalmasság megítéléséhez szükségesek.⁵⁶

[c] Az adatfelvétel jogszerű terjedelme az előzetes alkalmassági vizsgálaton az adatvédelmi alapelvek fényében. A 33/1998. NM rendelet szerint a véleményező orvos az alkalmasság elbírálásához szükséges vizsgálatokat végzi el, és az egészségügyi törzslap más rovatait áthúzza.⁵⁷ Az egészségügyi törzslapon napjainkban is széles körű információk tüntethetők fel.

A hatályos szabályozásból nem következik pontosan, hogy milyen időszakra tekintettel történik a jelentkező egészségi állapotának véleményezése.⁵⁸ Vitatott, hogy mely személyes adatok vehetők fel az alkalmasság véleményezésekor az adatvédelmi alapelvekre tekintettel.

Az alkalmassági vizsgálat fogalmából következik, hogy a prognosztikus és a prediktív adatok, valamint a genetikai adatok egyaránt szóba jöhetnek.⁵⁹ A múltbeli és jelenbeli betegségek adatai alapján mintegy prognózis elkészítése lehetséges a jelentkező egészségi állapotáról. Nem egyértelmű, hogy időben milyen határai vannak az alkalmasság elbírálásának. A gyakorlatban az érintettnek a munka megkezdése előtti, az akkor meglévő egészségi állapotát vizsgálják a munkakör kockázataira tekintettel a belátható jövő fényében. A 33/1998. NM rendeletben előírt esetekben az időszakos alkalmassági vizsgálat szolgál arra, hogy a munkavállalók megfelelő egészségi állapota folyamatos kontrol útján kerüljön megfigyelésre. A hatályos szabályozás alapján a prognosztizáló vizsgálat lehetősége sem kizárt. Az Eüatv. alapelveinek megszorító értelmezése alapján azonban ki lehet jelenteni, hogy a jelentkező jelenbeli állapotának véleményezését köteles az orvos elvégezni. Az orvos a munkahely jellemzői ismeretében a vizsgálat időpontjában jogosult a jelentkező adatait felvenni.⁶⁰ A jövőorientált vizsgálat, illetve genetikai teszt elvégzése nincs kifejezetten szabályozva.

A 33/1998. NM rendelet nem sorolja fel részletesen, hogy milyen vizsgálatokat foglal magában az előzetes alkalmassági vizsgálat.⁶¹ A kiegészítő szakvizsgálatok indokoltságáról a foglalkozás-egészségügyi orvos dönt.⁶² A munkáltató kötelezett-

⁵⁶ (270/A/2000, 759/A/2000, 359/A/2001) ABI 2001, 92-93.

⁵⁷ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 14. § (1) bek. 2. mondat; 80/2003. (XII. 23.) ESzCsM rendelet a munkaköri, szakmai, illetve személyi higiénés alkalmasság orvosi vizsgálatáról és véleményezéséről szóló 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet módosításáról 7. §-a iktatta be a 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 14. § (1) bek. utolsó mondatát 2004. január 22-i hatállyal.

⁵⁸ Az időszakos munkaköri alkalmassági vizsgálat gyakorisága megadásának kötelezettsége azonban befolyásolja közvetetten az egészségi állapot véleményezését. Lásd 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 15. § (1) bek. lit. a.

⁵⁹ „Az orvosi vizsgálatnak meg kell határoznia az egyén múltbeli és jelenlegi egészségi státuszát, és előre kell jeleznie az elvégzendő feladat kapcsán másodlagosan kialakuló közvetlen vagy jövőbeli egészségkárosodás valószínűségét.” Ungváry: i.m. 768. o.

⁶⁰ Atv. 5. § (1)-(2) bek.; Eüatv. 4. § (4) bek.

⁶¹ „A munkaköri, szakmai, illetve személyi higiénés alkalmasság vizsgálata nem terjed ki a munkaképesség változás mértékének, a rokkantság fokának meghatározására, valamint a szellemi képesség és az elmeállapot véleményezésére.” 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 3. § (6) bek.; (270/A/2000, 759/A/2000) ABI 2001, 92.

⁶² 27/1995. (VII. 25.) NM rendelet 4. § (1) bek. lit. a.

sége az alkalmassági vizsgálatok gyakorisága és iránya írásbeli meghatározására azonban jelentősen befolyásolja a szakvizsgálatok elrendelését.⁶³

4. A genetikai adatok felvételéről szóló szabályozás hiánya. A genetikai adatok felvételéről az idézett jogszabályok nem rendelkeznek. A genetikai vizsgálat szabályai a munkaerő-felvételi eljárásban nincsenek sem törvényben, sem rendeletben meghatározva. Ez jogbizonytalanságot teremt a foglalkozás-egészségügyi orvos számára is és megnehezíti esetleges későbbi megbetegedés esetén a kártérítési felelősség megállapítását pl.: emlőtumoros röntgen asszisztens.

VIII. A genetikai vizsgálat a munkavállaló egészsége védelme céljából

A munkavédelmi szabályok segítenek pontosítani a munkáltató érdekét a genetikai adatok felvételére. A szerzők többsége a genetikai adatok kezelését a munkavédelem területén az egészség védelme céljából megengedhetőnek tartja.⁶⁴

Kérdéses, hogy a munkaerő-felvételi eljárásban el lehet-e végezni genetikai előrejelző vizsgálatot. Vitatható, hogy prediktív vizsgálat eredményei alapján képezhetik-e a kiválasztási eljárásnak.

1. A biológiai monitorozás a 33/1998. NM rendelet alapján és a genetikai teszt. A munkakörnyezetnek a munkavállaló egészségére gyakorolt hatását biológiai monitorozás útján lehet felmérni, melyet a 33/1998. NM rendelet szabályoz.⁶⁵ Ez elsősorban a fokozott expozíciós esetek feltárása alkalmas.⁶⁶ A citogenetikai monitorozás „munkaigényes” eljárás és elsősorban a vegyi anyagok általi expozícióról nyújt információt.⁶⁷ Speciális munkakörökben azonban a biológiai monitorozás és a genetikai teszt elvégzése értékes információt adhat az érintett egészségi alkalmasságáról.

Az előzetes munkaköri alkalmassági vizsgálat keretében elvégezhető biológiai monitorozásról a 33/1998. NM rendelet nem rendelkezik. Ennek értelmében a munkajogviszony fennállása alatt, időszakos alkalmassági vizsgálat keretében kötelező ilyen jellegű vizsgálat elvégzése, a megjelölt esetekben és gyakorisággal.⁶⁸

Vitatható, hogy a genetikai teszt a munkajogviszony létesítése előtt az előzetes alkalmassági vizsgálat részeként elvégezhető-e. Kifejezett felhatalmazás hiányában

⁶³ Ld.: 18/2007. (V. 10.) SZMM rendelet által módosított 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 15. § (1) bek. lit. a.

⁶⁴ Recommendations of the European Society of Human Genetics, i.m. 12. o.; Sophie Douay: i.m. 118 o.; Prohászka: i.m. 645; Deutsch – Gergely: i.m. 70-72; Van Damme: i.m. 5 o.

⁶⁵ A biológiai monitorozás: „*biológiai anyagból (vér, vizelet) a munkakörnyezetben előforduló anyagok vagy metabolitjaiknak, illetőleg hatásuknak rendszeres mennyiségi meghatározása és regisztrálása.*” 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet 1. § lit. j.; A biológiai vizsgálatok között speciálisan szabályozza a biológiai monitorozást a 26/2000 (IX. 30.) EüM rendelet 2. § lit. h.

⁶⁶ Ungváry György: i.m. 592 o.

⁶⁷ Ungváry György: i.m. 592 o.

⁶⁸ 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet a munkaköri, szakmai, illetve személyi higiénés alkalmasság orvosi vizsgálatáról és véleményezéséről 6. §.

kétséges, hogy az előzetes munkaköri alkalmassági vizsgálat részeként ez kivitelezhető lenne a genetikai állomány feltérképezése céljából.

2. A fokozott expozíciós esetek kivizsgálása és a genetikai adatok kezelése. A jogszabályban meghatározott munkaköri alkalmassági, illetve munka-higiénés vizsgálatok elvégzésére a foglalkozás-egészségügyi szolgálat keretében kerülhet sor.⁶⁹ A fokozott expozíció kivizsgálását a munkajogviszonyban szabályozzák a hatályos jogszabályok.⁷⁰ A munkavállaló rákkeltővel történő expozíciója során például a foglalkozás-egészségügyi szolgálat orvosa felajánlhatja a citogenetikai vizsgálat elvégzését.⁷¹

A munkavégzés egészségkárosító hatásainak vizsgálatához szükséges adatok terjedelmének meghatározása orvosi szakkérdés.⁷² A munka-higiénés vizsgálatok fogalmában a genetikai vizsgálat nincsen nevesítve.⁷³

A genetikai előrejelző vizsgálat elvégzésére kizárólag az egészségügyi ellátó szerv által az egészségi alkalmasság megítélése körében kerülhet sor. A hatályos jogban a munka-higiénés vizsgálatok szolgálják elsősorban a jelentkező egészségi állapotának előrejelző vizsgálatát a betöltendő munkakör kockázatai szerint. Ezek részletes felsorolása azonban hiányzik. A genetikai vizsgálatok szerepe e vizsgálatok között tisztázatlan. Nem egyértelmű, hogy milyen időtartamra lehet előre jelezni a jelentkező egészségi állapotának változását, inkább követéses vizsgálatra alkalmas.⁷⁴

3. A prevenció jelentősége a Mvt.-ben és a genetikai vizsgálat. A munkavédelemről szóló 1993. évi XCIII. törvény (Mvt.) alapján a munkáltató köteles az egészséget nem veszélyeztető és biztonságos munkavégzés követelményeinek megvalósítása érdekében megelőzési stratégiát kidolgozni és kockázatértékelést elvégezni.⁷⁵ Az emberi tényezőnek fontos szerepe van a preventív intézkedések során.⁷⁶ Ebből az általános kötelezettségből a genetikai előrejelző vizsgálatok jogszerűsége nem következik. A kockázatbecslés szempontjai nincsenek felsorolva.

⁶⁹ 27/1995. (VII. 25.) NM rendelet a foglalkozás-egészségügyi szolgáltatásról 4. § (1) bek.; 1. foglalkozás-egészségügyi szolgálat fogalma.

⁷⁰ A fokozott expozíció fogalmát lásd a 27/1996. (VIII. 28.) NM rendelet a foglalkozási betegségek és fokozott expozíciós esetek bejelentéséről és kivizsgálásáról 2. § b.

⁷¹ 26/2000. (IX.30.) EüM rendelet 4.§ (2) bek. lit. e.; 33/1998. (VI. 24.) NM. rendelet 3. sz. melléklet 6. pont.

⁷² 27/1995. (VII. 25.) NM rendelet a foglalkozás-egészségügyi szolgáltatásról 4. § Egészségkárosító kockázat: valamely munkakörnyezetből, munkavégzésből származó egészségkárosodás bekövetkezésének valószínűsége.; Ungváry György: *i.m.* 80 o.

⁷³ 27/1995. (VII. 25.) NM rendelet 7. § 7. „munkahigiénés vizsgálatok: a munkakörnyezetben lévő kórok (fizikai, kémiai, biológiai, ergonómiai, pszichoszociális) tényezők feltárására, szintjének, továbbá a végzett munkából és a munkakörnyezet hatásaiból adódó megterhelés mennyiségi meghatározására alkalmas eljárások; továbbá olyan vizsgálatok, amelyek eredményeként javaslat tehető a munkából és a munkakörnyezetből származó egészségkárosító kockázatok kezelésére (csökkentésére).”

⁷⁴ V. ö. Országos Munkabiztonsági és Munkaügyi Főfelügyelőség, MK 2006, 313 et seqq.

⁷⁵ Mvt. 54. § (1) bek. lit. g. és (2) bek.

⁷⁶ Ungváry György: *i.m.* 109-110 o.; Döbrössy Lajos: *Megelőzés az alapellátásban*, Budapest, Medicina 2004, 14-16; Kertai Pál: *Megelőző orvostan*, Budapest Medicina 1999, 57-59; Mvt. 87. § 2/A. „Megelőzés: a munkáltató által megtett vagy tervezett intézkedések a munkáltatói tevékenység bármely fázisában, amelyeknek célja a munkával összefüggő kockázatok megelőzése vagy csökkentése.”

Részletes szabályozás hiányában az intézkedési javaslat kialakításához nincsenek támpontok a foglalkozási megbetegedés vagy munkahelyi baleset megelőzéséhez sem.

A konkrét helyzet körülményeitől függ a munka-egészségügyi kockázatok értékelése.⁷⁷ A kockázatbecslési és kockázatkezelési eljárás során jogszerűen végezhető adatkezelés megítéléséhez az általános adatvédelmi alapelvek irányadóak; ezek azonban általános jellegűek, ezért nem elegendőek a genetikai adatok felvétele feltételeinek pontosításához.

IX. Következtetések

A 2008. évi XXI. törvény elfogadása korszakalkotó, mert a genetikai kutatásokban elért eredmények társadalmi viszonyokra kifejtett hatását jogilag szabályozza. Előremutató jelleggel meghatározza a genetikai adatok kezelésének alapvető szabályait. Rögzíti a legfontosabb fogalmakat és a genetikai teszt elvégzésének garanciáit. A törvény kiindulópontként szolgál a genetikai adatok védelmének továbbfejlesztésében.

A bemutatott jogforrások alapján látszik, hogy a genetikai adatok felvétele nincsen teljeskörűen szabályozva. A genetikai adatok kezelése a munkaerő-felvételi eljárásban nem került részletezésre.

Véleményem szerint a genetikai adatok kezelésének feltételeit pontosítani ajánlott a munkaerő-felvételi eljárásban és a munkajogviszonyban. Szabályozni szükséges a genetikai adatok kezelését a munkajogban az alkalmasság véleményezése során, mert a bemutatott ágazati jogszabályok az egészségi állapotra vonatkozó adatok kezelésének általános elveit foglalják össze. A 2008. évi XXI. törvény és az általa alkalmazni rendelt adatvédelmi jogforrások egymásra tekintettel való értelmezése bizonytalanságot eredményez. Egy fejlődő tudományterületről van szó, amelynek megfelelően elengedhetetlen a munkavállalók egészsége védelme céljából a genetikai adatok kezelésének elveit összefoglalni.

⁷⁷ Ungváry: i.m. 84 o.

Az emberiség elleni bűncselekmények*

SÁNTA FERENC**

I. Bevezetés

Az emberiség elleni bűncselekmények (*crimes against humanity*)¹ kifejezés – szemben pl. a háborús bűncselekmények koncepciójával – a nemzetközi (büntető)jog viszonylag új kategóriája. Mindez nem jelenti azt, hogy – a mai fogalmaink szerinti – emberiség elleni bűncselekmények miatt történő felelősségre vonásra ne találjunk korai példát. A *Hagenbach*-ügy (1474) tényállása szerint *Peter von Hagenbach* mint a burgundiai Breisach város kormányzója rémuralmat vezetett be a városban, katonái a lakosok sérelmére emberölést, nemi erőszakot követtek el. Amikor az Ausztria, Franciaország, Bern és a rajnai városok alkotta koalíciós hadsereg elfoglalta Breisach városát és a kormányzót foglyul ejtették, egy 28 tagú – több nemzet képviselőiből álló – törvényszéket állítottak fel. Hagenbachot „az emberi és isteni törvények megsértésével” vádolták, és halálra ítélték.²

* E tanulmány a „Nemzetközi büntetőjog, nemzetközi büntető igazságszolgáltatás” című, 2060005 OTKA K63795 számú OTKA pályázat keretei között és támogatásával született. A szerző köszönetet mond a tanulmány lektorainak az építő jellegű javaslatokért és pontosításokért, Dr. M. Nyitrai Péternek pedig segítő észrevételeiért.

** Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék, egyetemi docens

¹ A hazai szakirodalomban megoszlanak a vélemények a bűncselekmény elnevezésének helyes magyar fordítása tekintetében. Az 'emberiség elleni bűncselekmények' kifejezés mellett érvként hozható fel, hogy ez adja vissza e deliktumok igazi súlyát, mivel szinte minden bűncselekmény sérti valamilyen mértékben az emberiség követelményét, de az emberiség egészét csak néhány különösen súlyos cselekmény háborítja fel. Részünkről viszont ahhoz a véleményhez csatlakozunk, amely szerint a '*crimes against humanity*' helyes magyar megfelelője az 'emberiség elleni bűncselekmények' terminológia. Az 'emberiség elleni bűncselekmények' (un. nemzetközi jogi bűncselekmények) egyfajta gyűjtőfogalomként magában foglalja az agresszió büntetést, a háborús bűncselekményeket, az emberiség elleni bűncselekményeket és a népiirtás büntetést. E bűncselekmények – kisebb-nagyobb mértékben – az emberi nem, az emberiség ellen irányulnak. Igaz, hogy valamilyen mértékben mindegyik sérti az emberiség követelményét is, ám az emberiség mint *jellegzetes vagy elsődleges jogi tárgy* az 'emberiség elleni bűncselekményeknél' jelenik meg. A kérdésről lásd M. Nyitrai Péter: *Nemzetközi és európai büntetőjog*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 187-188. o. Ezen túlmenően a Nemzetközi Jog Bizottság 1996. évi tervezete az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekményekről (Draft Code of Crimes against the Peace and Security of *Mankind* (kiemelés: S.F.) szintén e deliktumok egyikeként szabályozza a '*crimes against humanity*' elnevezésű bűncselekményt, amelyet helytelen lenne – ismét – emberiség elleni bűncselekménynek fordítani.

² Az eset további érdekessége, hogy a vádlott a későbbi korokban oly jól ismert előjárói parancsra hivatkozott, amely szerint ő köteles volt a burgundiai herceg parancsait végrehajtani – eredménytelenül.

Másrészt az emberiség gondolata sokkal korábban megjelent a nemzetközi jogban, mint az emberiség fogalmában megtestesülő értékeket sértő bűncselekmény normatív fogalma, mivel már a nemzetközi jog fejlődésének korai szakaszában gyakran utaltak az „emberiség alapvető követelményére”, mint az államok magatartását – ideális esetben – vezérlő értékek egyikére. Így a görögországi váltság kapcsán az Egyesült Királyság, Franciaország és Oroszország által aláírt londoni szerződés (1827)³ az „emberiség érzületére” (*sentiments of humanity*) hivatkozott, majd a pétervári nyilatkozat (1868) minősíti a humanitás törvényeivel ellentétesnek a 400 grammnál kisebb súlyú robbanólövedékek használatát.⁴ Később a híres *Martens*-klauszula – kiegészítve a hadviselés már létező szabályait – a „humanitás törvényeinek” betartására szólít fel.⁵

Az 'emberiség elleni bűncselekmények' terminológiával az I. világháború folyamán a szövetséges hatalmak által 1915-ben kiadott közös Nyilatkozatban találkozzunk először, amelyben a törökök által az örmény lakosság sérelmére elkövetett mészárlások miatt kilátásba helyezték a török kormány tagjainak és más felelős személyeknek a megbüntetését. A háborút követő békekonferencián felállítottak egy bizottságot, amely a háború kirobantásáért felelős személyek megbüntetésének a lehetőségét vizsgálta (az eljárásokat belső bíróságok vagy egy nemzetközi „Főtörvényszék” előtt folytatták volna le), a felelősségre vonás alapját a háborút lezáró békeszerződések képezték. A szerződésekbe bekerültek az un. Büntető rendelkezések, amelyek előírták „a háború törvényeivel és szokásaival ellenkező cselekmények” elkövetésével vádolt személyek megbüntetését, de már nem tettek említést az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásáról.⁶ Hasonlóképpen nem került sor az örmény népirtás elkövetőinek megbüntetésére sem.

A II. világháborút követően azonban már mind a nürnbergi, mind a tokiói törvényszék alapokmánya tartalmazta az emberiség elleni bűncselekmények tényállását, és számos vádlottat ítélték el e deliktumok miatt. Hasonlóképpen az un. nürnbergi utóperekben, (illetve a háborús bűnösökkel szemben egyéb helyszíneken lefolytatott eljárásokban), majd a későbbi évtizedekben a különböző nemzeti bíróságok előtt több alkalommal született emberiség elleni bűncselekmények miatt bűnösséget megállapító ítéletben. A század utolsó éveiben a jugoszláv háború so-

Lásd pl. Kovács Tamás: A nemzetközi büntetőbíráskodás fejlődése a XX. század első felében, in: *Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai*, 2/1, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 378. o.

³ <http://www.arts.yorku.ca/hist/tgallant/documents/1827treatyoflondon.pdf>

⁴ A nyilatkozatot lásd az ICRC (A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága) honlapján (www.icrc.org)

⁵ A *Martens*-klauszula elsőként az 1899. évi II. hágai egyezmény preambulumban is: „Addig is tehát, míg a háború törvényeiről kimerítőbb Törvénykönyv lesz alkotható, a magas szerződő Felek helyénvalónak tartják megállapítani, hogy azokban az esetekben, amelyekről az ezúttal elfogadott Szabályzat nem rendelkezik, a lakosság és a hadviselők azoknak a nemzetközi jogi elveknek oltalma és uralma alatt maradnak, amelyek a civilizált nemzetek között megállapított szokásokból, a *humanitás törvényeiből* (kiemelés: S.F.) és a közlekedési követelményeiből folynak.” Lásd az 1913. évi XLIII. törvényt.

⁶ Az emberiség törvényeire történő hivatkozás az USA nyomására maradt ki a szerződésekben: túlságosan bizonytalan fogalomnak tekintették, amely a legalitás elvével ellentétben állónak látszott. Lásd Jaap van den Herik: *The Contribution of the Rwanda Tribunal to the Development of International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, 2005, 154. o.

rán elkövetett nemzetközi bűncselekmények, illetve a ruandai népirtás elkövetőinek felelősségre vonására létrehozott két ad hoc nemzetközi törvényszék (ICTY, illetve ICTR)⁷ gyakorlata – sajnálatosan – szintén meglehetősen gazdag e bűncselekményekkel kapcsolatos ügyekben, és a Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) joghatóságába tartozó bűncselekmények között is megtaláljuk az emberiesség elleni bűncselekményeket.

Jelen tanulmány az emberiesség elleni bűncselekmények szabályozásának történetét, illetve a bűncselekmény tényállási elemeit kívánja bemutatni, utóbbi kérdéskört elsősorban az ad hoc nemzetközi törvényszékek gyakorlata, illetve a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútuma alapján. Annak ellenére, hogy a hazai Btk. nem tartalmazza az emberiesség elleni bűncselekmények tényállását, e deliktumokra vonatkozó szabályanyag – mint a nemzetközi jog általánosan elismert normái – a hazai (büntető)jog részét képezi. Remélhetőleg nem kerül sor arra, hogy magyar bíróság emberiesség elleni bűncselekményekkel kapcsolatos ügyet tárgyaljon – noha ennek lehetőségét kizárni nem lehet –, mind a büntetőjog elméleti, mind pedig gyakorlati művelői számára hasznos lehet e deliktumok jellemzői vonásainak megismerése. Az emberiesség elleni bűncselekmények fogalmi elemeinek bemutatását ezen túlmenően a nemzetközi bűncselekményekről szóló magyar törvény⁸ – optimista vélemények szerint a közeljövőben történő – kodifikációja is indokolja.

II. Az emberiesség elleni bűncselekményekről általában

Amíg a háborús bűncselekmények alapvetően a hadviselés törvényeinek és szokásainak a megsértését kimerítő magatartásokat jelentenek, addig az emberiesség elleni bűncselekmények a humanitás, az alapvető emberi értékek eltiprását, az emberi méltóság kiemelkedően súlyos megsértését valósítják meg. Az ICTY gyakorlata szerint az emberiesség elleni bűncselekmények olyan súlyos, erőszakos cselekmények, amelyek az által okoznak sérelmet az emberi lényeknek, hogy azt támadják, ami számukra a legfontosabb: az életüket, a szabadságukat, a fizikai jólétüket, az egészségüket és méltóságukat. Olyan deliktumok, amelyek az egész nemzetközi közösséget és az emberiséget támadják.⁹ Az ICTR értelmezésében pedig „jellegüket és természetüket illetően embertelen cselekmények, amelyek a sérítettnek nagyfokú szenvedést, illetve súlyos testi vagy lelki sérelmet okoznak.”¹⁰

⁷ A jugoszláv nemzetközi törvényszék (ICTY) – „a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék” – az ENSZ Biztonsági Tanácsa a 827. (1993) számú határozatával, a ruandai nemzetközi törvényszék (ICTR) – „az 1994. január 1. és 1994. december 31. között Ruanda területén elkövetett népirtásért és a nemzetközi humanitárius jog egyéb súlyos megsértéséért felelősszemélyek, valamint a szomszédos államok területén elkövetett népirtásért és egyéb hasonló jogsértésekért felelős ruandai állampolgárok megbüntetésére létrejött Nemzetközi Büntetőtörvényszék” – a 955. (1994) számú határozatával hozta létre.

⁸ A kérdéskörrel lásd Kis Norbert-Gellér Balázs: A nemzetközi bűncselekmények hazai kodifikációja de lege ferenda, in: *Wiener A. Imre Ünnepi Kötet*, KJK-Kerszöv Kft., Budapest, 2005. 363-392. o.

⁹ Erdemovic-ügy (Trial Chamber I. ICTY-96-22) 28.

¹⁰ Akayesu-ügy (Trial Chamber ICTR-96-4). 578.

Az emberiség elleni bűncselekmények kategóriája kodifikált formában elsőként a nürnbergi törvényszék („Nemzetközi Katonai Törvényszék”) Alapokmányában jelent meg.¹¹ Lényegét tekintve bizonyos, ún. alapcselekményeknek a *háború során vagy azt megelőzően* a polgári lakosság ellen történő elkövetését jelentette. (Az alapcselekmények az alábbiak voltak: emberölés, kiirtás, rabszolgamunkára kényszerítés, deportálás vagy másfajta embertelen bánásmód, továbbá politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés olyan bűncselekményekkel kapcsolatban, amelyekre a Törvényszék hatásköre kiterjed.)¹² Az emberiség elleni bűncselekmények az Alapokmány szerint járulékos jellegű deliktumoknak tekinthetők, mivel a törvényszék joghatósága alá tartozó bűncselekményekkel – vagyis béke elleni, vagy háborús bűncselekményekkel – „összefüggésben” kerülhetett sor az elkövetésükre. E bűncselekmények passzív alanyai a *polgári lakosság tagjai* lehettek, ily módon a kriminalizálásnak elsősorban az volt a célja, hogy a németországi és tengelyhatalmak területén élő zsidósággal és egyéb etnikumokkal – akik nem lehettek a háborús bűncselekmények sértettjei – szemben elkövetett súlyos bűncselekmények se maradjanak büntetlenül.

A Törvényszék gyakorlatában a felelősség megállapításának a feltételei az alábbiak voltak: (1) az alapcselekményt egy adott csoport elleni diszkriminációt hirdető állami politika részeként kövessék el; (2) az elkövető állami tisztséget betöltő személy vagy ennek képviselője, aki az említett diszkriminációs politika elősegítése érdekében követi el a bűncselekményt; (3) a bűncselekményt a háború során vagy azt megelőzően követték el.¹³

Az emberiség elleni bűncselekmények meghatározása a törvényszék alapokmányában és az e deliktumok miatt történő tényleges felelősségre vonás *óriási előrelépésnek* tekinthető, egyrészt abból az okból, hogy a náci holocaust felelőseinek megbüntetése kizárólag az emberiség elleni bűncselekmények kategóriájának segítségével valósulhatott meg, mivel a népirtás tényállását csak 1948-ban alkották meg.¹⁴ Másrészt az emberiség elleni bűncselekmények tényállásának megfogalmazása, illetve a kapcsolódó törvényszéki gyakorlat utat mutatott a későbbi nemzetközi bíróságok számára is.

A tokiói törvényszék („Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék”) Alapokmányának bűncselekmény-fogalma megegyezik a nürnbergi bíróság definíciójával azzal az eltéréssel, hogy az alapcselekmények között a „vallási alapon történő ül-

¹¹ A három nagyhatalom Franciaország bevonásával 1945. aug. 8-án írta alá a Londoni Egyezményt, amely létrehozta a Nemzetközi Katonai Törvényszéket Nürnberg székhellyel. (Az Egyezményhez ezt követően még 19 másik ország is csatlakozott.) Az Egyezményhez csatolt jegyzőkönyv tartalmazta a törvényszék Statútumát (Alapszabályát), amely részletesen szabályozta a bíróság joghatóságát, illetve eljárási szabályait. Kovács: i. m. 383-384. o.

¹² A Törvényszék Alapokmányát lásd pl. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/imtconst.htm>

¹³ Lásd M. Cherif Bassiouni: *Crimes against Humanity in International Law*, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, 248-262. o. A nürnbergi bíróság 18 vádlottal szemben emelt vádat – más bűncselekmények mellett – emberiség elleni bűntettek miatt, ebből két vádlottat (Hess és Fritzsche) e vádak alól felmentettek. Két vádlottat (Streicher és von Schirach) pedig kizárólag emberiség elleni bűntettek miatt ítélték el.

¹⁴ A népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában kelt nemzetközi egyezmény (*International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*). Magyarországon kihirdetette az 1955. évi 16. tvr.

dözés” nem szerepel. Később a Szövetséges Ellenőrző Bizottság az emberiesség elleni bűncselekmények alapcselekményei között a kínzás mellett kifejezetten nevesítette a nemi erőszakot; a háború során vagy azt megelőzően történő elkövetés – ellentétben a nürnbergi bíróság alapokmányával – már nem feltétele a tényállás-szerűségnek, vagyis a bűncselekmény *békeidőben is elkövethető*.¹⁵

A II. világháborút követően az egyes nemzeti bíróságok előtt folyó eljárások során az emberiesség elleni bűncselekmény tényállási elemei tovább finomodtak. Az *Eichmann-ügyben* (1961) *Adolf Eichmann*-t a zsidók megsemmisítését célzó, „a zsidó probléma végső megoldása” elnevezésű terv végrehajtásában való részvételrel vádolták. A jeruzsálemi kerületi bíróság megállapította a vádlott bűnösségét emberiesség elleni bűncselekményben (amely a vonatkozó, 1950. évi izraeli törvény szerint az alapcselekmények bármely polgári lakosság elleni elkövetését jelenti) és hangsúlyozta, hogy e bűncselekménynek nem tényállási eleme a népiirtáshoz szükséges speciális szándék.¹⁶ A *Barbie-ügyben* (1987) a lyon-i Gestapo korábbi vezetőjeként *Klaus Barbie*-nak francia civilek deportálásában és kiirtásában játszott szerepe miatt kellett bíróság elé állnia. A francia bíróság szerint az emberiesség elleni bűncselekmény minden olyan embertelen cselekmény és üldözés, amelyet *széles körben* egy ideológiai felsőbbbséget hirdető *állam nevében* követnek el. A bűncselekmény e definícióját a *Touvier-ügyben* (1992) a bíróság az embertelen cselekmények végrehajtására irányuló *közös terv* elemével egészítette ki. A vád szerint *Paul Touvier* a Vichy-kormányzat tisztségviselőjeként közreműködött hét zsidó megölésében, akiket a francia ellenállási mozgalom által elkövetett merénylet megtorlásaként végeztek ki. Az ügyben első fokon felmentő ítélet született, a bíróság szerint a Vichy-kormány – noha a náci Németországgal kollaboráló kormányzat volt – nem tekinthető ideológiai felsőbbbséget hirdető államnak. A másodfokú bíróság azonban megállapította Touvier bűnösségét, mivel a bűncselekmény elkövetésére egy Gestapo-tiszt felbujtására került sor, ilyen értelemben az ideológiai felsőbbbséget hirdető állammal, a náci Németországgal való kapcsolat kimutatható.¹⁷ Végül a *Menten-ügyben* (1981) a holland Legfelsőbb Bíróság arra mutatott rá, hogy a holland *Pieter Menten* bűnös emberiesség elleni bűncselekményben, mivel cselekménye – a helyi Einsatzkommando tagjaival együtt közreműködött nagyszámú lengyel zsidó meggyilkolásában – az emberek bizonyos csoportja ellen irányuló, tudatosan végrehajtott *politika részét képezte*.¹⁸

A nemzetközi és a nemzeti bíróságok gyakorlatának eredményeit is hasznosítva, a megelőző évtizedek jogfejlődését összegezve a Nemzetközi Jogi Bizottság meg-

¹⁵ Control Council Law No. 10. Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity. Lásd pl. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/imt10.htm>

¹⁶ Vagyis nem szükséges, hogy az alapcselekményeket valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges megsemmisítésének a szándékával kövessék el.

¹⁷ Az esetekről lásd pl. Akayesu-ügy (Trial Chamber ICTR-96-4). 569-574., illetve Micaela Frulli: Are Crimes against Humanity More Serious than War Crimes? *European Journal of International Law* 12 (2001) 346-348. o.,

¹⁸ Lásd Elihu Lauterpacht (ed.): *International Law Reports*, Cambridge University Press, 2003. 120. o. Hasonlóan fogalmazott a *Finta-ügyben* a kanadai Legfelsőbb Bíróság: „Az emberiesség elleni bűncselekményeket egy adott csoport vagy faj ellen irányuló üldözés vagy diszkrimináció politikája keretei között követik el.” Lásd Kai Ambros-Steffen Wirth: The Current Law of Crimes against Humanity, *Criminal Law Forum*, 13. (2002) 8-9. o.

határozta az emberiség elleni bűncselekmények tényállását.¹⁹ E szerint az *un. alapcselekmények tömeges méretekben vagy módszeresen történő elkövetése abban az esetben tényállásszerű, ha azokat valamely csoport, szervezet vagy kormány irányítása vagy felbujtása eredményeként követik el*. A bűncselekmény passzív alanya bárki – nem csupán a polgári lakosság tagja – lehet, és nem szükséges a fegyveres összeütközés során történő elkövetés. Így a Bizottság értelmezésében – például – egy emberölési cselekmény akkor minősülhet emberiség elleni bűncselekménynek, ha

- módszeresen, vagyis egy előzetes terv vagy politika részeként követik el,²⁰ vagy
- az emberölési cselekményeket tömeges méretekben valósítják meg, ami feltételezi a nagyobb számú sértett elleni elkövetést, és
- egy kormány vagy egyéb szervezet irányítása alatt vagy felbujtására történik a bűncselekmény elkövetése, ily módon az elkövető egyéni kezdeményezése alapján elkövetett emberölés nem tényállásszerű.

Ahogy később látni fogjuk, a Bizottság által megalkotott tényállás jelentős hatást gyakorolt az ad hoc törvényszékekre, illetve az ICC statútumainak megszövegezőire.

Az emberiség elleni bűncselekmények kategóriája gyakorlati jogalkalmazás alapjául szolgáló nemzetközi dokumentumban közel ötven év elteltével jelenik meg újra, a Jugoszláv Nemzetközi Törvényszék, a Ruandai Nemzetközi Törvényszék, végül a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumaiban és a korábbiaktól némileg eltérő tényállási elemekkel.

III. Az emberiség elleni bűncselekmények az ICTY, az ICTR és az ICC Statútumaiban

Az *ICTY* Statútumának²¹ 5. Cikke szabályozza az emberiség elleni bűncselekményeket az alábbiak szerint: „A Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson olyan személyek ellen, akik felelősek a következő, nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során elkövetett, a polgári lakosság ellen irányuló bűncselekményekért:

- a) emberölés,
- b) kiirtás,
- c) leigázás,
- d) kitoloncolás,
- e) bebörtönzés,
- f) kínzás,
- g) nemi erőszak,

¹⁹ *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries* (1996). A dokumentum – egyebek között – a Nemzetközi Jogi Bizottság honlapján megtalálható:
<http://www.un.org/law/ilc/index.htm>

²⁰ Az előzetes terv vagy politika meglétére utalhat az emberölési cselekmények ismétlődése vagy azok folyamatos végrehajtása.

²¹ A törvényszék Statútumának hivatalos magyar fordítását az 1996. évi XXXIX. törvény Melléklete tartalmazza.

h) politikai, faji, vallási alapon való üldözés,

i) egyéb embertelen cselekmények.”

Látható, hogy az ICTY Statútuma szerint az alapcselekmények (emberölés, kiirtás, stb.) abban az esetben minősülhetnek emberiség elleni bűncselekménynek, ha azt *fegyveres összeütközés (háború) idején* – akár nemzetközi, akár nem nemzetközi fegyveres összeütközés során – a *polgári lakosság ellen* követik el. Célszerű azonban megjegyezni, hogy a fegyveres összeütközés során történő elkövetés az ICTY gyakorlatában is kizárólag annyit jelent, hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában és helyén a fegyveres konfliktus fennállt, a bűncselekmény és a konfliktus között semmilyen kapcsolat nem szükséges.²²

Elmondható tehát, hogy az ICTY gyakorlatában az emberiség elleni bűncselekmények megállapításához nem szükséges, hogy az alapcselekmények a fegyveres összeütközéssel bármilyen kapcsolatban álljanak, azonban magának a fegyveres összeütközésnek az elkövetés időpontjában fenn kell állnia

Az ICTR Statútumának²³ 3. Cikkében találjuk az emberiség elleni bűncselekmények tényállását. Az un. alapcselekmények azonosak a jugoszláv törvényszék Statútumában szabályozottakkal, a *fegyveres összeütközés idején történő elkövetés azonban nem tényállási elem*. További jelentős különbség egyrészt, hogy az alapcselekményeket *diszkriminatív – nemzeti, politikai, etnikai, faji vagy vallási – alapon kell elkövetni*, másrészt a *polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás során*. Hangsúlyozni kell, hogy 'a polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás során történő elkövetés' az ICTY gyakorlatában is tényállási elemként jelenik meg (annak ellenére, hogy az ICTY Statútuma a normaszövegében ezt nem tartalmazza.) Ami a diszkriminatív alapon történő elkövetést illeti, az ICTR gyakorlatában ez nem szándékot vagy motívumot jelent, amely az alapcselekmény elkövetőjének a tudatát jellemezné. A faji, vallási stb. alapon történő elkövetés magának a (széleskörű vagy módszeres) támadásnak a jellemzője, amelynek keretében az alapcselekményt a polgári lakosság ellen elkövetik.²⁴ A diszkriminatív alapon történő elkövetés – még az említett szűkebb értelemben is – olyan tényállási elem, amelyet a nemzetközi szokásjog sem kíván meg az emberiség elleni bűncselekmények tényállásszerűségéhez. Utóbbi megfontolás vezethetett oda, hogy ez a tényállási elem az ICC Statútumában sem szerepel (kivéve az alapcselekmények egyikeként szabályozott 'üldözés' bűncselekményét).

Az ICC Statútumának²⁵ normaszövege – támaszkodva az ad hoc törvényszékek gyakorlatára – emberiség elleni bűncselekményeken *az alapcselekményeknek*

²² Az ICTY Fellebviteli Tanácsának a *Tadic*-ügyben tett – sokat idézett – megállapítása szerint „...a nemzetközi szokásjog immáron kikristályosodott szabálya az, hogy az emberiség elleni bűncselekmények tényállásszerűsége sem a nemzetközi, sem a nem nemzetközi fegyveres összeütközéshez nem kíván meg semminemű kapcsolódást... A Statútum szövegezésakor a Biztonsági Tanács e bűncselekményi kör kereteit szükségtelenül szűkebbre vonta ahhoz képest, hogy a nemzetközi szokásjog szerint ez miként alakulna.” *Tadic*-ügy (Appeals Chamber IT-94-1). Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, October 2, 1995, 140.

²³ A ruandai törvényszék Statútumának hivatalos magyar fordítását az 1999. évi CI. törvény Melléklete tartalmazza

²⁴ Bagilishema-ügy (Trial Chamber ICTR-95-1A). 81.

²⁵ A Statútumot lásd pl. http://www.icc-cpi.int/library/about/officialjournal/Rome_Statute_English.pdf

bármely polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás részeként történő elkövetését érti, amennyiben az alapcselekményt a támadásról tudva követik el. „A 7. Cikk 1. pontja szerint „A jelen Statútum alkalmazásában az emberiség elleni bűntettek alatt bármelyik következő cselekmény értendő, amelyet a polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás részeként, a támadásról tudva követnek el...” További eltérés, hogy az ICC Statútuma az un. alapcselekményeket is részletesebben határozza meg (lásd később).

IV. Az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemei

Az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemei a két törvényszék gyakorlatára, illetve az ICC Statútumában foglaltakra tekintettel az alábbiak szerint határozhatók meg:

Emberiség elleni bűncselekményekről akkor beszélünk, amikor az un. alapcselekményeket (emberölés, kiirtás, stb.) *a polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás részeként* követik el:

(a) A cselekményt a polgári lakosság elleni *támadás* részeként követik el. A támadás jellemzően egy erőszakos jellegű magatartássorozat és nem egy elkülönült cselekmény. A gyakorlat szerint a támadás kivételesen erőszak nélkül is megvalósulhat, erre példa az apartheid rendszerének az alkalmazása.²⁶ Egyetlen elszigetelt cselekménnyel nehezen képzelhető el a bűncselekmény megvalósítása, ezért az ICC Statútuma is utal rá, hogy a támadás fogalmán az alapcselekmények többszöri elkövetését kell érteni (7. Cikk 2/a pont). A támadás fogalma tágran értelmezendő, nem csupán a háborús cselekmények (ellenségeskedések) során valósítható meg, hanem ilyennek minősülhetnek a harcokban részt nem vevő felek, pl. fogva tartott személyek elleni atrocitások is.²⁷ A támadás nem szükségszerűen része a fegyveres összeütközésnek, de történhet annak keretei között is. Annak a ténynek sincs jelentősége, hogy a szemben álló fél szintén követett el hasonló atrocitásokat, vagy éppen ő volt a kezdeményező fél. Szükséges feltétel viszont, hogy az elkövető az alapcselekményt a támadás keretei között kövesse el, vagyis a bűncselekmény a támadás részét képezi (lásd később).

(b) A támadás elsődleges célja a *polgári lakosság*, amelynek fogalmát szintén tágran kell értelmezni. Nem csupán a nemzetközi humanitárius jog által védett személyek tartoznak ebbe a körbe, hanem az ilyen státuszt nem élvező személyek is.²⁸ A gyakorlat alkalmazza a Genfi Egyezmények kommentárját is, amelynek értelmében a fegyveres erők tagjain vagy más törvényes kombattánsokon kívül minden személy polgári személynek minősül.²⁹ A genfi jog szerint minden egyént mindaddig polgári személynek kell tekinteni, amíg a státusza kérdéses. Ezen túl-

²⁶ Akayesu-ügy (Trial Chamber ICTR-96-4). 581.

²⁷ Kunarac-ügy (Trial Chamber IT-96-23&23/1) 416.

²⁸ M. Nyitrai: i. m. 191. o.

²⁹ Jeney Petra: Szemelvények a Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék joggyakorlatából, in: *Nemzetközi Jogi Olvasókönyv* (szerk.: Nagy Boldizsár – Jeney Petra) Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 866. o.

menően a köznapi értelemben vett civileken túl a korábban az ellenállási mozgalom tagjaként kombattánsnak minősülő személyek is a bűncselekmény sértettjeivé válhatnak, amennyiben az ellenségeskedésekben már nem vesznek részt.

A polgári lakosság nyilvánvalóan az emberek szélesebb körét jelenti, de semmi képpen sem szükséges, hogy a támadás az adott földrajzi terület teljes népessége ellen irányuljon.³⁰ Tényállásszerű a bűncselekmény akkor is, ha a cselekmény az adott állam saját lakossága ellen irányul. Annak a ténynek sincs jelentősége, ha a célba vett csoport tagjai között a fenti értelemben vett civileken kívül ilyenek nem minősülő személyek is jelen vannak az elkövetéskor, vagyis a célpontként kijelölt lakosságnak többségében kell polgári személyekből állnia, azonban egyes nem polgári személyek jelenléte a lakosság polgári jellegét alapvetően nem változtatja meg.³¹

(c) A polgári lakosság elleni támadásnak *széleskörűnek (widespread)* vagy *módszeresnek (systematic)* kell lennie, vagyis az elszigetelt vagy véletlenszerű erőszakos cselekmények fő szabály szerint nem tényállásszerűek. Széleskörűnek általában az erőteljes, ismétlődő cselekményekben megnyilvánuló támadás tekinthető, amely nagyobb számú sértett ellen irányul. A támadás széleskörűvé jellemzően az elkövetett embertelen cselekmények összehatásának eredményeként válhat. A módszeresség pedig elsősorban a cselekmények szervezett, tervszerű jellegére utal, azaz a cselekmények nem véletlenszerűen ismétlődnek. A támadás módszeres jellege egyben feltételezi az *un. politikai elem* meglétét, vagyis a támadás hátterében egy korábban közösen kialakított politika, illetve terv húzódik meg. Nem feltétlenül a kormányzati politika részét képezi a támadás, bármely szervezet vagy csoportosulás által kidolgozott irányvonal keretei között megvalósított cselekménysor is tényállásszerű lehet.³²

A *Tadic*-ügyben a bíróság ezzel kapcsolatban leszögezte: az alapcselekmény emberiesség elleni bűncselekményként történő minősítéséhez az szükséges, hogy azt olyan politika keretében kövessék el, amely szándékosan a polgári lakosság ellen irányul. „Az ilyen politikának azonban nem szükséges formalizáltnak lenni, abból is levezethető a politika léte, ahogyan a cselekmények előfordulnak. Ha a cselekmények széles körben vagy szisztematikus jelleggel fordulnak elő, az különösen arra utal, hogy a cselekmények elkövetése mögött politikai elképzelés húzódik meg, függetlenül attól, hogy azok formalizáltak-e vagy sem.” A nürnbergi gyakorlat szerint ennek a politikának állami politikának kellett lennie. „A jelenlegi nemzetközi gyakorlat szerint azonban egy adott területen de facto ellenőrzést gyakorló entitások, vagy formális nemzetközi jogi státusz nélküli államok, illetve terrorista vagy egyéb szervezetek politikája is keretet adhat az emberiesség elleni bűncselekmények megvalósításához.”³³

³⁰ Kunarac-ügy (Appeals Chamber IT-96-23&23/1). 90.

³¹ Kordic and Cerkez-ügy (Trial Chamber IT-95-14/2). 180.

³² Kayishema-ügy (Trial Chamber ICTR-95-1). 125-126.

³³ Tadic-ügy (Trial Chamber IT-94-1). 653-654., illetve Jeney: i. m. 868. Megjegyzést érdemel azonban, hogy ebben a tekintetben ellentétes döntések is találhatók az ICTY gyakorlatában. Így a *Kunarac*-ügyben eljáró Fellebbviteli Tanács szerint nem szükséges, hogy a széleskörű vagy módszeres támadásra valamely politika vagy terv eredményeként kerüljön sor, a politika vagy terv léte nem tényállási eleme a bűncselekménynek. Kunarac-ügy (Appeals Chamber IT-96-23&23/1). 98.

Mindez azt jelenti, hogy az emberiség elleni bűncselekménynek bizonyos értelemben kötődnie kell az államhoz, illetve az adott területen *de facto* szuverén hatalom gyakorlására feljogosított szervezethez.³⁴ A politikai elem a 'polgári lakosság elleni támadás' fogalmának értelmezése kapcsán az ICC Statútumában is szerepel, e szerint *a támadásra valamely állam vagy szervezet által képviselt politika végrehajtása vagy előmozdítása érdekében kerül sor* (7. Cikk 2. pont a) pont).

(d) A „támadás részeként” történő elkövetés arra az *összefüggésre* utal, amely az alapcselekmény és a támadás között fennáll. Az elkövető cselekménye egyrészt objektíve része a támadásnak, másrészt erről az elkövetőnek is tudomása van. Nem szükséges azonban, hogy az elkövető a támadás minden részletéről tudomással bírjon, így pl. nem kell bizonyítani, hogy az elkövető az áldozatait a polgári státusuk miatt választotta ki, és annak sincs jelentősége, hogy az elkövető személyes motívumaitól vezérelve követte el a bűncselekményt.³⁵

(e) A szándék (alanyi oldal) megléte szükséges a felelősségre vonáshoz, vagyis az elkövető egyrészt az alapcselekményt is szándékosan követi el. Másrészt tisztában van azzal, hogy az elkövetett bűncselekmény egy szélesebb kontextusba illeszkedik, vagyis része valamely polgári lakosság elleni támadásnak, végül azt is tudja, hogy a támadás széleskörű vagy módszeres jellegű. Mindehhez az ICTY-nak a *Blaskić*-ügyben eljáró tanácsa az alábbiakkal egészítette ki: nem szükséges, hogy az elkövető támogassa vagy azonosuljon a bűncselekmények (a támadás) háttérében álló ideológiával vagy politikával, elegendő, ha tudatosan vállalta annak kockázatát, hogy cselekményének a megvalósításával hozzájárul az ideológia vagy politika végrehajtásához.³⁶

V. Az emberiség elleni bűncselekmények alapcselekményei

1. Szándékos emberölés. Az ad hoc törvényszékek gyakorlatában e bűncselekmény a hazai jogban ismert bűncselekménnyel azonos tartalmat hordoz. A gyakorlat szerint mind tevékenységgel, mind mulasztással megvalósítható, a halálos eredmény és az elkövető magatartása között okozati összefüggésnek kell lennie. Mivel a bíróság szerint tényállásszerű a cselekmény abban az esetben is, ha „az elkövető számára alaposan feltehető volt, hogy a halál valószínűleg bekövetkezik”,³⁷ a bűncselekmény eshetőlegesen szándékkal is megvalósítható. Az ICTY gyakorlata kifejezetten hangsúlyozza, hogy nem szükséges az emberiség elleni bűncselekményként történő minősítéshez az előre kitervelten (vagy előre megfontoltan) elkövetett emberölés (*premeditated murder*).

2. Kiirtás. Fogalmilag a kiirtás célpontja egy adott polgári lakosság, elkövetési magatartása a lakosság tagjainak megölése vagy olyan életfeltételek közé kényszerítése, amely alkalmas a lakosság számottevő részének a megsemmisítésére.³⁸ A

³⁴ M. Nyitrai: i. m. 192. o.

³⁵ Jeney: i. m. 871. o.

³⁶ *Blaskić*-ügy (Trial Chamber IT-95-14). 257.

³⁷ Uo. 153.

³⁸ *Krstić*-ügy (Trial Chamber IT-98-33). 503.

bűncselekmény mindenképpen nagyobb számú személy ellen irányul, az elkövető tudata átfogja a sértettek halála bekövetkezésének a lehetőségét. A kiirtás egy kollektív természetű bűncselekmény, az elkövető tisztában van azzal, hogy cselekménye egy gyilkos vállalkozás (*murderous enterprise*) részét képezi, amelynek keretében nagyszámú személyt módszeresen ölnek meg.³⁹ Ezek a jellemzők különböztetik meg e bűncselekményt a szándékos emberöléstől, lényeges azonban, hogy nem szükséges diszkriminatív motívum, vagyis hogy a cselekmény elkövetésére a sértetteknek az adott etnikai, faji vagy vallási csoporthoz tartozása miatt kerüljön sor. Ennek alapján határozható el a kiirtás a népirtástól. A *Vasiljevic* ellen emelt vádban szereplő egyik bűncselekmény tényállása szerint egy boszniai szerb félkatonai alakulat tagjaként a vádlott részt vett egy boszniai ház felgyújtásában, amelybe megelőzőleg 65 bosnyák nőt, gyermeket és öreget zártak be. A vád szerint a fenti magatartás kimeríti a kiirtással megvalósított emberiség elleni bűncselekmény tényállását, más kérdés, hogy a bíróság e vád alól végül a vádlottat bizonyítottság hiányában felmentette.

Az ICC Statútuma 7. Cikk 2. pontjában foglalt értelmező rendelkezés szerint a kiirtás alatt kell érteni különösen olyan életfeltételek szándékos előidézését, többek között a táplálékhoz és a gyógyszerhez jutás lehetőségétől való megfosztást, amely a népesség egy részének a pusztulását okozhatja.

3. Leigázás (rabszolgaságba taszítás). A rabszolgaságba taszítás egy személy feletti tulajdonjoghoz kapcsolódó jogok vagy e jogok bármelyikének a gyakorlását jelenti. A bíróságok gyakorlata hangsúlyozza, hogy a fogva tartás önmagában általában nem valósítja meg ezt a bűncselekményt, a fogva tartás mellett fennálló egyéb körülmények azonban megalapozhatják a tényállásszerűséget. Ezek az alábbiak lehetnek: jellemzően díjazás nélkül végzett kényszer- vagy kötelező munka, a sértett mozgásának ellenőrzése, a menekülés megakadályozása érdekében tett intézkedések (jellemzően kényszer vagy fenyegetés alkalmazásával kombinálva), kegyetlen bánásmód alkalmazása, szexuális cselekményre vagy prostitúcióra kényszerítés, avagy az emberkereskedelem. A rabszolgaságban tartás időtartamának a bűncselekmény megvalósulása szempontjából nincs jelentősége, minél hosszabb ez az időtartam, annál nagyobb a bűncselekmény tárgyi súlya.⁴⁰ A *Kunarac-ügyben* szereplő egyik vádlott, *Radomir Kovac* négy muszlim nőt vitt a házába, akiket kb. két héten keresztül lényegében a saját tulajdonaként kezelt. A nőket a vádlott, illetve más katonák több alkalommal, rendszeresen megerőszakolták, köztük egy 12 éves lányt is. A sértetteknek nem adtak rendszeresen enni, így kellett rossz higiénés körülmények között házimunkát végezniük, illetve egy alkalommal meztelenül kellett a vádlott előtt táncolniuk. Végül Kovac két nőt eladott más katonáknak. A bíróság a vádlott felelősségét – egyebek között – rabszolgaságba taszítással megvalósított emberiség elleni bűncselekményben állapította meg.

Az ICC Statútumának vonatkozó értelmező rendelkezése szerint a rabszolgaságba taszítás egy személy feletti tulajdonjoghoz kapcsolódó valamelyik vagy va-

³⁹ Vasiljevic-ügy (Trial Chamber IT-98-32). 229.

⁴⁰ Kunarac-ügy (Appeals Chamber IT-96-23&23/1). 119.

lamennyi jogosultság gyakorlását jelenti, köztük e jogosítványoknak az emberke-rekedelembe való gyakorlását, különösen a nők és a gyermekek tekintetében.

4. Kitoloncolás (kitelepítés).⁴¹ A nemzetközi humanitárius jogban a kitelepítés (*deportation*) a védett személyeknek az adott ország területéről (illetve megszállt területéről) az ország határain kívülre történő erőszakos áthelyezését jelenti, míg ugyanezen bűncselekménynek az ország területén belül történő elkövetése erőszakos áttelepítésnek (*forcible transfer*) minősül.⁴² E bűncselekmények nemzetközi szinten történő kriminalizálásának alapja a polgári lakosság háború idején való védelméről szóló 4. sz. Genfi Egyezmény⁴³, amely súlyos jogsértésnek minősíti a védett személyek jogellenes kitelepítését vagy áthelyezését. Lényeges, hogy az át- vagy kitelepítés legális lehet, amennyiben azt a lakosság biztonsága vagy parancsoló katonai okok megkövetelik, az érintett személyeket azonban az ellenségeskedések megszűnését követően az eredeti lakóhelyükre vissza kell szállítani.

Az ICTY gyakorlatában kérdésként merült fel az un. etnikai tisztogatások mikénti minősítése. Így pl. a *Krstić*-ügy tényállása szerint a szerb katonaság kb. 25 ezer bosnyák nőt, gyermeket és öreget telepített ki a srebrenyicai enklávéból oly módon, hogy a sértetteket kényszerítették arra, hogy buszokra szálljanak, amelyekkel a boszniai hadsereg által ellenőrzött területekre szállították őket. A nyilvánvaló cél „etnikailag tiszta” szerb területek kialakítása volt, a sértettek visszaszállítása szóba sem került, a cselekmény azonban nem minősült kitelepítésnek, mivel egy adott ország – Bosznia-Hercegovina – határain belül történt. Mindez azonban nem akadályozta a felelősség megállapítását, mivel a törvényszék álláspontja szerint az erőszakos áttelepítésnek minősülő cselekmény kimerítette az „egyéb embertelen cselekmény” (lásd később), mint emberiség elleni bűncselekmény tényállását.⁴⁴

5. Bebörtönzés. A sértett személyi szabadságától történő megfosztását jelenti, amely önkényesen, vagyis jogellenesen történik. A gyakorlat szerint a bíróságnak azt kell vizsgálnia, hogy volt-e törvényes alapja a bebörtönzésnek – pl. bűncselekmény gyanúja –, illetve a fogva tartás során a vonatkozó garanciális szabályokat tiszteletben tartották-e (*Kordić and Cerkez*-ügy). A két boszniai horvát vádlott bűnösségét ebben a bűncselekményben is megállapította a bíróság, mivel bizonyítottan látta a felelősségüket több száz boszniai muszlim ideiglenes táborokban történő fogva tartását megvalósító cselekménysorozatban. A sértettek bebörtönzése önkényesen történt, a fogva tartás körülményei embertelenek voltak, lövészárkokat kellett ásniuk és lényegében túszként, illetve „élő pajzsként” használták őket.⁴⁵

⁴¹ A törvényszék Statútumának hivatalos magyar fordítását tartalmazó 1996. évi XXXIX. törvény szerint az angol 'deportation' szó magyar megfelelője a 'kitoloncolás', helyesebbnek tűnik azonban a 'kitelepítés' terminológia használata, amely jobban tükrözi a bűncselekmény tartalmi jellemzőit.

⁴² Gerhard Werle: *Principles of International Criminal Law*, Cambridge U. P., 2005, 240-241. o.

⁴³ Az Egyezmény 49. Cikk 1. pontja szerint „Tilos a bármely okból történő tömeges vagy egyéni kényszer-áttelepítés, valamint védett személyeknek a megszállt területen kívül, akár a megszálló hatalom, akár bármely más – megszállt vagy meg nem szállt – állam területére való kitelepítése.” Lásd a Magyar Közlöny 2000/12. számát.

⁴⁴ *Krstić*-ügy (Trial Chamber IT-98-33). 479-492.

⁴⁵ *Kordić and Cerkez*-ügy (Trial Chamber IT-95-14/2). 292-303.

6. Kínzás. A törvényszékek gyakorlatában a kínzás: (1) tevékenység vagy mulasztás, amely a sértettnek *súlyos fizikai vagy lelki fájdalmat vagy szenvedést* okoz; (2) a magatartás *szándékos*; (3) a magatartás speciális, de nem kizárólagos *célzata* információszerzés, beismerő vallomás kicsikarása, büntetés, megfélemlítés, a sértett vagy harmadik személy kényszerítése vagy bármilyen alapon történő hátrányos megkülönböztetése.⁴⁶ Eltérő a gyakorlat abban a tekintetben, hogy a kínzás megvalósulásához szükséges-e, hogy a bűncselekmény elkövetésében valamely *hivatali minőségében eljáró személy* tettesként vagy részesként közreműködjek. (Az 1984. évi kínzás *elleni* ENSZ-egyezmény szerint a válasz igenlő, az ICTY gyakorlatában viszont ellentétes döntéseket találunk.)

Példák a kínzás bűncselekményére: verés, az alvás, evés, higiénia, orvosi ellátás hosszabb ideig tartó megvonása, kínzással, nemi erőszakkal vagy a hozzátartozók megölésével való fenyegetés, testcsonkítás, stb. A nemi erőszak (erőszakos közösülés) és a szexuális erőszak egyéb formái szintén megvalósíthatják a kínzás tényállását, mivel jellemzően súlyos lelki és gyakran testi szenvedést, fájdalmat okoz a sértettnek. A sértett kényszerítése a nőnemű hozzátartozója elleni nemi erőszak végignézésére szintén kimeríti ezt a tényállást.⁴⁷

A kínzástól megkülönböztetendő az (egyéb) „embertelen bánásmód” bűncselekménye, utóbbi egyrészt olyan magatartást jelent, amelynek lehetséges, de nem szükséges eredménye a fizikai vagy lelki szenvedés vagy sérülés okozása, és – az eredmény bekövetkezése esetén – annak mértéke kisebb, mint a kínzás esetében. Másrészt e bűncselekménynek nem tényállási eleme a célzat. Ilyen lehet pl. az emberi méltóság elleni súlyos támadás, de a sértetteknek a hadműveletek során „élő pajzsként” történő használata szintén embertelen bánásmódnak minősül.⁴⁸

Az ICC Statútumának vonatkozó értelmező rendelkezése szerint a kínzás őrizetben levő vagy a vádlott ellenőrzése alatt álló személynek szándékosan súlyos testi vagy lelki fájdalom vagy szenvedés okozását jelenti. Nem minősül kínzásnak csupán a jogszerű büntetésekkel járó vagy azok által okozott fájdalom vagy szenvedés.

⁴⁶ Kunarac-ügy (Appeals Chamber IT-96-23&23/1). 142.

⁴⁷ A *Mucic*-ügyben – amelynek eljáró tanácsa szerint a kínzás megvalósulásához hivatalos személy közreműködése szükséges – a bíróság a következőket hangsúlyozta: a nemi erőszak sértettjét érő pszichés szenvedést a társadalmi és kulturális körülmények súlyosíthatják, és lehet akut jellegű és hosszasan tartó. Nehéz elképzelni olyan körülményeket, amikor a hivatalos személy által, illetve az ő felbujtására vagy beleegyezésével elkövetett nemi erőszak valamilyen formában nem foglalja magában a büntetésre, kényszerítésre, hátrányos megkülönböztetésre, vagy megfélemlítésre irányuló célzatot. Fegyveres konfliktusok esetében ez a situációban immanens módon benne rejlik. *Mucic*-ügy (Trial Chamber IT-96-21). 495.

⁴⁸ *Kvocka*-ügy (Trial Chamber IT-98-30/1). 161.

7. Nemi erőszak.⁴⁹ Az ICTR gyakorlatában a nemi erőszak szexuális jellegű fizikai támadás jelent, amelyet kényszer hatása alatt lévő személy ellen követnek el. „A nemi erőszak az agresszió egyik formája, amelynek lényege nem fogható meg tárgyak és testrészek mechanikus leírása útján. Az *Akayesu*-ügyben⁵⁰ eljáró tanács utalt rá, hogy – noha e bűncselekményt számos jogrendszerben mint beleegyezés nélküli közöszlést definiálják –, a tényállás olyan cselekményeket is magában foglalhat, amelynek során jellemzően nem szexuális jellegű tárgyak behelyezésére, illetve nem ilyen jellegű testnyílások „használatára” kerül sor.⁵¹ A *kényszer* fogalmát tágran kell értelmezni, a fizikai erőszak nem szükséges feltétel. A fenyegetés, megfélemlítés, zsarolás, amely félelmet kelt vagy kétségbeesést okoz, kényszernek minősül, mint ahogy bizonyos körülmények immanens módon magukban foglalhatják a kényszer elemét, így pl. magának a fegyveres összeütközésnek a ténye vagy a fegyveres milicisták jelenléte a menekültek között.

Az ICTY gyakorlatában a nemi erőszak bűntettének a tényállási elemei egyrészt a – bármely csekély mértékű – (szexuális) behatolás az elkövető hímvesszőjével vagy bármilyen tárggyal a sértett hüvelyébe vagy anus-ába, illetve az elkövető hímvesszőjével a sértett szájába. Másrészt szükséges elem a kényszer vagy erőszak, avagy erőszakkal történő fenyegetés a sértettel vagy harmadik személlyel szemben.⁵² Utóbbi tényállási elemmel kapcsolatban azonban a gyakorlat utal arra, hogy a hangsúly a sértett beleegyezésének a hiányán van, vagyis az erőszakon és a fenyegetésen kívül vannak olyan egyéb tényezők, amelyek kizárják a szexuális cselekmény beleegyezéses jellegét. (Ilyen lehet a sértett (alacsony) életkora, testi vagy mentális betegsége, az elkövető által kifejtett pszichikai nyomás vagy megtévesztő magatartás.⁵³

Az ICC Statútumában szabályozott bűncselekmények értelmezésére hivatott „Bűncselekmények Tényállási Elemei” (*Elements of Crimes*) meghatározása a *nemi erőszak* (*rape*) vonatkozásában az ad hoc törvényszékek gyakorlatát tükrözi. A

⁴⁹ Az ad hoc törvényszékek gyakorlatában a bíróságok által az erőszakos nemi bűncselekmények vonatkozásában használt terminológiák (*‘rape’*, illetve *‘sexual violence’*) a magyar büntetőjog nemi erkölcs elleni bűncselekményeitől részben eltérő tartalmat hordoznak. Így a gyakran erőszakos közöszlésnek fordított *‘rape’* a hazai jogban szabályozott erőszakos közöszléshez képest sokkal tágabb értelmű. A bíróságok értelmezését követve célszerűbbnek tűnik a *‘nemi erőszak’* (*rape*), illetve az *‘egyéb erőszakos nemi bűncselekmény’* (*sexual violence*) fordítás használata.

⁵⁰ A Taba község polgármesteri tisztségét betöltő, a községben nagy tekintéllyel bíró Jean-Paul Akayesu a tényállás szerint nem tettesként valósította meg a vádiratban szereplő bűncselekményeket (vagyis ő maga nem erőszakolt meg egyetlen sértettet sem), hanem a tutszi nők sérelmére széles körben és szervezett formában megvalósított erőszakos nemi bűncselekmények elkövetését személyes jelenlétével elősegítette, illetve az elkövetésre utasítást adott, az elkövetőket bátorította. Az eljáró tanács szerint Akayesu bűnös emberiség elleni bűncselekmény elkövetésében, mivel a polgári lakosság elleni széles körű és módszeres támadás történt, és az erőszakos nemi bűntettek, illetve a nyilvános meztelenségre kényszerítés, mint „egyéb embertelen cselekmény” e támadás részét képezték.

⁵¹ Jean-Paul Akayesu, Summary of the Judgement. 38.

http://www.amnestyusa.org/events/western/pdf/AmnestyConference_BalthazarSitaCLE.pdf

⁵² Furundzija-ügy (Trial Chamber IT-95-17/1) 185.

⁵³ Kunarac-ügy (Trial Chamber IT-96-23&23/1) 452. A Kunarac-ügy az első eset az ICTY gyakorlatában, amikor nemi erőszakkal megvalósított emberiség elleni bűncselekmény miatt megállapították a vádlottak bűnösségét, a bíróság szerint a nemi erőszak a muszlim lakosság elleni terror és etnikai tisztogatás eszköze volt.

nemi erőszak a sértett teste ellen irányuló olyan támadást jelent, amelynek eredménye a – bármely csekély mértékű – behatolás, amely történhet bármely testnyílásba az elkövető nemi szervével, illetve bármely testrészével vagy bármely tárggyal. A bűncselekmény elkövetési módja meglehetősen változatos lehet: egyrészt a „klasszikusnak” tekinthető erőszak, vagy az erőszakkal történő fenyegetés, másrészt bármilyen kényszerhelyzet, amelyet előidézhet bántalmazástól vagy bármilyen kényszerszertől való félelem, fogvatartás, pszichikai nyomás, hatalommal való visszaélés vagy a körülmények kényszerítő hatása. Végül a fenti tényállási elemek hiányában is megvalósul a nemi erőszak, amennyiben olyan személlyel történik a szexuális cselekmény, aki nem képes ahhoz a komoly megfontoláson alapuló, valódi beleegyezést megadni. Az *egyéb erőszakos nemi bűncselekmények (sexual violence)* egyéb – behatolást, fizikai kontaktust nem szükségképpen feltételező – szexuális jellegű cselekményeket jelentenek, amelyek elkövetési módja a nemi erőszakéval megegyező.

8. Politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés. A bűncselekmény tényállási elemei az alábbiak: (1) Tevékenység vagy mulasztás, amelynek elkövetését *speciális motívum* vezérli, vagyis a cselekmény elkövetésére politikai, faji vagy vallási alapon kerül sor; (2) A cselekmény a sértettnek – a nemzetközi szokásjogban vagy szerződéses jogban biztosított – alapvető jogainak a megsértését valósítja meg.⁵⁴

A jugoszláv törvényszék gyakorlata szerint „a sértett alapvető jogainak a megsértését” megvalósító cselekményt rendkívül tágan kell értelmezni. Az emberiesség elleni bűncselekmények egyéb un. alapcselekményei – vagyis a korábban elemzett emberölés, nemi erőszak, bebörtönzés, kitoloncolás stb. – is üldözésnek minősülhetnek, amennyiben ezeket a polgári lakosság tagjai ellen politikai, faji vagy vallási alapon követik el. Szintén megvalósíthatja ezt a tényállást a civil lakosság táborokban történő összegyűjtése, a fogva tartottak túszként vagy „élő pajzsként” történő felhasználása, a lakóházak, vallási-, illetve oktatási intézmények lerombolása, kifosztása, amennyiben e cselekmények kumulatív hatásaként a sértettek a lakóhelyük elhagyására kényszerülnek – feltéve ismét a diszkriminatív motívumból történő cselekvést.⁵⁵

Az üldözés büntetettét – következően a speciális motívumból – az egyéb emberiesség elleni bűncselekményektől az különbözteti meg, hogy sértettjei egy meghatározott – politikai, faji, vagy vallási – csoporthoz tartoznak. (Az egyéb emberiesség elleni bűncselekmények a tágabban értelmezendő „polgári lakosság” ellen irányulnak.) Nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot az üldözés és a népiirtás között, mivel mindkettő célpontja egy meghatározott csoport, és az alapcselekmények elkövetésére a sértetteknek az adott csoporthoz tartozása miatt kerül sor. Elmondható, hogy a két bűncselekmény a kevesebb-több viszonyában áll egymással, mivel a népiirtás az adott faji, vallási, stb. csoport olyan jellegű üldözésének tekinthető, ahol a cél a csoport egészben vagy részben történő megsemmisítése. (Ez utóbbi elem az üldözésnél hiányzik.)

⁵⁴ Naletilic and Martinovic-ügy (Trial Chamber IT-95-17/1) 634.

⁵⁵ Kvocka-ügy (Trial Chamber IT-98-30/1). 185-186.

Az ICC Statútumának vonatkozó értelmező rendelkezése szerint az *üldözés* csoport vagy közösség önazonossága miatt az alapvető jogoktól való szándékos és súlyos, a nemzetközi joggal ellentétes megfosztását jelenti.

9. Egyéb embertelen cselekmények. A bűncselekmény elnevezéséből is következően egy olyan általános bűncselekmény-kategóriáról van szó, amely minden olyan – a polgári lakosság ellen irányuló széleskörű vagy módszeres támadás során elkövetett – embertelen cselekményt jelent, amely nem szerepel az emberiség elleni bűncselekmények alapcselekményeinek a felsorolásában. A bűncselekmény legfontosabb eleme a súlyos testi vagy lelki szenvedés, illetve sérülés okozása, avagy az emberi méltóság súlyos megsértése.⁵⁶ Az eredmény „súlyos” voltának megállapítása során a körülmények – a sértett életkora, neme, fizikai állapota, a cselekmény hosszan ható következményei – vizsgálata nyilvánvalóan nem mellőzhető. A gyakorlat egyéb embertelen cselekménynek minősül a súlyos testi sértés okozása, csonkítás, a sértettek (erőszakos) eltüntetése, kikényszerített prostitúció, illetve a sértettek elűzése az ország más területére vagy a határokon túlra.⁵⁷ Az ICTR gyakorlatában a bűncselekmény elkövetése azon személy sérelmére is megállapítható, aki tanúja volt a hozzátartozója vagy barátja ellen elkövetett egyéb alapcselekménynek (pl. emberölésnek vagy nemi erőszaknak).⁵⁸

VI. Az alapcselekmények az ICC Statútumában

Ahogy korábban említettük, az ICC Statútuma az emberiség elleni bűncselekmények alapcselekményei tekintetében részletesebb felsorolást ad, mint a két ad hoc törvényszék alapokmánya, illetve egyéb eltérések is vannak az alábbiak szerint:

- A 'kitoloncolás' alapcselekmény helyett az ICC Statútuma 'a lakosság kitelepítése és erőszakos áttelepítése' terminológiát használja, és a 7. Cikk 2. pontjában definiálja a fogalmat is, amely szerint e bűncselekmény az elűzés vagy más kényszerítő intézkedés által érintett személyeknek az erőszakos áthelyezését jelenti a nemzetközi jogban elfogadott indokok nélkül olyan területről, amelyen jogosan tartózkodnak;

- A 'bebörtönzés' helyett az alapcselekmény elnevezése 'bebörtönzés vagy a fizikai szabadság elvonásának más súlyos formája a nemzetközi jog alapvető rendelkezéseinek megsértésével';

- A 'nemi erőszak' alapcselekmény helyett a nemi szabadság ellen irányuló bűncselekmények köre jelentősen tágabb. Ezek: a nemi erőszak, a nemi rabszolgaság, a kényszerprostitúció, a kényszerterhesség, a kényszersterilizáció, illetve az erőszakos nemi bűncselekmények bármely más hasonlóan súlyos formája. A Bűncselekmények Tényállási Elemei szerint a *nemi rabszolgaság* egy személy feletti tulajdonjoghoz kapcsolódó jogok vagy e jogok bármelyikének a gyakorlását, így sze-

⁵⁶ Naletilic and Martinovic-ügy (Trial Chamber IT-95-17/1) 247.

⁵⁷ Kvočka-ügy (Trial Chamber IT-98-30/1). 208.

⁵⁸ Kayishema-ügy (Trial Chamber ICTR-95-1). 153.

mély vagy személyek eladását, vételét, elcserélését, kölcsönadását, illetve a szabadság bármely más formában történő korlátozását jelenti, amikor az elkövető a sértettel bármilyen szexuális jellegű cselekményt végeztet. A *kényszerterhesség* erőszakkal teherbe ejtett nő fogva tartását jelenti, amelyet azzal a szándékkal követnek el, hogy a lakosság bármely csoportjának etnikai összetételét megváltoztassák, vagy a nemzetközi jog egyéb súlyos megsértését valósítsák meg. A *kényszerprostitúció* a sértettnek bármely szexuális cselekményben való részvételre kényszerítése, amely a nemi erőszak tényállásában írt módokon történhet. A bűncselekmény többlet-tényállási eleme a vagyoni- vagy egyéb jellegű előny, illetve annak ígérete, amelyet az elkövető vagy harmadik személy a bűncselekmény ellenértékéként kap;

- A 'politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés' bűncselekménye már az elnevezéséből adódóan is lényegesen szélesebb körben alkalmazható: „bármely meghatározható csoport vagy közösség üldözése a 3. bekezdésben meghatározott politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi, vagy más, a nemzetközi jog által egyetemesen tiltott egyéb ismérv alapján, a jelen bekezdésben írt bármely cselekménnyel, vagy a Bíróság joghatósága alá tartozó bármely más bűntettel kapcsolatban;”

- Az 'egyéb embertelen cselekmények helyett' az alapcselekmény elnevezése 'más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést, vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények'.

- Két új alapbűncselekmény is szerepel a felsorolásban. Ezek a 'személyek erőszakos eltüntetése', illetve az apartheid bűntette.

A személyek erőszakos eltüntetése definícióját a Statútum részletesen meghatározza: „személyeknek valamely állam vagy politikai szervezet által, illetőleg ezen állam vagy szervezet felhatalmazásával, támogatásával, vagy hozzájárulásával történő letartóztatását, fogva tartását, vagy elrablását jelenti, amely később nem ismeri el, hogy ezeket a személyeket szabadságuktól megfosztotta vagy megtagadja, hogy sorsukról, tartózkodási helyükről tájékoztatást adjon, azzal a szándékkal, hogy hosszabb időre elvonja tőlük a jog által biztosított védelmet.”

Az apartheid bűntette az értelmező rendelkezés szerint „az első bekezdésben meghatározottakhoz hasonló embertelen cselekményeket jelent, amelyeket a módszeres elnyomás és egy faji csoport bármely más faji csoport vagy csoportok fölötti uralmának intézményesített rendszerében követnek el, a rendszer fenntartásának szándékával”. A szabályozás előzményének az apartheid bűncselekmények leküzdéséről és megbüntetéséről szóló 1973. évi ENSZ Egyezmény tekinthető.⁵⁹ Az Egyezmény szerint az apartheid bűncselekmény lényege meghatározott un. alapbűncselekmények elkövetése, amennyiben azokat az emberek valamely faji csoportja által egy másik faji csoport feletti uralom megszerzése és fenntartása, illetőleg a másik faji csoport rendszeres elnyomása céljából követnek el (célzatos bűncselekmény).⁶⁰ A Statútum az apartheidet nem önálló bűncselekményként, hanem

⁵⁹ Az Egyezményt hazánkban az 1976. évi 27. tvr. hirdette ki, a magyar Btk. pedig az emberiség elleni bűncselekmények között, a 157. §-ban rendeli büntetni az apartheid bűntettét.

⁶⁰ Az Egyezményben az *alapcselekmények* felsorolása meglehetősen kazuisztikus, egyrészt

az emberiség elleni bűncselekmények alapcselekményei között szabályozza. " A fenti szabályozásból az alábbi következtetések adódnak:

- az apartheid bűncselekményének un. alapcselekményei egyrészt az emberiség elleni bűncselekmény alapcselekményei (szándékos emberölés, kiirtás, rabszolgaságba taszítás stb. és ehhez hasonló embertelen cselekmények), másrészt ide sorolhatók az 1973. évi Egyezményben meghatározott – a faji csoport elnyomását, kirekesztését, kizsákmányolását célzó – alapcselekmények is, amennyiben azok a bíróság megítélése szerint embertelen cselekménynek minősülnek (tekintettel arra, hogy a Statútum 21. Cikke szerint a Bíróság alkalmazza „az ügyben alkalmazandó egyezményeket” is);

- mivel az apartheid is emberiség elleni bűncselekmény, ahhoz, hogy a fenti alapcselekmények az ICC joghatóságába tartozó bűncselekménynek minősüljenek, szükséges, hogy azokat a polgári lakosság elleni széleskörű vagy módszeres támadás részeként, a támadásról tudva kövessék el;

- amíg az 1973. évi Egyezmény szerint az alapcselekményeket célzatosan kell elkövetni (lásd korábban), addig a Statútum szerint ezeket egy már létező (intézményesített) rendszerben követik el, amely rendszernek jellemzője a módszeres elnyomás és egy faji csoport bármely más faji csoport vagy csoportok fölötti uralma, az elkövető szándéka pedig a rendszer fenntartása.

Mivel a faji megkülönböztetés intézményesített rendszere szinte kizárólagosan állami szinten képzelhető el, az ICC Statútuma alapján apartheidnek csak a kormányzati politika szintjére emelt apartheid minősülhet. Így amennyiben pl. egy faji csoport tagjai a másik faji csoport feletti uralom megszerzése érdekében emberölési cselekményeket követnek el, e magatartás minősülhet nemzetközi – akár emberiség elleni – bűncselekménynek, de nem minősül apartheidnek. Elmondható tehát, hogy az ICC Statútuma meglehetősen szűkre szabja az apartheid büntetvének alkalmazási körét.

VII. Összegzés

Az emberiség elleni bűncselekmények tényállási elemei a nürnbergi törvényszék alapokmányának szabályozásával kezdődő és a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumának megalkotásával záruló nemzetközi büntetőjogi jogfejlődés során fokozatosan letisztultak. A Bevezetésben említettük, hogy az emberiség elleni bűncselekmények kategóriáját a magyar Btk. emberiség elleni bűncselekményeket szabályozó XI. fejezete nem ismeri, ennek tartalmi körét rendkívül partikulárisan a fejezetben található bűncselekményekben lelhetjük fel. Ennek ellenére az emberiség

- fizikai erőszakot megvalósító magatartások tartoznak ide, így pl. a faji csoport tagjainak megölése, kínzás vagy más kegyetlen, embertelen bánásmód, súlyos testi vagy lelki sérelem okozása, törvénytelen bebörtönzés stb., másrészt

- a faji csoport tagjainak elnyomását, kirekesztését, illetve kizsákmányolását megvalósító magatartások, így pl. külön lakóhelyek és gettók létrehozása, a vegyes házasságok megtiltása, olyan intézkedések, amelyek célja a faji csoportnak a politikai, társadalmi, gazdasági életben való részvételének megakadályozása, a művelődéshez, a munkához való jog és egyéb alapvető jogok megtagadása stb.

elleni bűncselekményekre vonatkozó szabályanyag – mint a nemzetközi jog általánosan elismert normái, a nemzetközi szokásjog részei – az Alkotmány alapján automatikusan a belső jog részét képezik. A problémát egyrészt az okozza, hogy a hazai jogalkalmazó a nemzetközi szokásjogban kialakult, illetve sok esetben a nemzetközi egyezményekben is pozitíválódott normaanyagot abban az esetben tekintti alkalmazhatónak és hivatkozhatónak, amennyiben azt a belső jogba – így pl. a Btk-ba – kifejezetten beépítették, s ez által a hazai jog terminológiájával összhangban jogalkotói-tartalmi elő-interpretációval látták el. Mindez a terminológiai nehézségek áthidalására irányuló igényen azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a nemzetközi jog normái az irányadó szankciókról nem vagy nem határozottan rendelkeznek.

A két ad hoc törvényszék Statútumaiban található bűncselekmények viszont kifejezett törvényi transzformáció révén képezik a magyar jog részét, ily módon az előző aggály itt nem érvényesül, megmarad azonban a szankciók határozatlanságával, illetve a bűncselekmény tényállási elemeinek hiányával kapcsolatos probléma.⁶¹

Az emberiesség elleni bűncselekményeknek a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumában szabályozott tényállásával⁶² kapcsolatban a legalitás elvével, illetve a tényállás hiányos voltával kapcsolatos probléma kevésbé érezhető, illetve a szankciók meghatározásának módja is megfelelőnek mondható.⁶³ A magyar jogba történő kifejezett beépítés jelen állás szerint még hiányzik, ez elvileg elképzelhető a Statútum (illetve a Bűncselekmények Tényállási Elemei) törvényben történő transz-

⁶¹ A Statútumok szerint az alkalmazható szankciók az életfogytig tartó szabadságvesztés, illetve – a generális minimum és maximum meghatározása nélkül – a határozott ideig tartó szabadságvesztés (amelynek kiszabása során a bíróságok a volt Jugoszlávia, illetve Ruanda bíróságainak általános szabadságvesztés-kiszabási gyakorlatát veszik alapul). További jogkövetkezmenyként a bíróság elrendelheti a bűncselekmény útján megszerzett vagyontárgyaknak és anyagi haszonnak a jogos tulajdonosnak történő visszaadását. Az emberiesség elleni bűncselekmények tényállása – a legalitás elvére, illetve ezen belül a pontos törvényi meghatározottság követelményére tekintettel – egyértelműen hiányosnak tekinthető, mivel az alapcselekményeknek csupán a listája található meg a Statútumokban, ezek definiálását a Statútumok – nagyvonalúan – a bírói gyakorlatra bízta.

⁶² „A jelen Statútum alkalmazásában az emberiesség elleni bűntettek alatt bármelyik következő cselekmény értendő, amelyet a polgári lakosság elleni átfogó vagy módszeres támadás részeként, a támadásról tudva követnek el: (a) szándékos emberölés; (b) kiirtás; (c) rabszolgaságba taszítás; (d) a lakosság kitelepítése vagy erőszakos áttelepítése; (e) bebörtönzés vagy a fizikai szabadság elvonásának más súlyos formája, a nemzetközi jog alapvető rendelkezéseinek megsértésével; (f) kínzás; (g) erőszakos közöszlész, nemi rabszolgaságban tartás, prostitúcióra kényszerítés, kényszerterhesség, kényszersterilizálás, vagy a nemi erőszak bármely más, hasonlóan súlyos formája; (h) bármely meghatározható csoport vagy közösség üldözése a 3. bekezdésben meghatározott politikai, faji, nemzeti, etnikai, kulturális, vallási, nemi, vagy más, a nemzetközi jog által egyetemesen tiltott egyéb ismérv alapján, a jelen bekezdésben írt bármely cselekménnyel, vagy a Bíróság joghatósága alá tartozó bármely más bűntettel kapcsolatban; (i) személyek erőszakos eltüntetése; (j) az apartheid bűntette; (k) más, hasonló jellegű, szándékosan nagy szenvedést, vagy a testi épség vagy a testi vagy a lelki egészség elleni súlyos sérelmet okozó embertelen cselekmények.” (7. Cikk. 1. pont).

⁶³ A Statútum ugyanis – mint láthattuk – maga is számos alapcselekményt világosan definiál, illetve a Bűncselekmények Tényállási Elemei kifejezetten ezt a célt szolgálják. Az életfogytiglani szabadságvesztés mellett kiszabható határozott ideig tartó szabadságvesztés egy évtől harminc évig terjedhet, és a büntetés kétharmadának, illetve életfogytiglani szabadságvesztés esetén 25 évnek a letöltése után a bíróság mérsékelheti a büntetést.

formációjával, avagy a korábban említetteknek megfelelően a nemzetközi bűncselekményekről szóló magyar törvény kodifikálásával.

Végül további problémaként merülhet fel, hogy az emberiség elleni bűncselekmények tényállásai a különböző nemzetközi jogforrásokban kisebb-nagyobb mértékben eltérő tartalommal jelennek meg. Ennek magyarázata lehet az a tény, hogy egységes nemzetközi büntetőjog nem létezik, illetve egységes nemzetközi büntetőpolitika a mai napig nem alakult ki. A Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumában szabályozott tényállás a korábban említett érvek mellett azért tekinthető irányadónak a magyar jog számára (is), mert nem vitatottan a nemzetközi büntetőjog fejlődésének mai állását tükrözi e bűncselekménnyel kapcsolatban.

A közvetlen adók harmonizációja az Európai Unióban, különös tekintettel a magánszemélyek jövedelemadózására

JÁNOSI ANDREA *

I. Bevezető

Az Európai Unió közvetlen adó, illetve jövedelemadó rendszerének ismerete úgy vélem napjainkban kiemelt jelentőséggel bír, szoros kapcsolata a személyek szabad mozgási elvének minél teljesebb érvényesülésével tagadhatatlan.

Minden uniós polgár joga, így a magyar állampolgároknak is, hogy az Unió területén bárhol munkát vállaljanak. A közösségi politikák között is kiemelt helyen szerepel a személyek szabad áramlása, az Európai Gazdasági Közösség négy fő szabadságának egyike, amelynek megvalósításában kezdetben kifejezetten a gazdasági gyarapodás jelentette a fő szempontot. Napjainkra azonban mindez jórészt megváltozott, a szabad mozgás kérdése jóval túlmutat az imént említett gazdasági megfontolásokon.¹

Egyértelműen az egyik legproblematisabb területnek minősíthető a négy szabadság között, amely egyrészt azzal magyarázható, hogy az egyes személyek és munkavállalók esetén a fizikai korlátok mellett pszichikai akadályokkal is számolni kell, amely megnyilvánulhat akár nyelvi problémák, hagyománybeli, kulturális különbségek formájában, akár a foglalkoztatás feltételeinek teljes körű ismeretének hiányában, amelyek mind a szabad mozgás elé háruló korlátok.²

A más tagállam területén történő munkavállalás véleményem szerint számos gyakorlati kérdést vet fel a munkavállaló részéről, amelynek egyike a személyi jövedelemadózás, valamint az azzal kapcsolatos mindennapi teendők lehetnek. Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának köszönhetően a magyar munkavállalók szempontjából is megnőtt ennek a kérdéskörnek a jelentősége, amelynek alapos ismerete elengedhetetlen.

Dolgozatomban igyekszem a lehető legteljesebb módon bemutatni a közvetlen adók, illetve az annak körébe sorolandó személyi jövedelemadó uniós jogharmonizációs célkitűzéseit, folyamatát és annak eredményeit.

* Miskolci Egyetem, Európai jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszék, doktoranda

¹ Gyulavári Tamás-Könczei György: *Európai szociális jog*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 86. o.

² Farkas Orsolya: *Európa jog, Az Európai Unió szociális joga és szociálpolitikája*, Szeged, Grimm Kiadó, 1998, 33. o.

II. Adóharmonizáció az Európai Unióban

1. Az adóharmonizáció általános célkitűzése, feladata. Az Európai Unió adóharmonizációs tevékenységét vizsgálva elsődleges annak leszögezése, hogy önálló kategóriaként nincsen „európai adó”. A Közösség bevételének bizonyos arányát azonban adóból származó jövedelmek képezik, amelyeket a tagországok helyi adórendszerei által beszedett forgalmi adók meghatározott hányada, vámbevételek, valamint a mezőgazdasági kivetések alkotnak. Ezek azonban a részes államok nemzeti jogszabályai által előírt és azok adóhatóságai által kezelt adók, amelyek egy része a Közösséget illeti,³ így az nem vet ki kiadásai fedezése érdekében közvetlenül adókat.

Adópolitikájának elsődleges célja, hogy egyenlő versenyfeltételeket biztosítson mindenkinek a belső piacon és megakadályozza, hogy az egyes nemzeti adórendszerek között fennálló különbségek torzítsák és megnehezítsék az egyes tagországok közötti kereskedelmet és annak lehetőségét.⁴ Így főként az adóharmonizációs tevékenységnek köszönhetően várható a nemzeti adórendszerek közötti el-
lentmondások felszámolása.⁵

Az egyes tagállamok adópolitikái saját nemzeti gazdaságpolitikájuk kiemelkedő eszköze, amely az egész Európai Unió gazdasági környezetének fontos befolyásoló tényezője is egyben. Ugyanakkor az Unió egyértelmű feladatának tekinti az egységes, határok nélküli belső piac kialakítását, amelynek fő jellemzője az azonos kondíciók biztosítása valamennyi résztvevője számára. Ennek gátját pedig részben a fiskális korlátok képezik, amelynek leküzdésére hivatott többek között az adóharmonizáció.⁶

Kétségtelenül korlátozzák a közös piac rendeltetésszerű, hatékony működését azok a nemzeti adójogi szabályok, amelyek az egyes importtermékek és szolgáltatások diszkriminatív adóügyi megítélését produkálják a termékekkel és szolgáltatásokkal szemben, továbbá amelyek a más tagországból származó jövedelmek kettős adóztatását eredményezik, vagy a külföldi illetőségű adózókat diszkriminatívan érintik.⁷

Az egyes tagállamok adópolitikáinak egységesítési szándékának jelei már a Római Szerződésben is felfedezhető.⁸ Az egyes tagállamok adópolitikái közötti különbségek szűkítését és kiiktatását célozza és szolgálja tehát az Európai Unió adóharmonizációs tevékenysége, amely megvalósulhat pozitív, illetve negatív módon is. Pozitív jogharmonizáció akkor valósul meg, ha a tagállamok adójogi jogszabályait közösségi jogi eszközökkel próbálják egymáshoz közelíteni, míg negatív har-

³ Békés Balázs: Adópolitika, in: Kende Tamás - Szűcs Tamás (szerk.): *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*, Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 2005, 585. o.

⁴ Losonczi Miklós: *Európai uniós kihívások és magyar válaszok, Az EU-csatlakozás várható hatásai Magyarországon nemzetközi versenyképességére*, Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 103. o.

⁵ Dr. Görög Katalin: Az Európai Közösség Adójoga, *Magyar Jog*, XLVIII. évfolyam, 2001. 12. sz., 759. o.

⁶ Galántainé Máté Zsuzsanna: Az adójog-harmonizáció fő jellemzői az Európai Unióban, *Külgazdaság*, XLVII. évfolyam, 2003. 6. sz., 55. o.

⁷ Öry Tamás (szerk.): *Az Európai Unió adójoga*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 17. o.

⁸ Dr. Sivák József: Adóharmonizáció vagy adóreform az Európai Unióban, *Pénzügyi Szemle*, XLVII. évfolyam, 2002. 12. sz., 949. o.

monizáció alkalmazásakor a fő motívum az, hogy a különböző adójogi szabályok ne produkáljanak megkülönböztetést, illetve protekcionizmust a közös piacon. A leggyengébb forma azonban mindezek mellett a szubszidiaritás elvének alkalmazása, amely során csupán saját törvényhozásuk útján teszik adójogi szabályaikat a tagállamok egymással összeegyeztethetőbbé.⁹

Az adóharmonizáció számos kedvező hatása ellenére azonban mégis rendkívül érzékeny terület, mivel az adóztatási felségjog az egyes államok pénzügyi szuverenitásának alapvető eszköze, amelyet a tagállamok természetesen nem szívesen engednek ki kezükből.¹⁰ Az államok kizárólagosan jogosultak meghatározni, hogy kiket és milyen mértékben adóztatnak, illetve kik részére biztosítanak kedvezményeket és mentességeket.¹¹

Maga az adóharmonizáció, valamint annak üteme, illetve iránya és a négy szabadságelv között szoros kapcsolat és kölcsönhatás fedezhető fel. Így az áfa és a szolgáltatások és az áruk szabad mozgása, a társasági adó és a vállalkozás alapítás, valamint a tőke szabad mozgása¹², továbbá a személyi jövedelemadó és a munkavállalók szabad mozgásának elve között.¹³

Az Európai Unióban az adóharmonizáció tekintetében két szembenálló nézet fedezhető fel, azonban a gyakorlatban a kettő közötti kompromisszumos megoldás érzékelhető. Míg az egyik felfogás az egységesítést tekinti feladatának, illetve az adórendszerek közötti különbségek teljes felszámolását, továbbá az adónemek és adókulcsok teljes egységesítését, addig a másik koncepció a tagállamok érdekeit szem előtt tartva, differenciált megközelítést támogat.¹⁴

2. Lépések a személyi jövedelemadó harmonizációs folyamatában.

Az adópolitikák harmonizációs szándéka már a Római Szerződés megalkotóinál is megfigyelhető. Elképzelésük elsősorban az volt, hogy a Közösség kereskedelmében teret engedjenek az úgynevezett adósemmiség elvének. Az Európai Bizottság figyelmét azonban csakis a közvetett adók harmonizációs szükségességére hívták fel, a közvetlen adókat figyelmen kívül hagyták, azokra harmonizációs kötelezettséget nem fogalmaztak meg.¹⁵

Ez a szemléletmód jól érzékelhető magában az EK-Szerződésben is, miszerint „a tagállamok sem közvetlenül, sem közvetve nem vetnek ki más tagállamok terméke-

⁹ Losonczi Miklós: EU-csatlakozás, adóharmonizáció és Magyarország nemzetközi versenyképessége, *Külvgazdaság*, XLVII. évfolyam, 2003. 9 sz. 60. o.

¹⁰ Öry Tamás (szerk.): *Az Európai Unió adójoga*, 18. o.

¹¹ Erdős Éva: Nemzetközi, illetve európai adójogi konfliktusok és kezelésének módjai, in: *Publicationes Miskolciensis*, Miskolc University Press, Tomus XXV/1. 2007, 268. o.

¹² A tőke szabad mozgásának közösségi jogi történetéhez lásd: Angyal Zoltán: *Az európai gazdasági és monetáris unió kialakulásának és működésének intézményi és jogi vonatkozású kérdései*, Európai Műhelytanulmányok 105. szám, a Miniszterelnöki Hivatal és a Nemzeti Fejlesztési Hivatal kiadványa, 2005, 15-16. o., 54-56. o.

¹³ Losonczi Miklós: EU-csatlakozás, adóharmonizáció és Magyarország nemzetközi versenyképessége, 60. o.

¹⁴ Losonczi Miklós: Európai uniós kihívások és magyar válaszok, *Az EU-csatlakozás várható hatásai Magyarországon nemzetközi versenyképességére*, 104-105. o.

¹⁵ Dr. Öry Tamás: Az EK adóharmonizációs tevékenységének áttekintése, *Pénzügyi Szemle*, XLII. évfolyam, 1997. 2. sz., 146. o.

ire a hasonló jellegű hazai termékre közvetlenül vagy közvetve kivetett adónál magasabb belső adót.” Továbbá nem vetnek ki más tagállamok termékeire olyan termésetű belső adót, amely más termékek közvetett védelmét szolgálhatja.¹⁶ Tiltott emellett az is, hogy egy termék valamely tagállamba történő kivitele esetén a belső adó visszatérítése meghaladja az erre közvetlenül vagy közvetve kivetett belső adók összegét.¹⁷

„A forgalmi adóktól, jövedéki adóktól és a közvetett adók egyéb formáitól eltérő közterhek esetén a többi tagállamba irányuló kivitellel összefüggésben nem adhatók mentességek és visszatérítések, valamint a tagállamokból történő behozattal összefüggésben nem vethetők ki kiegyenlítő díjak, kivéve, ha a Tanács a tervezett intézkedéseket a Bizottság javaslata alapján, minősített többséggel, korlátozott időtartamra előzetesen jóváhagyta.”¹⁸

„A Tanács a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlamenttel, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottsággal folytatott konzultációt követően egyhangúlag rendelkezéseket fogad el a forgalmi adók, a jövedéki adók és a közvetett adók egyéb formáira vonatkozó jogszabályok olyan mértékű harmonizálására, amennyire az ilyen harmonizáció a belső piacnak a 14. cikkben megállapított határidőn belüli megteremtéséhez és működéséhez szükséges.”¹⁹

Az első közösségi adóreform javaslatot a Neumark- bizottság 1963-ban készítette el. Azt szorgalmazták, hogy a harmonizáció azoknál az adónemeknél kezdődjön, amelyek az áruk szabad mozgása elv érvényesüléséhez elengedhetetlenek, feltételei annak, majd innen haladjon az egyéb további adónemek felé.²⁰ Így feladata elsősorban a forgalmi adókra vonatkozó harmonizációs terv előkészítése volt.²¹

A Bizottság a jövedelmi adók harmonizálása céljából a munkaerő szabad áramlása szempontjából irányelv javaslatot terjesztett elő,²² ám azt 1992-ben visszavonták.²³

A Bizottság emellett különös figyelmet szentelt a banki és egyéb kamatjövedelmek megadóztatására, amennyiben az külföldi lakóhelyű személyt illet. Ennek rendezése érdekében terjesztett elő a kamatjövedelmek adóztatásának közös rendszeréről irányelv javaslatot²⁴ 1989-ben,²⁵ amelyet azonban 1998-ban vissza is vont és helyette még ugyanebben az évben javaslatot nyújtott be a Tanácsnak a megtaka-

¹⁶ EK-Szerződés 90. cikk

¹⁷ EK-Szerződés 91. cikk

¹⁸ EK-Szerződés 92. cikk

¹⁹ EK-Szerződés 93. cikk

²⁰ Mocsáry Péter: A közösségi adóharmonizáció és a tagállami szuverenitás korlátozása, *Pénzügyi Szemle*, XLVIII. évfolyam, 2003. december sz., 1177. o.

²¹ Erdős Éva: Új tendenciák az egyenes adók harmonizációjában, in: Róth Erika (szerk.): *Magyarország az Európai Unió csatlakozás küszöbén*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2003, 79. o.

²² Proposal for a Council Directive Concerning the Harmonization of Income Taxation Provisions with Respect to Freedom of Movement for Workers within the Community [com/79/737final] HL C 21., 1980. I. 26., 6. o.

²³ Madari Ákos (szerk.): *Európa 2010, Gyakorlati kézikönyv az Európai Unió jelenéről és jövőjéről*, Budapest, Euro Info Service, 2001., 42. o.

²⁴ Proposal for a Council Directive on a Common System of Withholding Tax on Interest Income [com/89/60final/3 revised version of 12/5/89] HL C 141., 1989. VI. 7., 5. o.

²⁵ Madari Ákos (szerk.): *i. m.* 42. o.

rításokból kamatfizetés formájában származó jövedelmek minimális hatékony adózásáról.^{26 27} A tervezet 20 %-os minimális adókulcsot ajánl,²⁸ amelynek azonban automatikus levonása elkerülhető az illetékes adóhatóságnak történő adóbevallás benyújtásával. Amennyiben a kamatjövedelem összege meghaladja a bevallásban említett összeget, akkor a kamatjövedelem adóját levonják a két összeg különbségéből.²⁹

III. Személyi jövedelemadó az Európai Unióban

1. Közvetlen adók. Az a közvetlen adók megállapítása és beszedése alapvetően a nemzeti kormányok kizárólagos hatáskörébe tartozik, amely a személyi jövedelmeket és a vállalatok nyereségét terhelő adók megállapítását foglalja magába. Az Unió adópolitikája elsősorban azt szolgálja ezen a területen, hogy a nemzeti adószabályok összhangja biztosított legyen az egységes piac céljaival és a tőke szabad mozgásának elvével is.³⁰

A közvetett adók tekintetében a tagállamokkal szemben bizonyos mértékű közélet, harmonizáció elvárt, hiszen azok befolyásolják az áruk és a szolgáltatások szabad mozgásának érvényesülését. Ez azonban korántsem igaz a közvetlen adókkal szemben, még maga az EK-Szerződés sem igényli kimondottan azok összehangolását. Ezek tekintetében a tagállamok megőrizhették viszonylagos önállóságukat, azonban figyelemmel kell lenniük a négy szabadságelv maradéktalan érvényesülésére.³¹

Mivel a Szerződés a közvetlen adót szóba sem hozza, ennek köszönhetően csak is az abban előírt jogharmonizációs kötelezettségből vonhatunk le következtetést koordinációjának szükségességére.³² Így az általános szabály vonatkozik a közvetlen adókra, miszerint a Tanács a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlamenttel, továbbá a Gazdasági és Szociális Bizottsággal folytatott konzultációt követően egyhangúlag irányelveket fogad el az Európai Unió tagállamainak olyan törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek közelítésére, amelyek közvetlenül érintik a közös piac megteremtését vagy működését.³³

²⁶ Proposal for a Council Directive to ensure a minimum of effective taxation of savings income in the form of interest payments within the Community (98/C 212/09) COM (1998) 295 final – 98/0193 (CNS) OJ C 212, 1998.7.8., 13. o.

²⁷ Madari Ákos (szerk.): *i. m.* 42. o.

²⁸ Proposal for a Council Directive to ensure a minimum of effective taxation of savings income in the form of interest payments within the Community (98/C 212/09) COM (1998) 295 final – 98/0193 (CNS) 8. cikk (1) bekezdés.

²⁹ *Uo.* 8. cikk (2) bekezdés.

³⁰ www.europa.eu/pol/tax/overview_hu.htm (letöltés időpontja: 2007. augusztus 5.)

³¹ Tax policy in the European Union, European Communities, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000, 7. o.

³² Békés Balázs: *i. m.* 591. o.

³³ EK-Szerződés 94. cikk

A közvetlen adózás tekintetében csupán néhány kiemelkedő területen, gyakran felmerülő kérdések rendezésére született néhány irányelv vagy ajánlás, ám ezek is elsősorban a társasági adóra vonatkoznak.³⁴

A közvetlen adózás tekintetében két különböző célkitűzés is létezik, így egyrészt a kettős adózás elkerülése, valamint az adó alól való kibújás megakadályozása.³⁵ Állandó probléma forrása, ha valaki egy adott tagállam területén dolgozik, illetve onnan kap nyugdíjat, míg ugyancsak egy másik területén él, illetve eltartott rokonai élnek ott.³⁶

2. Személyi jövedelemadó a közösségi jogban. A személyi jövedelemadó tekintetében az Európai Unióban a negatív harmonizáció koncepciójának alkalmazása figyelhető meg, habár rendkívül fontos az uniós polgárok közötti megkülönböztetés lehetőségének teljes körű kiiktatási szándéka. Mindezek ellenére ezen a területen a harmonizáció igen lassú léptekben halad. Ez főként azzal magyarázható, hogy a személyi jövedelemadó tekintetében megfigyelhető nemzeti különbségek hatnak legkevésbé a tagállamok közötti kereskedelemre hátrányos módon.³⁷

A természetes személyek jövedelemadózása minősíthető a legkevésbé harmonizált területnek az Európai Unió adójogi irányú harmonizációjában. A negatív harmonizáció mellett az Európai Bíróság joggyakorlata kiemelkedő. Jogeseteikben elsősorban a négy szabadságelv érvényesülését és a hátrányos megkülönböztetés elvének megvalósulását kutatják.³⁸

A személyi jövedelemadóról szóló nemzeti szabályok harmonizációs kötelezettsége mindössze néhány közösségi joganyaggal szemben merül fel. Így a Bizottság 1993. december 21-i 94/79/EK ajánlásával³⁹ kapcsolatban, a nem belföldi lakóhelyű személy által a lakóhely államán kívüli tagállamban szerzett egyes jövedelmek adóztatásáról, a 90/434/EGK tanácsi irányelvvel,⁴⁰ a különböző tagállamok társaságainak egyesülésére, szétválására, eszközátruházására és részesedéscseréjére alkalmazandó adóztatás közös rendszeréről,⁴¹ amelyet a Tanács 2005/19/EK irányelve⁴² módosított, továbbá a Tanács 2003/48/EK, a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról szóló irányelvét érintően.

2. 1. Magánszemély által a lakóhely államán kívüli tagállamban szerzett jövedelmének adóztatási rendje. A személyek szabad mozgásának elve alapján minden uniós polgár joga, így a magyar állampolgároknak is, hogy az Unió területén

³⁴ Galántainé Máté Zsuzsanna: *i.m.* 62. o.

³⁵ Madari Ákos (Euro Info Service) (szerk.): *i.m.* 39. o.

³⁶ Madari Ákos (Euro Info Service) (szerk.): *i.m.* 41. o.

³⁷ Losonczi Miklós: Uniós adóharmonizáció és adóverseny – tanulságok Magyarország számára, *Pénzügyi Szemle*, LI. évfolyam, 2006. 4. sz., 477. o.

³⁸ Galántainé Máté Zsuzsanna: *i.m.* 64. o.

³⁹ OJ L 139., 10/02/1994., P. 0022.

⁴⁰ HL L 225., 1990. VIII. 20., 1. o.; magyar nyelvű különkiadás 9. fejezet, 1. kötet, 142. o.

⁴¹ Szabó Tímea – Molnár Gáspár Endre: *Közvetlen adóztatás az Európai Unióban*, Budapest, A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa, 2003, 15. o.

⁴² OJ L 058 , 04/03/2005., P. 0019.

bárhon munkát vállaljanak. „A munkavállalók szabad mozgása magában foglalja az állampolgárság alapján történő minden megkülönböztetés megszüntetését a tagállamok munkavállalói között a foglalkoztatás, a javadalmazás, valamint az egyéb munka- és foglalkoztatási feltételek tekintetében.”⁴³ A fogadó tagállam területén tartózkodó valamennyi uniós polgárt egyenlő bánásmód illet meg a fogadó tagállam állampolgáraival. Mindez kiterjed azokra a családtagokra is, akik nem valamelyik tagállam állampolgárai, és tartózkodási joggal vagy huzamos tartózkodási joggal rendelkeznek.⁴⁴

Az ajánlás rendelkezéseit kell alkalmazni mindazon természetes személyekre, akik valamely tagállamban lakóhellyel rendelkezőként jövedelemadó hatálya alá esnek egy másik tagállamban, anélkül, hogy ebben a másik tagállamban lakóhellyel rendelkezzenek. Mindez meghatározott jövedelemkategóriák tekintetében érvényesül. Így:

- „alkalmazotti munkaviszonyból származó jövedelem,
- nyugdíj és más hasonló javadalmazás korábbi foglalkoztatás ellenszolgáltatásaként, ideértve a társadalombiztosítási nyugdíjat,
- szakmai tevékenység gyakorlásából, vagy egyéb önálló tevékenységből származó jövedelem, ideértve az előadóművészek és a sportolók jövedelemszerzését,
- mezőgazdasági és erdőművelési tevékenységből származó jövedelem,
- ipari és kereskedelmi tevékenységből származó jövedelem.”⁴⁵

Az adóztatás feltétele emellett, hogy a természetes személy az adott tagállamban adóköteles jövedelmei az adott adóévben teljes adóköteles tevékenységének legalább 75 %-át tegye ki. Az ajánlás értelmében az adózót az adóztató tagállam nem sújthatja nagyobb mértékű adóval, mint abban az esetben, ha a tagállamban rendelkezne lakóhellyel.⁴⁶

Az adózó lakóhelye szerinti tagállamnak jogában áll emellett, hogy ne részesítse adócsökkentésben vagy adókedvezményben, amennyiben azt már az adóztató tagállamban adott jövedelme tekintetében kapott, illetve hogy az ajánlás rendelkezéseitől kedvezőbb feltételeket biztosítsanak az adózóknak.⁴⁷

⁴³ EK-Szerződés 39. cikk (2) bekezdés

⁴⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 2004/38/EK irányelve (2004. április 29.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, valamint az 1612/68/EGK rendelet módosításáról, továbbá a 64/221/EGK, a 68/360/EGK, a 72/194/EGK, a 73/148/EGK, a 75/34/EGK, a 75/35/EGK, a 90/364/EGK, a 90/365/EGK és a 93/96/EGK irányelv hatályaon kívül helyezéséről, 24. cikk (1) bekezdés HL L 158., 2004.4.30., 77. o.; magyar nyelvű kiadás 5. fejezet, 5. kötet, 46. o.

⁴⁵ A Bizottság 1993. december 21-i 94/79/EK ajánlása nem belföldi lakóhelyű személy által a lakóhely államán kívüli tagállamban szerzett egyes jövedelmek adóztatásáról 1. cikk

⁴⁶ A Bizottság 1993. december 21-i 94/79/EK ajánlása nem belföldi lakóhelyű személy által a lakóhely államán kívüli tagállamban szerzett egyes jövedelmek adóztatásáról 2. cikk (1) és (2) bekezdések

⁴⁷ A Bizottság 1993. december 21-i 94/79/EK ajánlása nem belföldi lakóhelyű személy által a lakóhely államán kívüli tagállamban szerzett egyes jövedelmek adóztatásáról 3-4. cikk

2. 2. A kamat harmonizált adóztatására vonatkozó irányelv. A Tanács 2003/48/EK, a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról szóló irányelvnek célja, hogy „lehetővé tegye az egyik tagállamban kamat formájában megjelenő, de egy másik tagállamban illetőséggel bíró haszonhúzó természetes személy részére történő kifizetéseknek az utóbbi tagállam törvényeinek megfelelő tényleges adóztatását.”⁴⁸ Az irányelv értelmében „haszonhúzónak” minősül az a természetes személy, aki kamatot szerez, vagy akinek kamatot írnak jóvá.⁴⁹

Az irányelv szükségességét indokolja, hogy a kamatkifizetések adóztatására vonatkozó nemzeti adórendszerek összehangolásának hiánya miatt, amely elsősorban az illetőséggel nem bíró személyek által kapott kamatok kezelése vonatkozásában jellemző, a tagállamokban illetőséggel rendelkező személyek illetőségük tagállamában gyakran el tudják kerülni a más tagállamból kapott kamatok utáni adózást.⁵⁰ A probléma megoldása a tagállamok közötti kamatfizetésekre vonatkozó információcsere lehet. Eszerint abban a tagállamban kell megadóztatni a kifizetett kamatokot, amelyben a haszonhúzó illetősége van.⁵¹ Így a kifizető a letelepedése szerinti tagállam illetékes hatósága részére köteles a haszonhúzó személyéről információt szolgáltatni, amennyiben a haszonhúzó a kifizetőétől eltérő tagállamban bír illetőséggel.⁵² Emellett a kifizető tagállamának illetékes hatósága az előbb említett információkat közli a haszonhúzó illetősége szerinti tagállam illetékes hatóságával. Ennek a folyamatnak minden évben legalább egyszer meg kell történni.⁵³

2. 3. A 90/434/EGK és a 2005/19/EK irányelvek. A Tanács 90/434/EGK irányelve a különböző tagállamok társaságainak egyesülésére, szétválására, eszközátruházására és részesedéscseréjére alkalmazandó adóztatás közös rendszeréről, valamint az ezt módosító 2005/19/EK irányelvek elsősorban a társasági adó rendszerébe sorolandók, azonban bizonyos esetekben magánszemélyek adókötelezettségére is figyelembe kell venni.⁵⁴ Így rendelkezéseit szem előtt kell tartani egyesületek, szétválások, részleges szétválások, eszközátruházások és részesedéscserék esetén, amelyekben két vagy több tagállam társaságai érintettek, valamint európai részvénytársaságok és európai szövetkezetek székhelyének egyik tagállamból egy másik tagállamba történő áthelyezésekor.⁵⁵

⁴⁸ A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról, Nyolcadik Preambulumbekezdés

HL L 157., 2003.6.26., 38. o.; magyar kiadás 9. fejezet, 1. kötet, 369. o.

⁴⁹ A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról 2. cikk (1) bekezdés

⁵⁰ A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról Ötödik Preambulumbekezdés

⁵¹ A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról Tizenegyedik Preambulumbekezdés

⁵² A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról 8. cikk (1) bekezdés

⁵³ A Tanács 2003/48/EK irányelve a megtakarításokból származó kamatjövedelem adóztatásáról 9. cikk (1) és (2) bekezdések

⁵⁴ Szabó Tímea-Molnár Gáspár Endre: *i.m.* 24. o.

⁵⁵ A Tanács 2005/19/EK irányelve (2005. február 17.) a különböző tagállamok társaságainak egyesülésére, szétválására, eszközátruházására és részesedéscseréjére alkalmazandó adóztatás közös rendszeréről szóló 90/434/EGK irányelv módosításáról 1. cikk (2) bekezdés

Az irányelvvel kapcsolatban személyi jövedelemadózás kérdése akkor merülhet fel, ha részesedéscsere vagy szervezeti átalakulás során magánszemély a részvényes. Egyéb esetekben értelemszerűen társaságok az érdekeltek.⁵⁶

Hazánk személyi jövedelemadózásról szóló törvénye az irányelvvel összhangban rögzíti a kedvezményezett részesedéscsere fogalmát⁵⁷ és meghatározza az ilyen ügyletekre vonatkozó adózási következményeket és kötelezettséget.⁵⁸

2. 4. Az Európai Bíróság gyakorlata. Az Európai Bíróság a korábban felvázolt okok következtében a természetes személyek jövedelemadózását érintő joggyakorlatában mindössze néhány irányelvre, valamint a szabadságelvek érvényesítésére támaszkodhat, amelyek mellett elsődleges az egyenlő elbánás elvének biztosítása.⁵⁹

A Bíróság ebben a témakörben jellemzően előzetes döntéshozatal keretében jár el. Így történt a Finanzamt Köln-Altstadt kontra Roland Schumacker ügyben⁶⁰ is, amelyben a fő kérdés az volt, hogy az EK-Szerződés 48. cikkével (jelenleg EK-Szerződés 39. cikk),⁶¹ illetve a közösségi joggal összhangban vannak-e a Németországi Szövetségi Köztársaság „jövedelemadóval kapcsolatos olyan jogszabályi rendelkezései, amelyek alapján az adóalanyokat eltérő bánásmódban részesítik attól függően, hogy az országban állandó lakóhellyel rendelkeznek-e vagy sem.” Az említett eset Köln városának adóhivatala és Roland Schumacker, belga állampolgár között zajlott, utóbbi munkavállalóként Németországban szerzett jövedelmének adóztatási feltételei vonatkozásában.

⁵⁶ Szabó Tímea – Molnár Gáspár Endre: *i.m.* 25. o.

⁵⁷ 1995. évi CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról 77/A § (9) a.) „kedvezményezett részesedéscsere: az a jogügylet, amelynek alapján egy társaság (a megszerző társaság) részesedést szerez egy másik társaság (a megszerzett társaság) jegyzett tőkéjében annak ellenében, hogy a jegyzett tőkéjét képviselő értékpapír(oka)t bocsát ki, és az(oka)t, valamint – szükség esetén – legfeljebb az átadott összes értékpapír együttes névértékének (névérték hiányában arányos könyv szerinti értékének) a 10 százalékát meg nem haladó pénzeszközt ad a megszerzett társaság tagja(i)nak, részvényese(i)nek, feltéve, hogy a megszerző társaság a jogügylet révén megszerzi a szavazati jogok többségét vagy, ha a jogügylet előtt a szavazati jogok többségével már rendelkezett, azt tovább növeli a megszerzett társaságban...”

⁵⁸ Dr. Herich György (szerk.): *Adó 2006 magyarázatok*, Pécs, PENTA UNIÓ Oktatási Centrum, 2006, 75. o.

⁵⁹ Békés Balázs: *i.m.* 617. o.

⁶⁰ C-279/93. sz. Finanzamt Köln Altstadt kontra Roland Schumacker ügyben 1995. február 14-én hozott ítélet (EBHT 1995., I-225. o.)

⁶¹ „(1) A Közösségen belül biztosítani kell a munkavállalók szabad mozgását.

(2) A munkavállalók szabad mozgása magában foglalja az állampolgárság alapján történő minden megkülönböztetés megszüntetését a tagállamok munkavállalói között a foglalkoztatás, a javadalmazás, valamint az egyéb munka- és foglalkoztatási feltételek tekintetében.

(3) A közrendi, közbiztonsági vagy közegészségügyi okok alapján indokolt korlátozásokra is figyelemmel, a munkavállalók szabad mozgása jogot biztosít a munkavállalónak arra, hogy:

a) tényleges állásajánlatokra jelentkezzen;

b) e célból a tagállamok területén szabadon mozogjon;

c) munkavállalás céljából valamely tagállamban tartózkodjon az adott tagállam állampolgárainak foglalkoztatására vonatkozó törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseknek megfelelően;

d) egy tagállamban történő alkalmazását követően a Bizottság által végrehajtási rendeletekben meghatározott feltételek mellett az adott tagállam területén maradjon.

(4) E cikk rendelkezései nem vonatkoznak a közszolgáltatásban történő foglalkoztatásra.”

A Bíróság szerint az EK-Szerződés 48. cikkét úgy kell értelmezni, hogy az korlátozhatja egy tagállamnak a jogát abban, hogy megállapítása az adózási feltételeket és szabályokat egy másik tagállam állampolgára által a területén szerzett jövedelem tekintetében, valamint nem eredményezhet kedvezőtlenebb feltételeket a szabad mozgást gyakorló állampolgárral és nem szabhat ki súlyosabb adót sem vele szemben.

A P. H. Asscher kontra Staatssecretaris van Financiën ügy⁶² a Staatssecretaris van Financiën és Asscher úr holland állampolgár között folyt, aki Hollandiában dolgozott, ám nem ott lakott, ugyancsak előzetes döntéshozatali eljárás keretében. A jogvita tárgya az volt, hogy a felperessel szemben magasabb jövedelemadó-mértéket alkalmaztak, mint a Hollandiában letelepedett, illetve letelepedettként kezelt adóalanyokra, akik ott ugyanazt a tevékenységet folytatták.

A Bíróság döntése értelmében a közösségi joggal ellentétes, ha egy tagállam magasabb jövedelemadó-mértéket alkalmaz olyan személyek esetében, akik a területén önálló vállalkozói tevékenységet folytatnak és ezzel egyidejűleg lakóhelyük államában is hasonlóan másik önálló tevékenységet is végeznek, mint azokkal szemben, akik letelepedtek és ilyen körülmények között folytatnak azonos önálló vállalkozói tevékenységet, miközben semmilyen objektív helyzetbeli különbség nem állapítható meg az adóalanyok között, amely bánásmódbeli különbség magyarázata alkalmas lenne.

Hanns-Martin Bachmann kontra belga állam⁶³ esetében a vita a német nemzeti-ségű, Belgiumban munkát vállaló Bachmann úr és a belga állam között zajlott, amelynek oka az volt, hogy a Brüsszel-I. területén a közvetlen hozzájárulások igazgatója visszautasította annak lehetőségét, hogy Bachmann úr az 1973–1976 közötti időszakra vonatkozó teljes munkavállalói jövedelméből levonja a betegség- és rokkantsági biztosítási szerződés címén, valamint az életbiztosítási szerződése címén Belgiumba érkezését megelőzően, Németországban befizetett díjakat.

A Bíróság szerint az EK-Szerződéssel ellentétes, ha egy tagállamban függővé teszük úgy a betegség- és rokkantsági biztosítási díj mint a nyugdíj- és életbiztosítási díj levonhatóságát attól, hogy ezeket díjakat ebben a tagállamban is fizessék. Ugyanakkor ezt a feltételt lehet igazolni az alkalmazandó adórendszer összhangja biztosításának szükségességével.

A Hans Werner kontra Finanzamt Aachen-Innenstadt ügyben⁶⁴ az alapul szolgáló eljárást Werner úr indította az aacheni adóhatóság ellen adókötelezettségének feltételei kapcsán. A Bíróság úgy ítélte meg, hogy az EK-Szerződés 52. cikke (jelenleg EK-Szerződés 43. cikk)⁶⁵ nem tartalmaz utalást arra, hogy egy tagállam saját

⁶² C-107/94. sz. Asscher kontra Staatssecretaris van Financiën ügyben 1996. június 27-én hozott ítélet (EBHT 1996., I-3089. o.)

⁶³ C-204/90. sz. Bachmann kontra Belgian State ügyben 1992. január 28-án hozott ítélet (EBHT 1992., I-249. o.) (SVTillägg/00031 FIXII/I-1)

⁶⁴ C-112/91. sz. Werner kontra Finanzamt Aachen-Innenstadt ügyben 1993. január 26-án hozott ítélet (EBHT 1993., I-429. o.) (SVXIV/I-7 FIXIV/I-7)

⁶⁵ EK-Szerződés 43. cikk:

„Az alábbiakban megállapított rendelkezéseknek megfelelően tilos a valamely tagállam állampolgárainak egy másik tagállam területén történő szabad letelepedésére vonatkozó minden korlátozás. Ezt a rendelkezést azokra a korlátozásokra is alkalmazni kell, amelyek képviselőnek, fióktelepnek vagy le-

állampolgárát, aki foglalkozását a területén folytatja, és jövedelmének egészét vagy majdnem egészét innen kapja, illetve vagyonának egészét vagy majdnem egészét itt birtokolja, ne sújtsa magasabb adóterhekkel, illetve a Bíróság megakadályozza ezt, abban az esetben, ha nem ebben az államban lakik, mint akkor, ha ott lakik.

Peter Svensson és Lena Gustavsson kontra Ministre du Logement et de l'Urbanisme esetben⁶⁶ a Bíróság az EK-Szerződéssel ellentétesnek ítélte meg, hogy egy tagállam a lakásépítésre nyújtott valamely szociális támogatást, így különösen a kamattámogatást olyan feltételhez kösse, hogy a támogatott lakás építésének, megszerzésének vagy javításának finanszírozására nyújtott kölcsönöket ebben a tagállamban engedélyezett valamely hitelintézetnél kell felvenni, ami természetesen azt is jelenti egyben, hogy a hitelintézet ott legyen letelepedve.

G. H. E. J. Wielockx kontra Inspecteur der directe belastingen ügyben⁶⁷ a kérdés Wielockx úr, egy Belgiumban élő, belga állampolgár és az Inspecteur der directe belastingen közötti eljárás során merült fel, ugyanis az utóbbi elutasította a nyugdíjtaralékhoz való hozzájárulásnak az érintett személy adóköteles jövedelméből történő levonását. A Bíróság véleménye szerint az EK-Szerződés rendelkezésével ellentétes, amennyiben egy adott tagállam vonatkozó szabályai megengedik, hogy a területén letelepedett személyek egy vállalkozás nyugdíjtaralék létrehozására fordított nyereségét az adóköteles jövedelemből levonják, de ugyanezt a lehetőséget megvonja mindazoktól, akik egy másik tagállam területén laknak, ugyanakkor jövedelmük egészét vagy jelentős részét az említett államban szerzik. Mindez nem magyarázható azzal, hogy „az időszakos járadékokat, amelyeket a nem letelepedett adóalany korábban felvett a nyugdíjtaralékból, nem ebben az államban, hanem a lakóhely szerinti államban adóztatják – amellyel ez az állam a kettős adóztatás elkerülésére kétoldalú adóegyezményt kötött –, még ha az előbbi államban hatályos adórendszerben a kedvezmény általánossá tétele nem is teszi lehetővé a nyugdíjtaralékhoz hozzáadott összegek levonhatósága és az onnan felvett összegek adóköteles jellege közötti pontos megfelelés biztosítását.”

A Bíróság úgy ítélte meg a Frans Gschwind kontra Finanzamt Aachen-Aussenstadt eset⁶⁸ kapcsán, hogy az EK-Szerződés 39. cikkének (2) bekezdése, miszerint a munkavállalók szabad mozgása magában foglalja az állampolgárság alapján történő mindenfajta megkülönböztetés megszüntetését az egyes tagállamok munkavállalói között, így a foglalkoztatás, a javadalmazás, valamint az egyéb munka- és foglalkoztatási feltételek tekintetében is, nem tiltja meg egy tagállam számá-

ányvállalatnak egy tagállam valamely tagállamban letelepedett állampolgára által történő alapítására vonatkoznak.

A szabad letelepedés magában foglalja a jogot gazdasági tevékenység önálló vállalkozóként történő megkezdésére és folytatására, vállalkozások, így különösen a 48. cikk (2) bekezdése szerinti társaságok alapítására és irányítására, a letelepedés országának joga által a saját állampolgáira előírt feltételek szerint, figyelemmel a tőkére vonatkozó fejezet rendelkezéseire is.”

⁶⁶ C-484/93. sz. Svensson and Gustavsson kontra Ministre du Logement et de l'Urbanisme ügyben 1995. november 14-én hozott ítélet (EBHT 1995., I-3955. o.)

⁶⁷ C-80/94. sz. Wielockx kontra Inspecteur der directe belastingen ügyben 1995. augusztus 11-én hozott ítélet (EBHT 1995., I-2493. o.)

⁶⁸ C-391/97. sz. Gschwind Frans Gschwind kontra Finanzamt Aachen-Außenstadt ügyben 1999. január 14-én hozott ítélet (EBHT 1999., I-5451. o.)

ra, hogy olyan szabályt alkalmazzon, amelyben bizonyos adókedvezmény megszerzését ahhoz a feltételhez köti, hogy a tagállam területén dolgozó, nem letelepedett házaspárok a jövedelmüknek legalább a 90 %-a adózás alá essen az érintett tagállamban vagy ha mégsem éri el ezt meghatározott százalékot, akkor a tagállamban adózás alá nem eső, külföldi forrásból származó jövedelmük ne haladjon meg egy adott felső határt, amelynek köszönhetően így megőrizhetik az állandó lakóhelyük szerinti tagországban fennálló személyi és családi állapotuk figyelembevételének lehetőségét.

A Szerződés 67. cikkének végrehajtásáról szóló, 1988 június 24-i 88/361/EGK tanácsi irányelv⁶⁹ 1. cikkének (1) bekezdésével⁷⁰ ellentétesnek minősítette a Bíróság a Staatssecretaris van Financiën kontra B. G. M. Verkooijen ügyben⁷¹ azt a tagállami jogszabályi rendelkezést, ami alapján egy természetes személy részvényeseknek járó osztalékot terhelő jövedelemadó alóli mentességet ahhoz a feltételhez köti, hogy az osztalékot az adott tagállamban székhellyel rendelkező gazdasági társaság fizesse ki.

A Bíróság Patrick Zurstrassen kontra Administration des contributions directes ügyben⁷² megállapította, hogy mind az EK-Szerződés 39. cikkének (2) bekezdésével, mind pedig a munkavállalók Közösségen belüli szabad mozgásáról szóló, 1612/68/EGK tanácsi rendelet,⁷³ 7. cikkének (2) bekezdésével⁷⁴ összeegyeztethetetlen olyan speciális tagállami szabályozás alkalmazása a jövedelemadózási terén, amely a semmilyen tekintetben nem különülő házastársak közös adóztatásának kedvezményét olyan feltételhez köti, hogy mindkét házastársnak abban a tagállamban kell lakóhellyel rendelkeznie. Amennyiben egy munkavállaló, akinek a lakóhelye az adott tagállamban van és a háztartás majdnem összes jövedelmét is ebben a tagállamban szerzi, azonban a házastársa egy másik tagállamban lakik, megtagadja a kérdéses adókedvezményt.

Az Európai Közösségek Bírósága 2006-ban adóügyi kérdésben hátrányosan megkülönböztető belső adók tilalmával kapcsolatos, valamint három további hozzáadottérték-adó kérdésével kapcsolatos üggyel foglalkozott.⁷⁵

⁶⁹ HL L 178., 1988.07.08., 5. o.; magyar nyelvű különkiadás 10. fejezet, 1. kötet, 10. o.

⁷⁰ „A következő rendelkezések sérelme nélkül a tagállamok eltérlik a tagállamokban honos személyek közötti tőkemozgásokra vonatkozó korlátozásokat. Az irányelv alkalmazásának megkönnyítése érdekében a tőkemozgások osztályozása az I. mellékletben foglalt nomenklatúrával összhangban történik.”

⁷¹ C-35/98. sz. Staatssecretaris kontra Financiën kontra B.G.M. Verkooijen ügyben 2000. június 6-án hozott ítélet (EBHT 2000., I-4071. o.)

⁷² C-87/99. sz. Patrick Zurstrassen kontra Grand Duchy of Luxembourg ügyben 2000. május 16-án hozott ítélet (EBHT 2000., I-3337. o.)

⁷³ HL L 257., 1968.10.19., 2. o.; 5. fejezet 1. kötet, 15. o.

⁷⁴ „7. cikk

(1) Valamely tagállamnak egy másik tagállam területén foglalkoztatott állampolgárát a foglalkoztatási- és munkafeltételek tekintetében nem kezelhetik állampolgársága miatt a hazai állampolgároktól eltérő módon, különösen ami a javadalmazást, a munkaviszony megszüntetését és munkanélkülivé válás esetén az újraelhelyezést vagy újrafoglalkoztatást illeti.

(2) A hazai munkavállalókkal azonos szociális és adókedvezményeket élvez.”

⁷⁵ Az Európai Közösségek Bírósága, Éves jelentés 2006, Az Európai Közösségek Bírósága és Elsőfokú Bírósága, valamint az Európai Unió Közös Zsigalati Törvénysszéke tevékenységének áttekintése, Luxembourg, 2007. 46. o.

A Bíróság a magyar regisztrációs adót összeegyeztethetetlennek minősítette a közösségi joggal a C-290/05. sz., valamint a C-333/05. sz. egyesített ügyekben,⁷⁶ amennyiben azt a használt személygépkocsinak hazánkba történő első forgalomba helyezése után vetik ki és ezekre a személygépkocsikra az értékcsökkenésükre tekintet nélkül alkalmazzák, aminek következtében magasabb adót ró ki a behozott használt személygépkocsikra, mint a hazánkban már nyilvántartásba vett, hasonlóan használt autók esetében kiszabott maradványértékében foglalt adó összege. A Bíróság úgy ítélte meg, hogy figyelemmel kell lenni a használt személygépkocsik adóztatása során az értékcsökkenésükre az EK-Szerződés 90. cikke alapján.⁷⁷

IV. Az Európai Unió adópolitikájának legfrissebb fejleményei⁷⁸

1. Az Európai Unió Tevékenységéről szóló Általános Jelentés. Ahogyan azt az Európai Unió tevékenységéről szóló Általános jelentésből is megtudhatjuk, az Európai Unió adópolitikáját a lisszaboni célkitűzések megvalósítását elősegítő, kiemelkedő eszköznek tekinti. Hiszen hozzájárulhat többek között a gazdaságok hatékonyságának, valamint a cégek versenyképességének növeléséhez.⁷⁹

A Közlemény hangsúlyozza, hogy habár a meghatározott mértékű adóverseny kedvező hatása tagadhatatlan, az adórendszerek egyértelmű rendeltetése, hogy bevételt szolgáltassanak a közszolgáltatások és az átcsoportosítások finanszírozására. Azonban a különböző nemzeti adórendszerek az Unióban többletköltségeket termelnek az adminisztratív adózási megfelelés miatt.⁸⁰ Az Európai Parlament a Közleményhez kapcsolódó álláspontjában kifejtette, illetve azt hangsúlyozta, hogy az adópolitikát érintő döntések, így például, ha a vállalkozások számára bizonyos „adóösztönzőket” nyújtanak, az egyben a munkahelyteremtést és a munkahelyek számnak növelését is jelentősen elősegítheti, „valamint a K+F befektetések és a környezetbarát technológiák száma növelésének legfőbb eszközei.”⁸¹

A Bizottság által 2006-ban a május 17-én kiadott, a „*Fiscalis 2013*” program elindítását szorgalmazó európai parlamenti és tanácsi határozat is foglalkozott a felülvizsgált lisszaboni stratégiával való kapcsolattal.⁸² Tényleges elindítójának a Par-

⁷⁶ C-290/05. sz. és C-333/05. sz. Nádasdi Ákos kontra Vám- és Pénzügyőrség Észak-Alföldi Regionális Parancsnoksága és Németh Ilona kontra Vám- és Pénzügyőrség Dél-Alföldi Regionális Parancsnoksága összevont ügyekben 2006. október 5-én hozott ítélet (EBHT 2006., I-10115. o.)

⁷⁷ Az Európai Közösségek Bírósága, Éves jelentés 2006, Az Európai Közösségek Bírósága és Elsőfokú Bírósága, valamint az Európai Unió Közszolgálati Törvényszéke tevékenységének áttekintése, Luxembourg, 2007. 46. o.

⁷⁸ A fejezet elkészítésének alapjául szolgált: Általános jelentés az Európai Unió tevékenységéről (www.europa.eu/generalreport/hu/2006/rq26.htm) (letöltés időpontja: 2007. augusztus 12.)

⁷⁹ COM(2005) 532 A Közösség Lisszaboni Programjának megvalósítása, A bizottság közleménye a Tanács és az Európai Parlament számára, Az adózási és a vámpolitika hozzájárulása a lisszaboni stratégiához 3. o.

⁸⁰ Uo. 4. o.

⁸¹ Az Európai Parlament 2007. október 24-i állásfoglalása az adózási és a vámpolitikának a lisszaboni stratégiához való hozzájárulásáról, Az adópolitika hozzájárulása a lisszaboni stratégiához, 1. pont

⁸² Általános jelentés az Európai Unió tevékenységéről: (www.europa.eu/generalreport/hu/2006/rq26.htm) (letöltés időpontja: 2007. augusztus 12.)

lament és a Tanács 2007. december 11-én született határozata minősül.⁸³ A Fiscalis-2013 2008. január 1. és 2013. december 31. közötti időszakra vonatkozó, többéves közösségi cselekvési program, amely a belső piac adózási rendszerei működésének javítása érdekében jön létre. A program tevékenysége kiterjed kommunikációs és információcsere-rendszerekre, többoldalú ellenőrzésekre, szemináriumokra és projektcsoportokra, munkalátogatásokra, képzési tevékenységekre, továbbá bármilyen más, a program célkitűzéseinek megvalósításához szükséges tevékenységre egyaránt.⁸⁴ „A program általános célja az adózási rendszerek belső piacon való szabályszerű működésének javítása azáltal, hogy fokozzák a részt vevő országok, azok közigazgatásai és egyéb szervei közötti együttműködést.”⁸⁵

Az adócsalás kérdése ugyancsak a Bizottság munkájának fókuszában volt 2006-ban is, amelynek eredménye egy általa kiadott közlemény. Eszerint az adócsalás negatív hatásai rendkívül nagymértékűek, amelyekre mindenképpen figyelmet kell szentelni. Habár az adórendszerek működtetése elsősorban a tagállamok hatáskörébe tartozó kérdés, így többek között az adóhatóság megszervezése, az adóalanyok ellenőrzése és az adó beszedés, a Bizottságnak mégis teendője, hogy serkentse és egyszerűbbé tegye a tagállamok közötti együttműködést. Az adócsalás ugyanis gátjává válhat a belső piac rendeltetésszerű működésének, ami pedig az adófizetők közötti versenyhelyzet torzulását eredményezheti. A tagállamokat is tagadhatatlanul zavarja az adócsalás mértéke és a négy szabadságelv érvényesülése miatt a belső piacon egyre kevésbé képesek ellene elszigetelten küzdeni.⁸⁶

A Közlemény nem tartalmaz a problémára vonatkozó közvetlen megoldási lehetőséget, mindössze az esetleges teendőket sorakoztatja fel, amely a lisszaboni program célkitűzéseinek sorába tartozik. A Bizottság úgy véli, hogy „a csalást a Bizottság és a tagállamok együttes cselekvésével és az ellenőrzés hatékony és korszerű megszervezésével jobban le lehetne küzdeni, ha ez a tagállamok, adott esetben pedig az OLAF, erőteljes és zökkenőmentes együttműködésével párosul, a megfelelő jogi eszközök alapján.”⁸⁷ A Tanács a Közleménybe foglaltakra reagálva javasolta, hogy a Bizottság végezzen elemzést az Unión „belüli héarendszert ellenőrző modern adminisztráció információs szükségleteinek meghatározása céljából,” valamint felkérte, hogy „folytassa a munkát az uniós héarendszer tagállamok általi igazgatásának megerősítése” érdekében.⁸⁸

⁸³ Az Európai Parlament és a Tanács 1482/2007/EK határozata (2007. december 11.) a belső piac adózási rendszerei működésének javítását célzó közösségi program létrehozásáról (Fiscalis 2013 program) és a 2235/2002/EK határozat hatályon kívül helyezéséről, HL L 330., 2007.12.15., 1-7. o.

⁸⁴ COM(2006) 202 Az Európai Közösségek Bizottságának javaslata: Az Európai Parlament és a Tanács határozata a belső piac adózási rendszerei működésének javítását célzó közösségi program létrehozásáról (Fiscalis 2013 program) 1. cikk.

⁸⁵ Uo. 4. cikk (1) bekezdés

⁸⁶ COM(2006) 254. A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak az adócsalás elleni küzdelem fokozására irányuló koordinált stratégia kialakításának szükségességéről 2. o.

⁸⁷ Uo. 9-10. o.

⁸⁸ Az Európai Unió Tanácsa, Sajtóközlemény, A Tanács 2836. ülése, Gazdasági és Pénzügyek, Brüsszel, 2007. december 4., C/07/270, 15698/07 (Presse 270), Az adócsalás elleni küzdelem, 32. o.

2. A közvetlen adók. A Bizottság 2006-ban is kifejtette véleményét a közvetlen adók vonatkozásában közleményében a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak. Így a lisszaboni stratégia egyértelműen központi szerepet játszik a versenyképesség, növekedés és foglalkoztatás megteremtésében az Európai Unióban. Ezen célok szolgálatába állíthatók többek között a különböző adózási akadályok megszüntetése, így a határokon átvitelő műveletek és a belső elszámolási árak képzése során felmerülő magas megfeleléségi költségek, valamint a határokon átnyúló veszteség-elszámolás belső piaci hiánya.

A közös konszolidált társasági adóalap, röviden KKTA megteremtésének számos célkitűzése van. Így egyrészt hogy megpróbálja csökkenteni a belső piacon működő vállalatok megfeleléségi költségeit, továbbá hogy végre megszűnjenek a meglévő belső elszámolási árak képzése terén jelentkező problémák, hogy a nyereségek és a veszteségek konszolidálására lehetőség nyíljon, és hogy a nemzetközi szerkezetátalakítási műveletek egyszerűbbé váljanak és csökkenjenek azok a nehézségek, amelyek a nemzetközi adózási rendszerekkel kapcsolatos klasszikus, illetve menesség-szemponitú megközelítések együttes jelenlétéből származnak, továbbá elkerülhetővé váljon a kettős adózás, és ne legyen mód a továbbiakban hátrányosan megkülönböztetésre avagy valamely szabadságot korlátozó gyakorlatra.⁸⁹

A Bizottság mindemellett a 2006-os év során további Közleményében az adókedvezményeknek a kutatás-fejlesztés érdekében történő hatékonyabb felhasználását vizsgálta. Ez alapján a lisszaboni stratégia keretei között a tagállamok kötelezettséget vállaltak többek között arra is, hogy strukturális reformokat visznek végbe gazdaságaikban. Az Európai Tanács is figyelmeztette a tagállamokat, hogy a kutatási-fejlesztési beruházásoknak 2010-re meg kell közelíteniük a GDP 3%-át, amiből pedig 2%-nak a magánszektorból kell származni.⁹⁰ A Bizottság véleménye szerint a kutatási-fejlesztési célú adókedvezmények bizonyos mértékű koordinációjára van szükség az Európai Unióban történő hatékony felhasználása, valamint a transznacionális kutatási együttműködés javítása érdekében.⁹¹

A Bizottság további munkájában felhívta a figyelmet a tőkeemelést terhelő közvetett adókról szóló korábbi, 69/335/EGK irányelv átdolgozásának a szükségességére.⁹² „A javaslat célja egy rendkívül bonyolult közösségi jogszabály egyszerűsítése, az uniós vállalkozások fejlődése előtti jelentős akadálynak minősülő tőkeilleték fokozatos megszüntetése, valamint a hasonló adók létrehozásának, illetve felszámí-

⁸⁹ COM(2006) 157 végleges A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak, A Közösség lisszaboni programjának végrehajtása: a közös konszolidált társasági adóalap („KKTA”) tekintetében megvalósult haladás és a következő lépések 3. o.

⁹⁰ COM(2006) 728 végleges A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak, Az adókedvezményeknek a K+F érdekében történő hatékonyabb felhasználásáról 3. o.

⁹¹ Uo. 14. o.

⁹² Általános jelentés az Európai Unió tevékenységéről

(www.europa.eu/generalreport/hu/2006/rq26.htm) (letöltés időpontja: 2007. augusztus 12.)

tásának szigorúbb tiltása.”⁹³ Több ízben zajló módosítása és megvitatása eredményeként a Tanács általi formális elfogadása 2008. február 12-én történt.⁹⁴

A Bizottság A tagállamok közvetlenadó-rendszereinek a belső piacon való összehangolásáról című Közleményének elsőrendű célja a már részletezett, nem harmonizált közvetlenadó-rendszerek összehangolása és ezáltal teljesítményének is jelentős javítása. A szándék a nemzeti rendszerek hatékony együttműködésének a lehetővé tétele.

Az összehangolt adórendszer elvei a közlemény alapján a megkülönböztetés és kettős adóztatás felszámolása, az adóztatás véletlen elmaradásának és a visszaéléseknek a megakadályozása, valamint az egynél több adórendszerhez tartozás miatti megfeleléssel kapcsolatos költségek csökkentése.⁹⁵ Véleménye szerint ezeknek az alapelveknek és egyben céloknak a megvalósulása csakis a tagállamok közötti tartós együttműködés által valósítható meg. A Bizottság ugyanekkor két további közleményt is elfogadott, így egyik a tőke kivonási adókkal kapcsolatos, míg a másik a vállalatok és vállalatcsoportok veszteségek utáni, határokon átnyúló adókedvezményeit tárgyalja.⁹⁶

V. Zárszó

Hazánkkal szemben Európai Unió tagságunknak köszönhetően természetesen adójogi szempontból felmerülő harmonizációs kötelezettség is megjelenik, ám ez a személyi jövedelemadók tekintetében kifejezetten kis mértékű, néhány irányelvtől és ajánlástól eltekintve, amelyeket igyekeztem bemutatni dolgozatom során. Habár megfigyelhetők egyértelmű törekvések az ez irányú szabályozás egységesítése érdekében, úgy vélem, hogy ennek tényleges megvalósulása egyértelműen várat magára. Mindenképpen egy hosszú távú folyamat eredményeként következhet be, amely rendkívül sok egyeztetést és munkát igényel, azonban tagadhatatlanul időszzerű és szükséges annak érdekében, hogy az adódiszkrimináció és elkerülés kérdése magánszemélyek vonatkozásában is teljes mértékben megoldott legyen.

Egyértelmű, hogy az integráció fokozatos fejlődéséhez és elmélyüléséhez szorosan kapcsolódnak az adójogi szabályok harmonizációja is, amely legintenzívebben a forgalmi típusú adók terén figyelhető meg.⁹⁷ Magyarország adójogi szabályait vizsgálva azt mondhatjuk, hogy azok harmonizálása jórészt már az EU-csatlakozás előtt megtörtént.⁹⁸ Így az azonos elbánás elvének követelménye személyi jövedelemadó törvényünk alapelveként figyelhető meg.⁹⁹

⁹³ COM(2006) 760 végleges, Javaslat: A Tanács Irányelve a tőkeemelés terhelő közvetett adókról (át-dolgozott változat) Indoklás

⁹⁴ http://ec.europa.eu/prelex/detail_dossier_real.cfm?CL=hu&DosId=195058#391037 (letöltés időpontja: 2008. február 13.)

⁹⁵ COM(2006) 823 végleges A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak, A tagállamok közvetlenadó-rendszereinek a belső piacon való összehangolása 4. o.

⁹⁶ *Uo.* 6-7. o.

⁹⁷ Losoncz Miklós: Unió adóharmonizáció és adóverseny – tanulságok Magyarország számára, 486. o.

⁹⁸ Losoncz Miklós: Unió adóharmonizáció és adóverseny – tanulságok Magyarország számára, 485. o.

⁹⁹ Öry Tamás (szerk.): Az Európai Unió adójoga, 387. o.

Az Európai Unió annak érdekében, hogy az uniós szabályok ismeretének a hiánya semmilyen módon se képezhesse akadályát a személyek szabad mozgásának, az EURES (Európai Foglalkoztatási Szolgálat, angol néven European Employment Services¹⁰⁰) számítógépes munkaerő-közvetítési rendszer útján is segítséget nyújt az érdeklődőknek. Élet- és munkakörülmények adatbázisában adófajták tekintetében is szolgáltat információkat. A jogszabályok közelítésének problémája ellenére a közvetlen adók óriási jövedelem forrása, hiszen 1993-ban összesen 1000 billió euró bevételt jelentett az EU területén, amely az európai GDP 13,7%-át jelenti.¹⁰¹

Tanulmányomban igyekeztem a lehető legteljesebb módon bemutatni a közvetlen adók harmonizálását, illetve annak folyamatát, amely kétségtelenül az egyik legproblematisabb és legnehezebben haladó kérdéskör az Európai Unióban, és amelyben napjainkban is megfigyelhető módon, kifejezetten a nemzeti érdekek érvényesülnek.¹⁰²

¹⁰⁰ Balogh Emese: Belépődíj, Budapest, Európai Unió Munkacsoport, Közhasznú Diákegyesület, 2003, 118. o.

¹⁰¹ Tax policy in the European Union, 24. o.

¹⁰² www.eutanfolyam.hu/?m=12&l=1 (letöltés időpontja 2007. augusztus 21.)

A halálbüntetésre vonatkozó magyarországi szabályozás a rendes és a rendkívüli büntetőjogban a II. világháborút követő években, valamint az államszocializmus első évtizedében

TÓTH J. ZOLTÁN*

A halálbüntetés Magyarországon az államalapítástól kezdve *poena ordinariának* számított; az emberi élet tisztelete részben a középkor és a kora újkor vallásos felfogásából, részben pedig az élet értéktelenségéből fakadóan nem játszott szerepet a büntető jogalkalmazásban.¹ A mai értelemben vett humanitás megjelenése a felvilágosult abszolutizmus korszakára tehető, majd a reformkortól kezdődően a halálbüntetés, mint szankció a gyakorlatban ténylegesen is kivételes büntetési nemmé vált.² A Csemegi-kódex hatályba lépését³ követően ezen jogkövetkezmény alkalmazására csak kivételesen került sor, mely felvetette annak lehetőségét,

* Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, egyetemi tanársegéd

¹ Az emberi élet azért nem számított különösebb értéknek, mert a középkorban a különböző halálos járványok és egyéb betegségek miatt az átlagéletkor igen alacsony volt; a gyermekek több mint fele meg sem érte a felnőttkort, de a felnőttek jó része sem élt 35-40 évnél tovább. Ilyen körülmények között pedig, amikor a halál természetes módon is bármikor bekövetkezhetett, nem számított szenzációnak, rendkívüli vagy esetleg felháborító dolognak egy-egy ember (pláne egy bűnöző) hirtelen elhalálozása. Ehhez járult hozzá a vallási ok. A katolikus egyház felfogása és ennek hatására az emberek általános világszemlélete szerint a földi élet nem más, mint az 'igazi', a túlvilági élet előfutára, siralomvölgy, melynek az örök mennyországi (vagy pokolbeli) léthez képest nincs jelentősége. Az ember földi halála tehát pusztán egy elkerülhetetlen lépés az örök boldogság vagy kárhozat felé; sőt a bűnözők kivégzésének pont az a célja, hogy „megtisztítsa” a vétkeket a büntől, és ezzel az üdvözülésüket biztosítsa. Ez (és persze a minél nagyobb mértékű elrettentés, a potenciális bűnözőkben való minél nagyobb félelem keltése) volt az alapja a kivégzések különösen kegyetlen mivoltának is. A büntől ugyanis csak a szenvedés által lehet megtisztulni; minél nagyobb a bűn, annál nagyobb szenvedést kell elviselni annak 'lemonásához'. Ennek alapján pedig bizonyos személyekkel (például az 'ördög cimboráival': boszorkányokkal, hitszegőkkel, istenkáromlókkal, paráznákkal stb.) szemben a kivégzések azon módjait alkalmazták előszeretettel, amelyek a pusztaszenvedés mellett önmagukban is rendelkeztek ilyen „tisztító” jelleggel (például máglyahalál, vízbefojtás, élve eltemetés stb.).

² „...míg más műveltebb nemzeteknél évenként 10–50, Ausztriában [...] évenként 22 ember múlt ki verpadon, mi, 1837-ben, ugyanazon szabadságot s békét bírtuk két ember' vére útján...” Idézi Szemere Bertalan: *A büntetésről s különösbbe a halálbüntetésről*, Halálbüntetést Ellenzők Ligája, 1990, 194. o. A statisztikai adatok részletesebb ismertetését pedig lásd *uo.* 182–194. o.

³ Az első magyar büntető törvénykönyvet 1878-ban fogadták el, hatályba azonban csak 1880. szeptember 1-jén lépett.

hogy a közeljövőben a halálbüntetés teljesen megszüntethető legyen.⁴ Azonban az I. világháború és az azt követő forradalmak, később pedig a II. világháború közbejöttével ez a cél pusztá vágy maradt, és a kapitális szankció alkalmazási körének, valamint tényleges alkalmazásának radikális növekedését figyelhetjük meg. Mindezek következtében az élethez való jogról alkotott felfogásban egyfajta visszarendeződés következett be, amely (más okok mellett) kihatott az államszocializmusnak a halálbüntetéshez való viszonyára is. Jelen tanulmány ez utóbbi korszakoknak, vagyis a II. világháborút követő másfél-két évtizednek a halálbüntetéssel kapcsolatos szabályozását kívánja ismertetni.

I. A halálbüntetés a II. világháború utáni években

A II. világháború büntetőjogára – amellet persze, hogy a Csemegi-kódex rendelkezései is hatályban voltak⁵ – jellemző volt a statáriális bíráskodás igénybe vétele, ez (mármint a rögtönítélő bíráskodás) azonban legalább valamiféle jogot előfeltételezett; 1944. október 15-étől, Horthy sikertelen kiugrási kísérletétől és a nyilas hatalomátvételtől azonban a jog, mint olyan, maga is megszűnt létezni. Ehhez képest mindenképpen pozitív fejleménynek tekinthető, hogy az ország német és nyilas uralom alól való fokozatos felszabadulásával a jog újra előtérbe lép: 1944. december 21-én Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely másnap, december 22-én megválasztja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt⁶ (a miniszterelnök [Dálnoki] Miklós Béla lesz), illetve felhatalmazást ad számára a helyzet stabilizálása, a közigazgatás újjászervezése, az ellátás biztosítása, a közbiztonság és a közrend helyreállítása, valamint a háborús és népellenes bűnösök letartóztatása és felelősségre vonása érdekében szükséges intézkedések megtételére. E felhatalmazás alapján a kormány – első intézkedéseinek egyikeként – 1945. január 25-én kibocsátja a népbíráskodásról szóló 81/1945.,⁷ majd április 27-én az 1.400/1945.,⁸ augusztus 1-jén pedig az 5.900/1945.⁹ M. E. számú rendeletet,¹⁰ amelyek a háborús

⁴ 1881 és 1898 között a törvényszékek ugyan elsőfokon összesen 223 (évi átlagban 12) halálbüntetést szabtak ki, ezeket azonban a Kúria mindössze 34 esetben hagyta jóvá (ez ebben az időszakban évi átlagban 2 kivégzést jelentett). Továbbá 1895 és 1899 között a Kúria egyetlen halálos ítéletet sem erősített meg, 1896 és 1900 között pedig egyetlen kivégzést sem hajtottak Magyarországon végre. Vö. pl.: Balás Elemér: *A halálbüntetésről*, Révai és Salamon Könyvnyomdája, Budapest, 1900, 12-16. o.

⁵ A kódex maga a halálbüntetést két esetben írta elő: a felségsértés legsúlyosabb formái, nevezetesen a király meggyilkolása, szándékos megölése vagy ezek kísérlete (126. § 1. pont), valamint gyilkosság (278. §) esetén.

⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyúttal „a magyar állami szuverénitás kizárólagos képviselőjévé” nyilvánítja magát, majd – megalapozva saját legitimitását – ezen határozatát az 1945. évi I. törvénnyel törvényerőre emeli.

⁷ Hatályba lépett 1945. február 5-én.

⁸ A hatályba lépés napja 1945. május 1.

⁹ Ez a rendelet 1945. augusztus 5-én lépett hatályba, és pusztán a távollévő terhelt elleni eljárást szabályozta. Ennek értelmében az ilyen vádlott ellen is le lehetett folytatni az eljárást, és ki lehetett szabni akár halálbüntetést is; ha pedig az illető kézre került, nyilvános tárgyaláson ki kellett hallgatni, és ennek eredményéhez képest a korábbi (tehát az elítélt távollétében tartott) főtárgyaláson hozott (akár

és emberiesség elleni bűntetteket, valamint az ilyen cselekmények elkövetőivel szemben irányadó eljárási szabályokat tartalmazzák; végül mindezen jogszabályokat (valamint a közhivatalnokok munkafegyelmének fokozottabb biztosítása tárgyában kibocsátott 6.750/1945. M. E. számú rendeletet) az 1945. szeptember 16-án kihirdetett és hatályba lépett 1945. évi VII. törvény törvényerőre emeli. Ezek a normák azért különösen fontosak, mert azok alapján ezeket vontak felelősségre különböző háborús és népellenes bűntettek miatt, sok 'főbűnöst' pedig kivégeztek.¹¹

A 81/1945. kormányrendelet értelmében elsősorban azon háborús bűnösöket lehetett halállal (12. §) is büntetni, akik elősegítették Magyarország háborúba való bekapcsolódását, megakadályozták a fegyverszünet megkötését, vezető szerepet töltek be a nyilas mozgalomban, a megszállott vagy a visszacsatolt területek lakosságával, illetve a hadifoglyokkal kegyetlenkedtek, azokat ok nélkül kivégeztették vagy megkínóztatták.¹² Ezek voltak a háborús főbűnösök, de emellett azok az egyszerű, nem vezető szerepet betöltő emberek is szembenézhettek ezzel a szankcióval [14. § (3)-(4) bek.], akik magyar állampolgár létükre a német hadsereg vagy biztonsági szolgálat (SS., Gestapo stb.) kötelékébe léptek (12. § 4. pont), ha e cselekményük, illetve az ezen szervezetben való szolgálatuk eredményeképpen magyar állampolgár(ok) halálát okozták, a magyar honvédség ellen harcoltak avagy egyes

halálos) ítéletet (külön tárgyalás tartása nélkül) jóvá lehetett hagyni, vagy új főtárgyalást is el lehetett rendelni.

¹⁰ Ezek a jogszabályok visszaható hatállyal bírtak, vagyis azon bűncselekmények tekintetében is alkalmazandók voltak, amelyek életbe lépésük előtt követték el.

¹¹ A népbíróságok már 1945 februárjában megkezdtek működésüket, és a legaktívabb (a budapesti) népbíróság már ekkor egyre-másra hozta a halálos ítéleteket. Összesen mintegy hatvanezer (nem csak háborús bűnökkel vádolt) ember állt a népbíróságok előtt, akiknek a többségét elítélték, sokukat halálra; a halálos ítéletet 189 emberen hajtották végre. Lásd Szincsik Tibor: *Történelmi kronológia*, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 1998, 436. o. Megjegyzendő, hogy – mivel statisztikai adatszolgáltatás 1945 és 1951 között nem volt – ezek az adatok nem teljesen megbízhatók. Ezt mutatja az is, hogy Lukács Tibor a népbírósági eljárásban halálra ítélték és ténylegesen kivégezettek számát 180-ra, Major Ákos, a NOT akkori elnöke pedig 194-re vagy 197-re teszi. Ez utóbbi hivatkozásokat lásd: Horváth Tibor (szerk.): *A halálbüntetés megszüntetése Magyarországon*, Dokumentumgyűjtemény, Miskolc, Halálbüntetést Ellenzők Ligája, 1991, 42. o. A népbíróság által halálra ítélt és kivégeztett háborús és népellenes bűnösök közül a leghíresebbek Szálasi Ferenc „nemzetvezető”, illetve Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme egykori miniszterelnökök voltak.

¹² A rendelet eredeti szövege szerint azt kell háborús bűnösként akár halállal is sújtani, „aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette” [11. § 1. pont (1) bek.]; „aki a fegyverszünet megkötését erőszakkal vagy befolyásának kihasználásával megakadályozni igyekezett” (11. § 3. pont); „aki vezető jellegű cselekményével a nyilas mozgalomnak segítséget nyújtott a hatalom megszerzésére irányuló lázadáshoz, a hatalom megtartásához vagy aki e hatalom megszerzése után kapott kinevezés alapján a nyilas kormányzatban, közigazgatásban vagy honvédelem keretében életét fenyegető kényszerű szükség nélkül vezető állást vállalt (vezető állás alatt miniszteri, államtitkári, főispáni, főpolgármesteri, hadseregarancsnoki, hadtestparancsnoki vagy hasonló fontosságú állást kell érteni)” (11. § 4. pont); valamint „aki a megszállott területek lakosságával vagy a hadifoglyokkal való bánás tekintetében a háborúra vonatkozó nemzetközi jogszabályokat súlyosan megsértette, vagy a visszacsatolt területek lakosságával a reábizott hatalommal visszaélve, kegyetlenkedett, vagy aki általában felbujtója, tettese vagy részese volt emberek törvénytelen kivégzésének vagy megkínzásának” (11. § 5. pont).

személyeknek vagy csapatoknak a Vörös Hadsereghez való átállását megakadályozták; illetve akik rendszeresen vagy jutalom ellenében valamilyen német alakulatnak „a magyarság érdekeit sértő” adatokat szolgáltatnak vagy részükre besúgóként működtek (12. § 5. pont). Ami az eljárási szabályokat illeti: ezen büntettek elbírálása a rendelet 20. §-a értelmében a népbíróságok, mint különleges bíróságok¹³ hatáskörébe tartozott,¹⁴ ideértve a fiatakorúak elleni eljárásokat is (azzal, hogy fiatakorúval szemben halálbüntetés nem volt kiszabható).¹⁵ Minden törvényszék székhelyén működött népbíróság (néhol több tanáccsal is), amely öttagú tanácsban járt el. Minden tanácsban a Szegeden, 1944 decemberében megalakított Magyar Nemzeti Függetlenségi Front egy-egy (összesen öt) pártjának¹⁶ egy-egy delegáltja¹⁷ kapott helyet;¹⁸ ám a szakszerűség biztosítása végett mellettük – igaz,

¹³ A népbíróság a rendes bíróságtól elkülönült szervezettel és feladatkörrel rendelkezett, eljárására pedig speciális szabályok vonatkoztak. Nem ez volt azonban ebben az időszakban az egyetlen ilyen, halálbüntetés kiszabására is jogosult szerv; a népbíróságok mellett ugyanis szintén különleges bíróságokként funkcionáltak a rögtönítélő bíróságok, a haditörvényszékek és a munkásbírákból álló uzsorabíróságok is (ezekről a későbbiekben lesz szó).

¹⁴ A rendelet értelmében ugyancsak a népbíróságok voltak jogosultak eljárni azokkal szemben, akik az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló állam elleni büntettet (1921. évi III. tc. 1-5. §§), a kémkedést kivéve hűtlenséget (1930. évi III. tc. 58-59. §), lázadást (1878. évi V. tc. 152-162. §§), „az alkotmány, a törvény, a hatóságok vagy a hatósági közegek elleni izgatás” büntetét [1878. évi V. tc. 172. § (1) bek.], illetve ezen deliktumokkal kapcsolatos más bűncselekményt (az életet, egészséget, testi épséget, személyes szabadságot sértő vagy veszélyeztető valamely büntettet, illetve rongálást, gyújtogatást, vízáradás okozását, valamint vaspályák, hajók, távirádák megrongálását és egyéb közveszélyű cselekményeket) követték el, de ez utóbbi esetben csak akkor, „ha a cselekmény politikai jellegű és a Bp. szerint illetékes ügyészség vezetője az ügynek népbíróság elé viteléhez a népügyészség vezetőjének előterjesztésére hozzájárul” (21. §). Később más jogszabályok egyéb deliktumokat is a népbíróság elé utaltak, ezekről a megfelelő helyen lesz szó.

¹⁵ Továbbá ugyanezen 20. § szerint a népbíróságok hatáskörébe tartozott az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló, egyes esetekben akár halállal is büntethető büntettek (1921. évi III. tc. 1-5. §§), a szintén akár halállal is büntethető katonai hűtlenség (a honvédségnek hátrány, az ellenségnek előny okozása, ellenséggel szövetkezés – 1930. évi 58-59. §§), a lázadás (1878. évi V. tc. 152-162. §§), a hatóságok elleni izgatás [1878. évi V. tc. 172. § (1) bek.], továbbá az ezekkel összefüggésben elkövetett egyéb bűncselekmények elbírálása. Ezt a felsorolást egészítette ki később a katonai titok tekintetében elkövetett hűtlenségre vonatkozó hatásköri rendelkezésekről szóló 1948. évi XLVII. törvény, amely a népbíróság hatáskörébe utalta a katonai hűtlenség egyéb, szintén akár halállal is büntethető eseteit, például a katonai titok tekintetében elkövetett kémkedést (1930. évi III. tc. 60-64., 66. és 68. §§, illetve 1934. évi XVIII. tc. 2-4. §§), illetve mindazon bünteteket, amelyeket ezekkel kapcsolatban követték el. Ezek a hatásköri szabályok azért fontosak, mert a háborús büntettekén kívül a népbíróságok ezek alapján hozhattak koncepciók perekben halálos ítéleteket; a leghíresebb ilyen per (amely a fenti hatásköri rendelkezések alapján folyt le a Budapesti Népbíróság különtanácsa előtt) a Rajk-per volt. Ebben a perben Rajk László volt bel-, majd külügyminisztert, valamint Szőnyi Tibort és Szalai Andrást ítélték 1949. szeptember 24-én halálra, majd október 15-én ki is végezték őket.

¹⁶ Az öt párt a következő volt: Szociáldemokrata Párt; Független Kisgazdapárt; Polgári Demokrata Párt; Nemzeti Parasztpárt; Magyar Kommunista Párt. Később az 1400/1945. kormányrendelet a népbíróságot hattagúra bővíti által, hogy az Országos Szakszervezeti Tanácsnak is biztosítja egy-egy tag népbírósági tanácsokba való delegálásának jogát.

¹⁷ Ezeket a bírakat – laikusok lévén – még a jogi szakma szokásjogilag irányadó és bevett standardjai sem kötötték; ítéleteik inkább politikai állásfoglalásoknak tekinthetők, és csak kisebb részben 'valódi' ítéleteknek.

szavazati jog nélkül – részt vett az eljárásban egy hivatásos bíró, mint „vezető bíró” is. Az ítélethozatal, melyben minden tagot egyenlő jog illetett meg, két önálló szakaszból állt: az első szakaszban döntöttek (egyszerű szótöbbséggel) a bűnösség kérdésében (illetve abban, hogy ha a vádlott bűnös, akkor pontosan milyen bűncselekményben), a másodikban pedig (ugyancsak egyszerű szótöbbséggel) arról, hogy a terhelt bűnössége esetén vele szemben milyen jogkövetkezményt alkalmazzanak.¹⁹ Érdekesség, hogy a rendelet szerint a szavazást kötelezően a legidősebb népbíró kezdte, és a legfiatalabb fejezte be. Halálbüntetést kimondó ítélet esetében a rendelet megengedte a fellebbezést,²⁰ amelyet a kormány mindenkori székhelyén²¹ működő Népbíróságok Országos Tanácsa (illetve annak valamely ítélő tanácsa) bíralt el, mely tanácsoknak ugyancsak öt-öt, a fenti pártok által delegált (és ugyancsak laikus, inkább politikai, semmint jogi szempontok alapján ítélkező) tagja volt. Mindezen rendelkezésekkel pedig a hatalom új gyakorlói 'sikeresen' biztosították, hogy a háborús bűnökkel vádoltak felett minden szempontból elfogult bíróságok ítélkezzenek, amelyek tagjai szabadon érvényesíthették (és érvényesítették is) politikai alapú előítéleteiket a vád alá vont személyekkel szemben.²²

Az 1.400/1945. M. E. számú rendelet egyrészt kibővítette a halállal is büntethető háborús bűntettek körét (7. §), másrészt módosította és kiegészítette a népbíróságok eljárására vonatkozó processzuális szabályokat. Az anyagi jogszabályok körében immáron azon háborús főbűnösökkel szemben is alkalmazni lehetett ezt a jogkövetkezményt, akik nem próbálták megakadályozni Magyarország háborúba való belesodródását, bár ezt megtehették volna, illetve akik közreműködtek olyan határozat elfogadásában, amelynek következtében a háború Magyarországra is kiterjedt.²³ Az 'egyszerű' háborús bűnösök közül pedig már az is halállal volt büntet-

¹⁸ Mindegyik párt mindegyik tanácsba öt-öt személyt javasolhatott, akik közül a főispán a helyi nemzeti bizottság javaslata alapján egy rendes és egy póttagot jelölt ki. Érdekesség, hogy a kijelölés elfogadása kötelező volt, azt visszautasítani nem lehetett, de háromhónapnyi népbírói működés után a tisztségről le lehetett mondani.

¹⁹ A vezető bíró feladata e körben annyiból állott, hogy véleményyt kellett nyilvánítania először abban a kérdésben, hogy a megállapított tényállás alapján milyen bűncselekmény elkövetése látszik valószínűnek, majd (ha van ilyen bűncselekmény) abban, hogy a népbírák által megállapított bűncselekményre milyen nemű és mérvű büntetések szabhatók ki. Szavazásra a vezető bíró egyetlen esetben volt jogosult: ha valamilyen oknál fogva nem alakult ki három egybehangzó vélemény (szavazat), akkor csatlakozhatott bármely két bíró egybehangzó véleményéhez. Végül ugyancsak ő látta el a törvényesség őre szerepét is; ha ugyanis megítélése szerint a népbíróság jogszabálysértő ítéletet hozott, és fellebbezésnek egyébként nem volt helye (ez tehát a halálbüntetéses ügyekre nem vonatkozott), akkor ennek orvoslása érdekében a NOT-hoz fordulhatott.

²⁰ A 81/1945. M. E. számú rendelet 53. §-a szerint fellebbezni csak bizonyos ítéletek esetén lehetett; így a halálbüntetés kiszabása mellett a teljes vagyonek kobozást, az állásvesztést, a legalább háromévi szabadságvesztést vagy a 20.000 pengőnél nagyobb összegű pénzbüntetést kimondó ítéletek ellen.

²¹ Ez 1945 áprilisáig Debrecen, azt követően Budapest.

²² Ez persze nem jelenti azt, hogy nagyon sok esetben ne lett volna megalapozott az ítélet; volt viszont jó néhány olyan ügy is, amely koncepcióssá jelleget (vagy azzal is) bírt.

²³ Ennek értelmében halállal büntethető volt az is, „aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását ... megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, közgazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna” [81/1945. M. E. számú rendelet 11. § 1. pont (2) bek.], illetve „aki mint a kormány, országgyűlés tagja, vagy mint vezető állást betöltő közalkalmazott, kezdeményezője

hető, aki nyilvánosan a háborúra uszított, aki katonák által elkövetett erőszakhoz segítséget nyújtott, aki nem vezetőként, de részt vett a nyilas mozgalomban, illetve aki háborús propagandát folytatott.²⁴ Ezzel az 1.400/1945. kormányrendelet a halálos szankció lehetőségét kiterjesztette az összes háborús bűntettre, amelyet csak a 81/1945. kormányrendelet szabályozott. (Más jogszabály ezen kívül nem rendelkezett háborús bűncselekményekről). Az eljárási szabályok körében az április 27-i rendelet legfontosabb módosítása az volt, hogy szűkítette a fellebbezés lehetőségét azáltal, hogy megvonta ezt a jogot mindazoktól, akiket a népbíróság a 81/1945. kormányrendelet 11. §-ában meghatározott bármely bűncselekmény miatt, mint háborús főbűnösöket, ítélt el (mégpedig bármilyen büntetésre, így akár halálra is). Ha az ítélet halálra szolt,²⁵ akkor a népbíróságnak (amennyiben az elítélt vagy a védője kegyelmi kérvényt nyújtott be)²⁶ állást kellett foglalnia arról, hogy az elítélt méltó-e a kegyelemre. Ha úgy gondolta, hogy igen, akkor az ügy iratait és a kegyelmi javaslatot felterjesztette a Nemzeti Főtanácsához, mint ideiglenes kollektív államfői testülethez (ennek megszűntével a köztársasági elnökhöz),²⁷ amely indo-

vagy, bár a következményeket előre láthatta, részese volt olyan határozat hozatalának, amely a magyar népet az 1939. évben kitört világháborúba sodorta” [81/1945. M. E. számú rendelet 11. § 2. pont]. Továbbá az 1400/1945. kormányrendelet 6. §-ának (2) bekezdése egy új, 6. pontot iktatott be a 81/1945. kormányrendelet 11. §-ának felsorolásába; ezen új előírás értelmében a fentiekén kívül háborús bűntett miatt az is halállal volt szankcionálható, „aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy az ország háborúba lépése, illetőleg a háború fokozottabb mértékben való folytatása érdekében a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje.”

²⁴ Az 1400/1945. kormányrendelet értelmében tehát azon 'szimpla' háborús bűnöst is kapitális szankcióval lehetett sújtani, „aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján a háború fokozottabb mértékben való folytatására izgatott”, „aki valamilyen katonai jellegű alakulatnak személy vagy vagyontárgy ellen elkövetett erőszakos cselekményhez segítséget nyújtott”, „aki nem vezető jellegű cselekményével a nyilas mozgalomnak segítséget nyújtott a hatalom megszerzéséhez vagy megtartásához vagy aki e hatalom megszerzése után kapott kinevezés alapján a nyilas közigazgatásban vagy honvédelem keretében önként ... fontos állást vállalt”, illetve „aki a háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett” [81/1945. M. E. számú rendelet 13. § 1., 2., 3. és 6. pont]. Ezenkívül az 1400/1945. kormányrendelet 8. § (2) bekezdése 7. pontként beiktatott egy új tényállást a 81/1945. kormányrendelet 13. §-ába; eszerint az is háborús bűnös (és mint ilyen természetesen halállal is büntethető), „aki bármilyen formában olyan tevékenységet fejtett vagy fejt ki, illetőleg mozdított vagy mozdít elő, amely a népek háború utáni békéjének vagy együttműködésének megnehezítésére vagy megbontására, avagy nemzetközi viszály előidézésére alkalmas.”

²⁵ Halálbüntetést a rendelet 2. §-a szerint akkor lehetett kiszabni, „ha a cselekmény tárgyi súlyával és a vádlott alanyi bűnösségének fokával egyedül a halálbüntetés áll arányban.” Ez a rendelkezés természetesen semmilyen módon nem korlátozta a népbíróságokat e szankció alkalmazásában, ebbe a 'gumiszabályba' ugyanis bármilyen, a rendelet által büntetendőnek nyilvánított magatartás belefért.

²⁶ Kegyelemi kérvényt kizárólag az elítélt vagy védője terjeszthetett elő (a népügyész vagy más személy tehát nem, sőt arra hivatalból maga a népbíróság sem volt jogosult); és ennek benyújtására is csak halálbüntetés esetében volt lehetőség.

²⁷ A Nemzeti Főtanácsot mint ideiglenes háromfős államfői testületet 1945. január 26-án állította fel az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Tagjai kezdetben a miniszterelnök, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és az Ideiglenes Nemzetgyűlés politikai bizottságának egy választott (kommunista) képviselője, 1945. decemberétől pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és az Ideiglenes Nemzetgyűlés által választ-

kolás nélkül döntött a kérdésben.²⁸ Ha azonban a népbíróság nem tartotta a terheltet méltónak a kegyelemre, akkor a halálos ítéletet meghozatalát követően rögtön (lehetőség szerint két órán belül) végre kellett hajtani.²⁹ Végül a rendelet a kivégzés módjáról is rendelkezett: a halálos ítéletet „kötél vagy golyó által, zárt helyen, de a nyilvánosság kizárása nélkül”³⁰ kellett végrehajtani.³¹

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által 1944. december 22-én a kormány részére adott felhatalmazás azonban természetesen nemcsak a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásához szükséges szabályok megalkotására terjedt ki, hanem más rendkívüli intézkedések megtételére, köztük új büntető rendelkezések meghozatalára és az egyes deliktumok büntetéseinek meghatározására (ezen belül azok szigorítására) is. Az első ilyen büntetőjogi tárgyú és halálbüntetést előíró jogszabály az árdrágító visszaélések büntetésének szigorításáról szóló, 1945. augusztus 19-én kihirdetett és hatályba lépett 6.730/1945. M. E. számú rendelet volt, amely abszolút határozott szankcióként halálbüntetés kiszabását írta elő az árdrágító visszaélés (1920. évi XV. tc. 1. §)³² elkövetőjére, amennyiben az a bűncselekményt visszaesőként,³³ jelentős (az eredeti rendelkezés szerint húszezer pengőnél

tott két képviselő voltak. A testület a köztársasági elnök megválasztásával, 1946. február 1-jén szűnt meg.

²⁸ Ha a Nemzeti Főtanács (illetve később a köztársasági elnök) az elítéltnak megkegyelmezett, akkor a rendelet szerint a halálbüntetést életfogytig tartó kényszermunkára, testi alkalmatlanság esetén pedig életfogytig tartó fegyházra kellett átváltoztatni.

²⁹ Ugyanez volt a helyzet abban az esetben is, ha a Nemzeti Főtanács a kegyelmi kérvényt elutasította; ám itt természetesen a két órás határidőt nem az ítélet meghozatalától, hanem a kegyelmi kérvényt elutasító határozatnak az elítélttel való közlésétől (a határozat kihirdetésétől) kellett számítani.

³⁰ 1.400/1945. M. E. számú rendelet 1. § (3) bek.

³¹ A népbíraskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről szóló 1947. évi XXXIV. törvény eszközölt néhány kisebb változtatást a fent leírtakhoz képest. A végrehajtásra nézve például egyrészt előírta, hogy a halálbüntetést elsődlegesen kötél által, „ha pedig a kötél általi végrehajtás akadályokba ütközik, golyó által” [1. § (1) bek.] kell végrehajtani, vagyis a kivégzés két megengedett módja közül az ügyész (népügyész) tetszőleges választási lehetőségét korlátozta, és az akasztás metódusának primátusát mondta ki; másrészt pedig a kivégzésről kizárta a nyilvánosságot (bár lehetővé tette, hogy a népügyészség bármely felnőtt személynek, konkrétan megnevezett és igazolt okból, engedélyezze a kivégzésnél való jelenlétet). A törvény a fellebbezést ugyan továbbra sem engedte meg, ám rendkívüli perorvoslatként jogszabálysértés esetén lehetőséget biztosított a vádlott számára semmisségi panasz benyújtására, amelyet a NOT bírált el (19. §). Végül a 30. § (1) bekezdése kimondta, hogy a kegyelmi kérvények elbírálására és az egyéni (eljárási és végrehajtási) kegyelem megadására a köztársasági elnök jogosult az igazságügy-miniszter előterjesztése alapján (ilyen előterjesztés nélkül tehát nem).

³² Az 1920. évi XV. tc. szerint az árdrágító visszaélés fajtái a következők: a hatósági (limitált) árnál magasabb áron való értékesítés (ártüллépés); méltánytalan hasznot tartalmazó ár kikötése (áruuzsora); méltánytalan munkabér kikötése a másik fél (akár a munkavállaló, akár a munkáltató) szorult helyzetének kihasználásával (munkabéruzsora); közszükségleti cikk forgalomba hozatala céljából való közvetítésnél aránytalan díjazás kikötése (árdrágító üzérkedés); forgalomba hozatal céljára rendelt közszükségleti cikk készletének a közellátástól árdrágításra alkalmas módon, nyereszkerdesi céllal való jogosulatlan elvonása (áruelvonás); korlátozottan forgalmazható közszükségleti cikk jogosulatlan külföldre vitele (árcsempészet); forgalomba hozatal céljára rendelt közszükségleti cikk eladásának azon okból való megtagadása, hogy a vevő az eladót a hatóságnál az előbbi cselekmények valamelyike miatt feljelentette [1. § (1) bek. 1-7. pont].

³³ Visszaeső ezen rendelkezés alkalmazása szempontjából az, aki hasonló bűncselekmény „miatt már büntetve volt, és büntetésének kiállása óta újabb cselekményének elkövetéséig öt év még nem telt el” (1944. évi VI. tc. 3. § 1. pont).

nagyobb, jelen esetben az infláció miatt ennél jóval magasabb) értékre³⁴ vagy üzletszerűen³⁵ követte el, ha azzal a közellátás érdekét súlyosan veszélyeztette.³⁶ Október 19-én, második ilyen jogi normaként kihirdetett és hatályba lépett az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 9.480. M. E. rendelete is, amely a közszükségleti cikkek engedély nélkül való kivitelének megtorlásáról szolt.³⁷ Ezt a cselekményt ugyan – bár, mint láttuk, többszörös áttételen keresztül – az 1945. évi 6.730. kormányrendelet is halállal fenyegette, minden valószínűség szerint azonban a közszükségleti cikkek égető hiánya és a cselekmény ebből következő relatív súlyossága miatt a jogalkotó úgy látta, hogy olyan külön szabályozásra van szükség, amely *expressis verbis* kimondja ezen tettek halállal büntetendőségét. A rendelet értelmében a közszükségleti cikkek (az utazással kapcsolatos személyes szükségletet meghaladó mennyiségben) miniszteri engedély nélkül történő külföldre szállítását kapitális szankcióval kellett sújtani,³⁸ „ha a cselekmény a közellátás érdekét súlyosan sértette vagy veszélyeztette, valamint üzletszerűség esetében” [1. § (2) bek.]. Ugyancsak az 1944. december 22-i felhatalmazás alapján a kormány 60/1946. M. E. számú rendelete az orgazdaság azon eseteit is halálbüntetéssel rendelte sújtani, amelyet közforgalmú közlekedési vállalat birtokából vagy birlalatából származó, avagy rablásból szerzett dologgal kapcsolatban követtek el.³⁹ Végül az 1.750/1946. kormányrendelet a nem-katonai bűncselekmények körében előírta, hogy „ha a halálbüntetésnek kötél által való végrehajtása akadályokba ütközik, azt golyó által kell végrehajtani” (1. §), és erre elsősorban a helybeli letartóztató intézet őrszemélyzetét, másodsorban az államrendőrség helyi őrszemélyzetét, végső esetben pedig a honvédség helyi alakulatát kell igénybe venni (akik és amelyek természetesen kötelesek az államügyész vagy a népügyész ezen megkeresésének eleget tenni).

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választások eredményeként megalakult nemzetgyűlés ezt követően új, immáron törvényi szintű felhatalmazásokat adott a kormány részére különböző, akár büntetőjogi tárgyú rendeletek kibocsátására. Az első ilyen felhatalmazást az 1946. évi VI. törvény tartalmazta, amely kimondta, hogy „a minisztérium az állam gazdasági, pénzügyi és közigazgatási rendjének biztosítása érdekében rendelettel megtehet a rendkívüli helyzetben

³⁴ 1944. évi VI. tc. 3. § 2. pont

³⁵ Az 1944. évi VI. tc. 3. § 3. pontja szerint üzletszerűen az követte el a cselekményt, aki „tudatosan arra törekedett, hogy illetéktelen nyereségből állandó keresetforrásra tegyen szert”.

³⁶ 6.730/1945. M. E. számú rendelet 1. §

³⁷ Az eljárás lefolytatását a rendelet 3. §-a az uzsorabíróságok (lásd később) hatáskörébe utalta.

³⁸ Ezenkívül a 2. § (2) bekezdés utolsó mondata értelmében (mint a következő évek sok más hasonló jellegű jogszabálya szerint is) a teljes vagyonelkobzást is ki kell mondani. (A következőkben sem a teljes vagyonelkobzásnak, sem a politikai jogok gyakorlása megvonásának [felfüggesztésének] a halálbüntetés kiszabása melletti alkalmazásának kötelezőségét nem említjük az egyes jogi rendelkezések esetében külön, hanem e helyütt utalunk általános jelleggel az 1945 utáni korszak büntetőjogi tárgyú rendelkezései illetően [nem kizárólagos, de rendszerinti] jellegzetességére.)

³⁹ „...az orgazdaság büntetettének büntetése halál, ha az orgazda 1. olyan lopott dolgot szerez meg, rejt el vagy olyan lopott dolog elidegenítésére működik közre, amelyről tudja, hogy a tolvaj azt közforgalmú vaspálya vagy tömegszállításra rendelt egyéb géperejű közforgalmú közlekedési vállalat birtokából vagy birlalatából, szállítóeszközeiről, pályaudvaráról, üzeméhez tartozó helyiségből vagy területről lopta el; 2. olyan dolgot szerez meg, rejt el vagy olyan dolognak elidegenítésére működik közre, amelyről tudja, hogy az rablás büntetése következtében jutott birtokosa vagy birlalója kezéhez.” (1. §)

szükséges bármely magánjogi, büntetőjogi, közigazgatási és a törvényhozás hatáskörébe tartozó egyéb rendelkezést, és evégből – a Nemzetgyűlés által alkotott törvények kivételével – a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket állapíthat meg”. A mandátum hatálya 1946. július 31-ig⁴⁰ szólt, azt azonban előbb az 1946. évi XVI. törvény 1946. október 31-ig, majd az 1946. évi XXVIII. törvény 1947. február 28-ig meghosszabbította.⁴¹

Ezen felhatalmazások alapján bocsátotta ki a kormány többek között a 8.800/1946. M. E. számú rendeletet, mely a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szólt. Ez a kormányrendelet egyrészt újraszabályozta a 6.730/1945. M. E. számú rendeletben foglalt árdrágító visszaélések különböző fajtáit, másrészt felsorolta és definiálta a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményeket. A rendelet az árdrágító visszaélések öt fajtájára⁴² (ártúllépés, áruuzsora, árdrágító üzérkedés, áruelvonás, árdrágító csalárdság)⁴³ írta elő a halálbüntetést, ha ezen cselekmények valamelyikét büntetett előéletűként, illetve üzletszerűen vagy jelentős értékre⁴⁴ valószínűsítették meg, és az elkövető ezzel a gazdasági rend érdekének súlyos sérelmét idézte elő.⁴⁵ Ugyanezen feltételek (tehát egyrészt a büntetett előélet, az üzletszerűség vagy a jelentős elkövetési érték, másrészt a gazdasági rend érdekének súlyos sérelme) esetén szintén halál⁴⁶ járt annak, aki a „közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények”⁴⁷ valamelyikét követte el. Ezek körébe tartozott a jogszabályon alapuló termelési kötelezettség megsértése (ha valaki nem a jogszabályban meghatározott terményt vagy terméket állított elő, vagy azt nem az ott előírt terjedelemben vagy eljárással tette); termék vagy termény készletének az elvonása;⁴⁸

⁴⁰ Ha azonban ezen időpontot megelőzően általános kormányváltás következett volna be, a mandátum hatálya akkor is véget ért volna. (Ugyanez igaz lesz a következő két hasonló jellegű törvényre is.)

⁴¹ E két utóbbi törvény felhatalmazása alapján „a minisztérium a gazdasági élet rendjének, az államháztartás egyensúlyának, valamint a közigazgatás zavartalan menetének biztosítása érdekében rendelettel megteheti a rendkívüli helyzetben szükséges, a törvényhozás hatáskörébe tartozó bármely intézkedést, és evégből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket állapíthat meg” [1946. évi XVI. tc. 1. § (1) bek.]. Azonban „nem lehet a Nemzetgyűlés által alkotott törvényektől eltérő, továbbá közjogi vonatkozású rendelkezést tenni, a közigazgatás szervezetét megváltoztatni, új büntetést megállapítani vagy büntetettre nézve a törvényben meghatározottnál súlyosabb büntetés alkalmazását rendelni, kivéve az államháztartás egyensúlyának helyreállítására és a közellátás biztosítására” [1946. évi XVI. tc. 1. § (2) bek.]. Ezek (az államháztartás egyensúlyának helyreállítása és a közellátás biztosítása) azonban így is óriási cselekvési lehetőséget biztosítottak a kormánynak a büntetőjog szabályozása vonatkozásában, amellyel az élt is.

⁴² 8.800/1946. M. E. számú rendelet 1. § 1-5. pont

⁴³ Mint látható, az 1920. évi XV. tc. 1. § (1) bekezdése által felsorolt és a 6.730/1945. M. E. rendelet által halállal sújtani rendelt cselekmények közül kimaradt a munkabéruzsora (3. pont), az árucsempészet (6. pont) és a közszükségleti cikk eladásának megtagadása (7. pont), bekerült viszont egy új tényállás, az árdrágító csalárdság. Ezt a rendelet 1. § 5. pontja értelmében az követi el, aki „abból a célból, hogy a hatóságot az ármegállapításnál lényeges körülmény tekintetében tévedésbe ejtse vagy tévedésben tartsa, tudva valótlán adatokat tár a hatóság elé”.

⁴⁴ E minősítő körülmények alapvetően szintén megegyeztek a korábbi szabályozással, jelesül az 1944. évi VI. tc. 3. § 1-3. pontjaiban írt rendelkezésekkel.

⁴⁵ 8.800/1946. M. E. számú rendelet 9. § (4) bek.

⁴⁶ Lásd az előző lábjegyzetet.

⁴⁷ 8.800/1946. M. E. számú rendelet 7. § 1-6. pont és 8. § 1-2. pont.

⁴⁸ Idetartozott azok felhasználása, elfogyasztása, megsemmisítése és használhatatlanná tétele.

azok hatóság által elrendelt bejelentésének elmulasztása, avagy hamis vagy hiányos bejelentése; a közellátás vagy az anyaggazdálkodás céljára zár alá vett termék- vagy terménykészlet elvonása;⁴⁹ ilyen készlet forgalomba hozatalának jogszabály rendelkezése ellenére történő visszatartása, illetve nem megfelelő módon, mennyiségben vagy célra történő forgalomba hozatala; termék vagy termény beszerzésére, szállítására vagy felhasználására való jogosultságnak valótlan bejelentéssel, a valóság elhallgatásával vagy más fondorlattal való kieszközlése és az ilyen jogosultsággal való üzérkedés. Végül a rendelet 20. § (2) bekezdése úgyszintén a legsúlyosabb szankció kiszabását rendelte el az ilyen ügyekben eljárni hivatott uzsorabíróságok számára azon bűnelkövetőkkel szemben, akik különböző pénzügyi jellegű deliktumokkal⁵⁰ a rendelet hatályba lépésével⁵¹ egyidejűleg bevezetendő új törvényes fizetőeszköz, a magyar forint értékállandóságához fűződő érdeket súlyosan sértették.

Ez utóbbi rendelkezés hatálya a 20. § értelmében 1946. december 31-ig tartott, ezt a határidőt azonban előbb a 24.650/1946. M. E. számú rendelet 1947. június 30-ig, majd a 8.000/1947. Korm. rendelet⁵² az 1947. július 1-jét követő időszakra is (az utóbb megalkotott 15.340/1947. Korm. rendelet⁵³ értelmében 1948. július 31-ig) meghosszabbította. Az 5.450/1948. Korm. rendelet a halálbüntetés lehetőségét kiterjesztette a 8.800/1946. M. E. rendelet 20. §-ában felsorolt bűncselekmények mellett (az ott említett feltételek fennállása esetén) „a forintértékre szóló bankjegyek és érmék tekintetében elkövetett pénzhamisítás büntetése és vétségére”⁵⁴ is, és az ilyen deliktumok miatti eljárást szintén az uzsorabíróság hatáskörébe utalta. Végül mind a 8.800/1946. M. E. számú rendelet 20. §-ának, mind a frissen megalkotott⁵⁵ 5.450/1948. Korm. rendeletnek a hatályát a 7.920/1948. Korm. ren-

⁴⁹ Ilyen „elvonásnak” minősült ezen készlet eltitkolása, elrejtése, elidegenítése, továbbá az átadásra vagy elszállításra vonatkozó kötelezettség nem teljesítése is.

⁵⁰ A közhivatalnok által az állami számvitelre vonatkozó jogszabályok rendelkezéseinek megszegésével meg nem engedett hitelátruházást magában foglaló, illetve a költségvetési hitellel vagy a pénzügyminiszter által rendelkezésre bocsátott hitelösszeggel szemben túlkiadásként vagy előirányzat nélküli kiadásként jelentkező kiadás utalványozása, továbbá az ilyen utalványozás során az állami számvitelre vonatkozó jogszabályok szerint a közhivatalnokot terhelő kötelezettség egyébkénti szándékos megszegése (8.800/1946. M. E. számú rendelet 19. §); adócsalás; súlyos jövedéki kihágás; külföldi vagy belföldi fizetési eszközzel elkövetett üzérkedés [1922. évi XXVI. tc. 1. § (1) bek.]; külföldi fizetési eszközök és követelések bejelentésének elmulasztása vagy tudva valótlan adat bejelentése [1931. évi XXXII. tc. 1. § (1) bek. és 2. § (1) bek.]; kollektív szerződésben megállapított munkabérek vagy egyéb juttatások túllépése (490/1956. M. E. számú rendelet 13. §); östermelési, ipari, kereskedelmi vagy közlekedési célra szolgáló kölcsön vagy előleg rendeltetésellenes felhasználása (8.990/1945. M. E. számú rendelet 3. §).

⁵¹ 1946. augusztus 1.

⁵² E rendelet kihirdetése és hatályba lépése nem sokkal a határidő lejártát megelőzően, 1947. június 28-án történt meg.

⁵³ Kihirdettetett 1947. december 23-án.

⁵⁴ 5.450/1948 Korm. rendelet 1. § (1) bek.

⁵⁵ Az 5.450/1948. kormányrendelet kihirdetésére és hatályba lépésére 1948. május 12-én került sor.

delet⁵⁶ az 1948. augusztus 1-jét követő időszakra is (a 12.590/1948. Korm. rendelet⁵⁷ értelmében 1949. december 31-ig) meghosszabbította.

Ami az előbbi bekezdésekben említett uzsorabíróságokat illeti, az nem a köztársasági jogalkotás találmánya, azokat ugyanis még a Horthy-korszak legelején az árdragító visszaélésekről szóló 1920. évi XV. tc. végrehajtására kiadott 5.950/1920. M. E. számú rendelettel állították fel. E különleges bíróságoknak eredetileg nem volt joguk (és az 1920. évi XV. tc. rendelkezéseit figyelembe véve nem is lehetett) arra, hogy halálos ítéleteket szabjanak ki, azt csak a II. világháború utáni jogszabályok teszik számukra lehetővé. Az uzsorabíróságok a Horthy-korszakban a királyi törvényszékek vagy a nagyobb járásbíróságok keretén belül, külön háromfős tanácsokban működtek, melyek elnöke és egyik tagja mindig hivatásos bíró, másik tagja pedig, mint laikus ülnök, az őstermelés, az ipar vagy a kereskedelem egyik képviselője („szakférfiúja”) volt. Ez a szervezet egy ideig 1945 után is megmaradt, és az uzsorabíróság hatáskörébe utalt büntető eljárásokat ilyen összetételű (tehát többségükben hivatásos bíróból álló) tanácsok bírálták el. 1947-ben azonban a nemzetgyűlés elfogadta az uzsorabírósági különtanácsokról szóló 1947. évi XXIII. törvényt, amely elrendelte az ítélőtáblák székhelyén működő minden uzsorabíróságnál egy (vagy több) „uzsorabírósági különtanács” megalakítását, amely szerv az uzsorabíróságok feladatától eltérő, önálló feladatkört kapott (és nem melleleg amelynek személyi összetétele is jelentősen különbözött az 'anyaszervétől').⁵⁸ Így a törvény értelmében e különtanácsok hatáskörébe tartozott a 8.800/1946. M. E. számú rendeletben foglalt árdragító visszaélések és a „közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények” elbírálása⁵⁹ (akkor is, ha a deliktumra előírt szankció a minősítő körülmények alapján halálbüntetés), illetve a közszükségleti cikkek miniszteri engedély nélkül történő külföldre szállítása büntetében [9.480/1945. M. E. számú rendelet] való eljárás, ha a cselekményt üzletszerűen követték el; de más, későbbi jogszabályok is rendelkeztek meghatározott deliktumok miatti büntető eljárásoknak az uzsorabírósági különtanácsok hatáskörébe való utalásáról.⁶⁰

⁵⁶ Kihirdetésének és hatályba lépésének napja: 1948. július 27.

⁵⁷ Kihirdettetett 1948. december 15-én.

⁵⁸ Az uzsorabírósági különtanácsok ötfős testületek voltak, amelynek pusztán az elnöke volt hivatásos bíró (őt az igazságügy-miniszter jelölte ki), a tagok (és a két póttag) pedig laikus „munkásbírók” voltak. Ez utóbbiak egy kétfordulós processzus útján kerültek hivatalukba: első körben a nagyobb (Budapesten minimum kétezer, vidéken legalább ötszáz fős) ipari és bányüzemek minden száz munkavállaló után jelöltek egy-egy testi munkával foglalkoztatott munkavállalót a Szakszervezeti Tanács vezette névjegyzékbe, ahonnan sorsolással választották ki egy-egy uzsorabírósági különtanácsához a munkásbírókat. (Ennek részletes szabályozásához lásd az uzsorabírósági különtanácsokról szóló 1947:XXIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában /gyakorlatilag a munkásbírók megválasztásának eljárásáról szóló/ 70.000/1947. I. M. számú rendeletet.)

⁵⁹ Ez azt is jelentette, hogy a 8.800/1946. kormányrendelet 20. §-ában szabályozott (és bizonyos körülmények közt halállal büntetni rendelt) pénzügyi jellegű büntettek nem tartoztak az uzsorabírósági különtanácsok hatáskörébe; azok tekintetében az eljárást (a fenti rendelet 22. §-a értelmében) továbbra is a 'rendes' uzsorabíróságoknak kellett lefolytatniuk.

⁶⁰ Így ezt tette a 680/1948., a 3.350/1948. és a 4.940/1948. Korm. számú rendelet, de a legfontosabb az ilyen egyéb jogszabályok közül a 2.140/1948. kormányrendelet volt, amely a hároméves gazdasági

Az uzorabíróságok, illetve az uzorabírósági különtanácsok, valamint a népbíróságok melletti különbírósági formaként 'természetesen' a rögtönbíráskodás szintén (továbbra is) létezett. A rögtönbíráskodás eljárási szabályai a Horthy-korszakéhoz képest nem változtak;⁶¹ bár az 1945. december 5-én meghozott és december 13-án kihirdetett és hatályba lépett 11.800/1945. M. E. rendelet módosította a statárium processzuális rendelkezéseit, sok érdemi változtatást azonban nem hajtott végre.⁶² Ami az anyagi jogi normákat illeti, azok jellege tekintetében sem találkozhatunk sok újdonsággal a néhány évvel azelőtti szabályozáshoz képest (eltekintve természetesen attól a tényről, hogy a háborúval összefüggő rendelkezések /például légiriadó, elsötétítés, légítámadás stb. ideje alatt vagy azokkal összefüggésben elkövetett bűncselekmények, hadműveleti területre feladott postai küldeményekre elkövetett bűntettek stb./ ebben a korszakban a statárium alá vonható deliktumok köréből már értelemszerűen hiányoznak). A rögtönbíráskodás háború utáni újbóli bevezetésére még az Ideiglenes Nemzeti Kormány által, 1945. október 18-án került sor.⁶³ Ekkor hirdették ugyanis ki a 9.600/1945. M. E. számú rendeletet, amely mind a polgári, mind a honvéd büntetőbíráskodás körében az ország egész területére elrendelte a statáriumot a gyilkosság, a szándékos emberölés, a rablás, a betöréses lopás meghatározott esetei,⁶⁴ valamint a robbantószer és robbanóanyag

terv megvalósítását veszélyeztető (a 14.200/1947. Korm. számú rendelet által szabályozott) egyes bűncselekményeket utalta az uzorabírósági különtanácsok elé.

⁶¹ A rögtönbíráskodás legfőbb szabályai a még a Horthy-korszak előtt, az I. világháború alatt született 1915. évi 9.550. I. M. E. számú rendelet, illetve az ezt később felváltó 8.020/1939. M. E. számú rendelet értelmében a következők. A statáriumot mindig külön el kell rendelni és azt ki kell hirdetni, e hirdetménynek pedig tartalmaznia kell egyrészt azon bűntetteknek megjelölését, amelyek miatt a rögtönbíráskodást elrendelték, másrészt azt a felhívást, hogy az ilyen bűntettek elkövetésétől mindenki óvakodjék, harmadrészt, azt a figyelmeztetést, hogy mindenki, aki a kihirdetés után ilyen bűntettet követ el, rögtöntitélő eljárás alá kerül és halállal bünhődik. Terhes nők, elmebetegek és súlyos betegségben szenvedő egyének nem állíthatók rögtöntitélő bíróság elé. Az eljárás ott, ahol a statáriumot kihirdették, bárhol és bármikor, akár az éjszakai órákban és a szabad ég alatt is lefolytatható, melyre a bíróság elé állítástól számítva mindössze háromszor huszonnégy óra áll rendelkezésre. A rögtöntitélő bíróság ítéletéhez egyhangú szavazatra van szükség; ha ez a bűnösséget mondja ki, akkor a büntetés csak halál lehet, amelyet a halálra előkészülés végett adott megfelelő határidő letelte után, rendszerint két órán belül kell végrehajtani. Nagyon fontos szabály, hogy ha a rögtöntitélő bíróság magát illetékesnek nem tartja; ha büntetőítélet csak abból az okból nem hozható, mert egyhangú határozat nem jött létre; ha a terhelt ellen súlyos gyanúok forognak fenn arra nézve, hogy a terhére rótt bűncselekményt elkövette, de bűnösségének bebizonyítása a törvényes határidőn belül lehetetlen; ha csak a tárgyalás alatt derül ki, hogy a terhelt terhes, elmebeteg vagy súlyos betegségben szenved; végül ha a törvényes határidőn belül ítéletet hozni egyáltalán nem lehet, a rögtöntitélő bíróság úgy határoz, hogy további rögtöntitélő eljárásnak nincs helye; ilyenkor a rendes büntető per indul meg. Ha pedig a rögtönbíráskodás elrendelésének oka megszűnt, főleg ha a halálbüntetésnek egy vagy több bűnösön fogatosított végrehajtásával az elrettentő példa már megadatott, a rögtönbíráskodás megszüntetését azonnal ki kell mondani.

⁶² A legfontosabb érdemi változtatás talán az volt, amely kimondta, hogy a halálra ítéléshez ugyan továbbra is a bíróság tagjainak egyhangú állásfoglalására van szükség, ám „a minősítés és a büntetés kérdésében elegendő, ha a határozat szótöbbséggel jön létre” [2. § (2) bek.].

⁶³ A rögtönbíráskodás csak 1953-ban szűnt meg, hogy aztán 1956-ban újból bevezetésre kerüljön.

⁶⁴ Rögtönbírársági eljárásra a rendelet értelmében ezen esetben akkor került sor, ha az épületben, bekerített helyen vagy hajón, illetve betörés, bemászás vagy zár és a megőrzésre szolgáló egyéb készülék feltörése által elkövetett lopást éjjel, felfegyverkezve vagy csoportosan (több személy közösen) valóították meg.

előállításával, beszerzésével, tartásával és használatával elkövetett bármely bűncselekmény (1924. évi XV. tc. 1. §), ezek kísérlete, továbbá a gyilkosság elkövetésére irányuló szövetség vonatkozásában. Az ezt követő kormányrendeletek ezt a kört fokozatosan egyre több és több deliktumra kiterjesztették, mégpedig kivétel nélkül mind a polgári, mind a honvéd büntetőbíráskodás körében, és nemcsak a bűncselekményre magára, hanem azok kísérletére, valamint nem pusztán a tettekre, hanem a részesekre is. Ide tartozott az 1946. január 2-án kihirdetett és hatályba lépett 50/1946.,⁶⁵ az 1946. február 22-i 1.830/1946.,⁶⁶ az 1946. június 4-i 6.330/1946.,⁶⁷ az 1946. június 22-i 7.200/1946.⁶⁸ és az 1946. november 30-i 23.700/1946.⁶⁹ kormányrendelet. (Az 1948. szeptember 29-én kihirdetett és hatályba lépett 9.700/1948. kormányrendelet viszont az addigiakhoz képest korlátozta a statáriális eljárások körét.)⁷⁰

A halálbüntetés kiszabására is jogosult speciális bíróságok negyedik fajtája (a nép-, az uzsora- és a rögtönítélő bíróságokon kívül) a haditörvényszék volt. A haditörvényszékek megalakításáról az 1945. szeptember 6-án kihirdetett és hatályba lépett 7.290/1945. M. E. számú rendelet intézkedett. Ez előírta, hogy a honvéd büntetőbíráskodásban, azaz a katonai bűncselekmények és a katonák által elkövetett nem katonai deliktumok elbírálására háromfős⁷¹ haditörvényszékek álljanak fel,

⁶⁵ Az 50/1946. M. E. számú rendelet a közforgalmú közlekedési vállalatokhoz bármilyen módon köthető ingóságok ellopására terjesztette ki a rögtönítélő bíráskodást.

⁶⁶ A rendelet szerint rögtönítélő eljárás alá tartozik a vízáradás okozásának büntette (1878. évi V. tc. 429-431. §§); az árvíz- és belvízvédelem céljára szolgáló bármilyen műtárgy, berendezés, anyag, felszerelés stb. megrongálásával elkövetett közveszélyű cselekmények (1.820/1946. M. E. számú rendelet 1. §, 1939. évi II. tc. 208. §), illetve az ilyen dologra nézve elkövetett lopás (1.820/1946. M. E. számú rendelet 2. §); a vasúti vagy közúti közlekedés célját szolgáló tárgyak, berendezések stb. megrongálásával vagy ellopásával elkövetett közveszélyű bűncselekmények [3.780/1945. M. E. számú rendelet 1. § (1) bek., 1878. évi V. tc. 434. §]; a postai, távbeszélő vagy távírói üzem céljára szolgáló tárgy stb. megrongálásával vagy ellopásával elkövetett közveszélyű deliktumok [3.780/1945. M. E. számú rendelet 1. § (2) bek.]; hajók, légi járművek és ezekhez tartozó tárgyak megrongálása által megvalósított közveszélyű bűncselekmények (1878. évi V. tc. 434. és 444. §, 1939. évi II. tc. 209. §); a villamos energia fejlesztésére, vezetésére és elosztására szolgáló berendezések és tartozékaik megrongálása, használhatóságuk félbeszakítása vagy gátlása által elkövetett közveszélyű cselekmény büntette (1931. évi XVI. tc. 61. §, 1939. évi II. tc. 208. §); a vízáradás színhelyén vagy közelében elkövetett lopás büntette.

⁶⁷ Ez a gyűjtogatás és a gyűjtogatásra való szövetkezés büntetése rendelte el a statáriumot.

⁶⁸ A kormányrendelet azokkal szemben írta elő a rögtönítélő eljárást, akik a jogszabályi rendelkezések megszegésével vagy kijátszásával állítottak elő, szereztek be, tartottak, adtak át másnak vagy hoztak forgalomba lőfegyvert vagy lőszert, illetve akik bejelentési vagy beszolgáltatási kötelezettségüknek nem tettek eleget [7.150/1946. M. E. számú rendelet 2. § (1) bek.].

⁶⁹ A 23.700/1946. kormányrendelet rögtönbíráskodás alá vonta az árdragító visszaélések és a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények mindazon eseteit, amelyek a 8.800/1946. M. E. számú rendelet 9. § (4) bekezdése értelmében halállal voltak büntetendők, továbbá a közszükségleti cikkek engedély nélkül való kivételének büntetettét (9.480/1945. M. E. számú rendelet). (Ezek részletes előírásait lásd korábban.)

⁷⁰ Ez egyrészt hatályon kívül helyezte a 23.700/1946. M. E. számú rendeletet, így az ott elrendelt bűntettek a rögtönbíráskodás többé nem volt alkalmazható, másrészt megszüntette a statáriumot a betöréses lopás minden, addig ilyen eljárás alá tartozó (a 9.600/1945. M. E. számú rendeletben meghatározott) esetére is.

⁷¹ A haditörvényszék elnöke egy hadbíró, két ülnöke pedig egy-egy katonaaállományú egyén. Ez utóbbiak közül az egyik mindig tiszt, a másik pedig a vádlott rendfokozatához képest vagy szintén tiszt (ha a

amelyek mind a rendes, mind a rögtönítélő eljárás lefolytatására jogosultak. Az eljárásra az 1912. évi XXXIII. tc. (a katonai bünvádi perrendtartás /Kbp./) szabályait kellett alkalmazni, később azonban az 1.740/1946. kormányrendelet pár apró változtatást eszközölt ebben.⁷² Az egyik ilyen az a rendelkezés volt, amelyik előírta, hogy ha a halálbüntetésre szóló ítéletet kötéllel nem lehetett végrehajtani, akkor agyonlövést kellett alkalmazni [16. § (4) bek.]; a másik pedig a rögtönbíráskodás vonatkozásában egészítette ki a Kbp.-t⁷³ azzal, amit már a 11.800/1945. M. E. számú rendelet is előírt a polgári rögtönbíráskodásra nézve, nevezetesen hogy bárkit továbbra is csak egyhangúlag lehet bűnössé nyilvánítani és ezzel halálra ítélni, azonban „a minősítés és a büntetés kérdésében elegendő, ha a határozat szótöbbséggel jön létre” (19. §).

A katonai büntetőjog anyagi jogi részének újrakodifikálására is rövid időn belül sor került: ezt a nemzetgyűlés a katonai büntetőtörvénykönyvről szóló 1948. évi LXII. törvénnyel végezte el,⁷⁴ mely tizennégy különböző büntett szankciójaként írta elő a halálbüntetést.⁷⁵ Így halálra kellett ítélni a zendülés⁷⁶ felbujtóit és vezetőit [30. § (2) bek.], valamint a zendülésre felhívást, ha ennek nyomán a zendülés megvalósult (33. §).⁷⁷ Halállal volt büntetendő a „gyáva magatartás”⁷⁸ elkövetője, ha mint parancsnok az alakulatát elfogatni engedte vagy elhagyta, illetve ha (bármilyen rangú legyen is) a gyáva magatartást harcban tanúsította, és ez mások gyáva magatartását is maga után vonta [38. § (2) bek.]. A „szökés”⁷⁹ deliktuma

vádolt is tiszt), vagy tiszthelyettes (ha a terhelt is az), vagy pedig legénységi állományú egyén (ha az eljárás alá vont személy is legénységi állományban van vagy civil). Fontos, hogy a haditörvényszékben nem működhet olyan személy közre, aki a vádlottnál alacsonyabb rendfokozatú (például egy őrnagy ügyében nem járhat el egy százados).

⁷² A rendelet kihirdetésére 1946. február 27-én, hatályba lépésére pedig (az ezen rendelet 21. § (1) bekezdésében foglalt, a honvédelmi miniszter részére adott felhatalmazás alapján kibocsátott 17.494/1946. H. M. számú rendelet értelmében) 1946. július 15-én került sor.

⁷³ A kormány később (1946. június 8-án) kihirdetett és hatályba léptetett egy újabb olyan jogszabályt (6.340/1946. M. E. számú rendelet), amely a honvéd büntetőbíráskodás körében néhány apró ponton tovább módosította a rögtönbíráskodás egyes szabályait; mivel azonban ezek a halálbüntetéssel kapcsolatos érdemi rendelkezéseket nem érintették, ezekre nem térünk ki.

⁷⁴ Ezzel természetesen az 1930. évi II. tc. (Ktbtk.) teljes egészében hatályát veszítette. Az 1948:LXII. törvény volt egyébként az utolsó külön katonai büntető kódex, mivel a katonai deliktumok következtű rendezésére már nem önálló jogszabályban, hanem a Btk. egyik fejezetében került sor. (Ezt a megoldást alkalmazta az 1961. évi V. és az 1978. évi IV. törvény is.)

⁷⁵ A katonai Btk. 7. §-a szerint a halálbüntetést fő szabály szerint agyonlövással kellett végrehajtani; a kötél általi kivégzés ehhez képest csak abban az esetben volt megengedett, ha maga az 1948. évi LXII. tc. így rendelkezett (ezt csak az ellenséghez szökés esetében tette), de még ekkor is a golyó általi kivégzést kellett alkalmazni, ha az akasztás végrehajtása (például szakképzett hóhér hiányában) akadályba ütközött.

⁷⁶ „Zendülést követnek el a katonák, ha csoportosan a katonai szolgálati renddel nyíltan szembehelekednek.” (29. §)

⁷⁷ „Az a katonát, aki zendülés elkövetésére felhív vagy ily felhívást közvetít, ... ha ... a felhívás folytán zendülés követett el, a felhívót a 30. § (2) bekezdése szerint kell büntetni.”

⁷⁸ „Gyáva magatartást tanúsít az a katona, aki személyes biztonságát féltve szolgálati kötelességét nem teljesíti vagy nem megfelelően teljesíti.” (37. §)

⁷⁹ „Az a katona, aki abból a célból, hogy mindennemű katonai szolgálati kötelezettség alól magát végleg kivonja, beosztását vagy rendeltetési helyét önkényesen elhagyja, illetőleg attól távol marad, szökést követ el.” (40. §)

egy esetben volt kapitális szankcióval sújtandó: ha a katona az ellenséghez szökött vagy azt megkísérelte; ebben az esetben (egyetlen büntettként a katonai büntető-törvénykönyvben) a kivégzést a katonák számára szégyenletesnek és megalázónak tartott akasztással kellett végrehajtani [41. § (2) bek.]. A szolgálat teljesítése alól való kibúvás büntetése ugyancsak a (golyó általi) halál volt, amennyiben „a cselekményt parancsnok háború idején követte el, és a tettes által előrelátható eredményként egy vagy több ember életét vesztette, vagy nagy mennyiségű hadianyag pusztult el, avagy a cselekmény a hadműveletekre nagy hátránnyal járt” [47. § (2) bek.]. Ugyanezen szankció járt az előjáróval vagy feljebbvalóval szemben elkövetett tetteles bántalmazás vagy más erőszak esetében, ha azt a tettes háború idején szolgálatban valósította meg; „előjáró vagy feljebbvaló szándékos megölése” (58. §) miatt (kivétel nélkül minden esetben); szolgálati parancssal szembeni engedetlenség miatt akkor, „ha a parancs kifejezett megtagadása háború idején az előjáró tetteles bántalmazásával, más erőszakkal vagy veszélyes fenyegetéssel kapcsolatban történt, vagy ha a katona a cselekményt háború idején követte el, és a tettes által előrelátható eredményként egy vagy több ember életét vesztette, vagy nagy mennyiségű hadianyag pusztult el, avagy a cselekmény a hadműveletekre hátránnyal járt” [59. § (3) bek.]; illetve „általános hatályú parancs megszegése”⁸⁰ miatt is, akkor, ha a cselekményt háború idején a parancsnok követte el szándékosan, „és a tettes által előrelátható eredményként egy vagy több ember életét vesztette, vagy nagy mennyiségű hadianyag pusztult el, avagy a cselekmény a hadműveletekre nagy hátránnyal járt” [62. § (2) bek.]. A katonai ör⁸¹ elleni bűntettek (VI. fejezet) elkövetői közül halállal kellett szankcionálni azt a katonát, aki az őrt szándékosan megölte (67. §), valamint egyes esetekben⁸² azt a katonát is, aki az őrt szolgálati utasításának nem engedelmeskedett,⁸³ a szolgálati bűntettek (X. fejezet) megvalósítói közül azt a katonai őrt, aki az általános vagy a különös őrutasítást megszegte,⁸⁴ ha ezen „cselekményt háború idején követték el, és abból nagy hátrány származott, feltéve, hogy a tettes azt előre láthatta” [88. § (4) bek.]; a megszállt terület lakossága elleni bűntettek (XVII. fejezet) tettesei közül pedig a súlyos „szemérem elleni bűncselekmények”⁸⁵ és a szándékos emberölés⁸⁶ elkövetőit.

⁸⁰ Ezt a bűncselekményt az a katona követi el, „aki a fegyelem és a rend fenntartását szolgáló általános hatályú parancsot, illetőleg tilalmat akár szándékosan, akár gondatlanságból megszegi” [62. § (1) bek.].

⁸¹ A 63. §-ban foglalt értelmező rendelkezés szerint őrt „az a katona, aki a katonai szolgálati utasítások szerint őrszolgálati tevékenységet fejt ki”.

⁸² Akkor, „ha a cselekményt a katona háború idején követte el, és a tettes által előrelátható eredményként egy vagy több ember életét vesztette, vagy nagy mennyiségű hadianyag pusztult el, avagy a cselekmény a hadműveletekre nagy hátránnyal járt” [70. § (4) bek.].

⁸³ „Engedetlenség őrről szemben” (70. §).

⁸⁴ „Őrutasítás megszegése” (88. §).

⁸⁵ „Azt a katonát, aki a honvédség által megszállt terület lakosságához tartozó személyen erőszakos nemi közöszlést (Btk. 232. §) vagy szemérem elleni erőszakot (Btk. 233. §) követ el, ... súlyos esetben halállal kell büntetni.” (117. §)

⁸⁶ „Azt a katonát, aki a szándékos emberölésnek a Btk. 279. vagy a 280. §-ában meghatározott büntetést a honvédség által megszállt terület lakosával szemben követi el, halállal kell büntetni.” (119. §)

II. A kapitális szankció az 1950-es évek első felében

Az ötvenes évek elején a köztörvényes bűncselekmények körében folytatódott a szigorú anyagi büntető jogszabályok alkotása: ezt példázza a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4., valamint a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 24. törvényerejű rendelet. Az előbbi jogszabály a népgazdasági terv megvalósítását veszélyeztető vagy megghiúsító, illetve megghiúsítani törekvő bármely cselekményt halállal rendelt büntetni, ha az különösen súlyos sérelmet okozott, illetve, ha azt ugyanaz a személy többször követte el.⁸⁷ Az utóbbi pedig a társadalmi tulajdont, mint kiemelt tulajdoni formát sértő bűntettek elkövetőit rendelte különösen szigorú módon felelősségre vonni, melynek egyik eszköze a halálbüntetés volt. Eszerint „a társadalmi tulajdont, mint a dolgozó nép vagyonát ...fokozott büntetőjogi védelem illeti” (1. §). Aki társadalmi tulajdonban lévő vagyontárgyat ellop, elsikkaszt, jogtalanul elsajátít, megrongál, avagy társadalmi tulajdonban lévő vagyonban csalással kárt okoz (3. §), halállal büntetendő, amennyiben „ugyanaz a személy ismételten követ el a társadalmi tulajdon ellen irányuló bűntettet, vagy ha a cselekmény elkövetésében bűnszövetkezet két vagy több tagja vesz részt”, feltéve hogy „az ilyen bűntett különösen nagy kárt okozott” [5. § (2) bek.]. Ezen kívül e törvényerejű rendelet értelmében mindenképpen, mérlegelési lehetőség nélkül halállal kellett szankcionálni a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy felgyújtását vagy felrobbantását, valamint a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy különösen nagy kárt okozó elrablását is (6. §).

Ugyancsak erre az időre (az ötvenes évek elejére) tehető a büntető anyagi jog általános részének rendezése, a megváltozott (a szocialista társadalmi-gazdasági

⁸⁷ „Bűntettet követ el, ... aki a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti azáltal, hogy valamely dolgot szándékosan megrongál, rendeltetésszerű használatra alkalmatlanná tesz vagy megsemmisít.” (1. §) „Bűntettet követ el, ... aki kártevő céllal, így különösen abból a célból, hogy a népgazdasági terv vagy valamelyik részletterv megvalósítását veszélyeztesse, avagy a népgazdaság érdekét egyébként sértse, 1. a vállalat (üzem) működését megszünteti vagy korlátozza, avagy annak körében, illetőleg részére a munkát késedelmesen, hibásan vagy hiányosan végzi, illetőleg végezteti; 2. olyan termelést folytat, amely oktan anyag-, energia- vagy munkaerő-pazarlással jár, nem felel meg a fennálló vagy várható szükségletek mértékének vagy jelentkezésük időpontjának vagy általában az észszerű gazdálkodás követelményeinek; 3. rendelkezése alatt álló, a vállalat (üzem) céljára szolgáló akár saját, akár hitelből származó tőkét felhasználatlanul hagyja.” (2. §) „Ha ... a cselekmény a népgazdasági terv megvalósítása vagy általában a népgazdaság rendje szempontjából különösen súlyos sérelmet idézett elő, a büntetés halálbüntetés.” [3. § (1) bek.] „Az 1. §-ban meghatározott büntett büntetése akkor is halálbüntetés, ha a cselekményt valamely gyár, bánya, közlekedési üzem, energiafejlesztő-berendezés, nagyobb mezőgazdasági üzem (gazdaság) vagy más hasonló fontosságú üzem (berendezés, intézmény stb.) tekintetében követték el, és annak következtében az üzem (berendezés, intézmény stb.) működése – bár csak időlegesen is – megbénult, avagy ha az 1. §-ban meghatározott és a jelen § (1) bekezdésének első mondata szerint minősülő több cselekményt ugyanaz a személy egy időben avagy rövid időköz alatt követ el.” [3. § (2) bek.] „Vétséget követ el a hatóságnak az a tagja vagy közege, aki a népgazdasági tervvel kapcsolatos hivatali kötelességének szándékos megszegésével a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti.” (8. §) „Ha ... a [8. §-ban meghatározott] cselekmény a népgazdasági terv megvalósítása vagy általában a népgazdaság rendje szempontjából különösen súlyos sérelmet idézett elő, a büntetés halálbüntetés.” [9. § (4) bek.] „...a felbújtó a tettesre megállapított büntetési tétel alá esik”. (14. §)

rendre jellemző) viszonyokhoz való igazítása is. Ennek érdekében alkotta meg az Országgyűlés a büntető törvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvényt (Bt.), mely a még mindig hatályban lévő (bár az időközben létrehozott jogszabályok által sok szempontból átalakított és kiegészített) Csemegi-kódex Első Részét váltotta fel.⁸⁸ Bár a törvény miniszteri indokolása elismerte egy teljes (általános és különös részt is magában foglaló) új Btk. megalkotásának szükségét, de egyúttal azt is kijelentette, hogy ennek még akadályai vannak.⁸⁹ Addig is azonban, amíg ezek az akadályok elhárulnak, szükséges egy új, a fennálló körülményekhez alkalmazkodó általános rész törvénybe iktatása.

Az így megszületett törvény a büntetések nemei között továbbra is ismerte a halálbüntetést (30. § 1. pont), amelyről a miniszteri indokolás a következőket mondta: „Ami a halálbüntetést illeti, kézenfekvő, hogy a kulturális színvonal emelkedése és a szocializmus megvalósítása ezt a büntetést nélkülözhetővé fogja tenni. Ez idő szerint azonban még nem állunk a fejlődésnek azon a fokán, amely megengedné a halálbüntetés eltörlését.”⁹⁰ A jogalkotó tehát elvi szinten deklarálta a leg súlyosabb szankció későbbi eltörlésének bekövetkezését, de az itt és most viszonyai között ezt még nem tartotta aktuálisnak. (Egyébként a szocializmus korszakában született későbbi büntető törvénykönyvek és büntető novellák mindegyike úgyszintén kinyilvánítja a halálbüntetés helytelenségét és jövőbeni megszüntetését, az adott helyzetben azonban azt sohasem tekinti még eltörölhetőnek.) A halálbüntetés azonban nem volt abszolút határozott büntetés, azt tíz évtől tizenöt évig terjedő börtönrre⁹¹ lehetett enyhíteni, ha annak kiszabása a büntetés célja⁹² és a sú-

⁸⁸ A Btá. miniszteri indokolása szerint: „A büntettekéről és vétségekről szóló büntetőtörvénykönyv (1878. évi V. tv.) a liberálkapitalizmus jogalkotásának jellegzetes terméke, és mint ilyen magán viseli keletkezése korának bélyegét. Minden büntetőtörvénykönyv a fennálló állami, gazdasági és társadalmi rend megvédésének eszköze; ámde alig lehet kétséges, hogy az a büntetőtörvény, amely a kapitalista termelésen nyugvó gazdasági és társadalmi rend megvédelmezésére volt hivatott, nem lehet alkalmas arra, hogy a népi demokrácia rendjét a dolgozó nép ellenségeivel szemben megoltalmazza. Olyan büntetőtörvénykönyvre van tehát szükség, amely a büntetőjog fegyvereivel védi a haladás eddig elért vívmányait, egyben pedig alkalmas arra, hogy a jövő fejlődését elősegítse.” Továbbá: „A javaslat a szocializmust építő társadalom védelmét tekinti hivatásának. Nyilvánvaló tehát, hogy mind az alapelvek megállapításánál, mind az egyes kérdések szabályozásánál figyelembe vette a szovjet szocialista büntetőjog alapvető tételeit és értékesíteni igyekezett azokat a gazdag tapasztalatokat, amelyeket a szovjet büntetőjogi tudomány és igazságszolgáltatás feltárt.”

⁸⁹ „A teljes büntetőtörvénykönyv nemcsak a bűncselekményekre és elkövetőikre, valamint a büntetésekre vonatkozó általános szabályokat öleli fel, hanem ezenfelül még az egyes bűncselekmények fogalmi meghatározását és a rájuk vonatkozó büntetési tételeket is magában foglalja. Az utóbbi ún. különös rész megalkotása még gondos előkészítést, anyaggyűjtést és számos büntetőjogi részletkérdésben való előzetes állásfoglalást tesz szükségessé, nehogy az új törvény rövid időn belül nagyobb számú lényeges kiegészítésre szoruljon. Olyan különös rész alkotása, amely nem léphetne fel az állandóság igényével, ellenkeznék a jogalkotás terén is szükséges tervszerűség és átgondoltság követelményeivel.”

⁹⁰ Indokolás II. Rész [Részletes Indokolás], „A 31. §-hoz”.

⁹¹ A Btá. egyetlen szabadságvesztés-büntetési fajtát ismert, a börtönt; ezenkívül nem tett különbséget büntettek és vétségek között sem. Ennek az volt az oka, hogy a szabályozást áttekinthető és közérthető formába kívánta önteni, segítve ezzel a népi ülnökök jogalkalmazását és -értelmezését. (Ugyanez a miniszteri indokolás szavaival: „A javaslat megalkotásánál irányadó volt az a körülmény is, hogy a büntető igazságszolgáltatás egész területén és annak minden fokán népi ülnökök működnek közre. Az így megszervezett büntetőbíróság kezébe tehát olyan törvényt kell adni, amely nem idéz fel szük-

lyosító és enyhítő körülmények⁹³ figyelembe vételével túl szigorú lett volna.⁹⁴ Az 52. § még tovább ment; eszerint „azokban az esetekben, amelyekben a jelen törvény korlátlan enyhítést enged,⁹⁵ a törvényben megállapított főbüntetésre tekintet nélkül akár börtönt, akár pénzbüntetést lehet kiszabni; ilyen esetben a börtön-, illetőleg a pénzbüntetés legkisebb mértéke ... is alkalmazható”. A Bt. ezen kívül ismerte a halállal büntetendő deliktumok elévülését, mint büntethetőséget kizáró okot is: a 25. § a) pontja szerint az elévülés ilyen esetben 15 év elteltével következett be. Végül az egyik legfontosabb garanciális rendelkezés az 1950. évi II. törvényben az volt, hogy a tizennyolcadik évét már betöltött, de a huszadik évét még be nem töltött személlyel szemben az egyébként halállal büntetendő büntett miatt is életfogytig tartó börtönt lehetett csak kiszabni; ezen előírás érvényét azonban erősen lerontotta az, hogy külön törvény ettől eltérően is rendelkezhetett (53. §).

Ez utóbbi szabályt pontosította és egészítette ki a büntetőtörvénykönyv általános részének hatálybalépítéséről szóló 1950. évi 39. tvr., amely a fiatakorúakra kiszabható szabadságvesztés (a tvr. értelmében fogházbüntetés) leghosszabb tartamát 15 évben állapította meg, kimondta továbbá, hogy fiatakorúval (18. életévét még be nem töltött személlyel) szemben sem halálbüntetést, sem életfogytig tartó szabadságvesztést nem lehet alkalmazni. Azt pedig, aki 15. életévét még nem töltötte be, legfeljebb ötévi szabadságvesztésre lehetett ítélni.⁹⁶ (Ugyanez a törvényerejű rendelet szabályozta egyébként a különböző büntetések, és ezen belül természetesen a jogerősen kiszabott halálbüntetés végrehajthatóságának elévülését is: ez utóbbi a 23. § (1) bek. a) pontja értelmében húsz év elteltével következett be. Végül a 27. § a kivégzés módjával kapcsolatban előírta, hogy „a halálbüntetést zárt helyen, kötéllal, ha pedig a végrehajtásnak ez a módja akadályba ütközik, agyonlövással kell végrehajtani”).⁹⁷ A fiatakorúakra vonatkozó fenti szabályokat az

ségtelen jogi bonyodalmakat, kerüli a felesleges jogász aprólékosságot, hanem e helyett világos és áttekinthető szabályozásra törekszik.”)

⁹² „A büntetést a dolgozó nép védelme érdekében, az elkövető megjavítása és nevelése, továbbá általában a társadalom tagjainak a bűnözéstől való visszatartása végett kell alkalmazni.” [50. § (1) bek.]

⁹³ „A büntetést – általános céljának szem előtt tartásával – a törvény által megszabott kereten belül olyan mértékben kell kiszabni, amely igazodik a büntett társadalmi veszélyességéhez és az elkövető egyéniségéből a társadalomra háruló veszélyhez, megfelel az elkövető bűnösségének, valamint az elkövető terhére, illetőleg javára egyébként figyelembe jövő körülményeknek és az okozott sérelemnek is...” [50. § (2) bek.]

⁹⁴ 51. § (1) bek., valamint (2) bek. a) pont.

⁹⁵ „Ilyen esetek a csökkent beszámítás [10. § (3) bek.], a társadalmi veszélyesség kérdésében tanúsított, méltányolható körülmény által előidézett tévedés [14. § (2) bek.], az alkalmatlan kísérlet és a kisértlettől visszalépés esete, valamint a hozzá hasonló esetek [18. § (2) és (3) bek.], az előkészülettől visszalépés stb. esete [19. § (3) bek.]. Ilyenkor a bíró a törvényben egyébként megállapított halálbüntetés helyett börtönt vagy pénzbüntetést ... alkalmazhat, és azt annak legalacsonyabb mértékében, tehát harminc napban, illetőleg tíz forintban is kiszabhatja.” (Indokolás II. Rész [Részletes Indokolás], „Az 52. §-hoz”).

⁹⁶ A tizenkét év alatti gyermekkorúnak számítottak, és mint ilyenek nem voltak büntethetők.

⁹⁷ Négy évvel később a büntető perrendtartás módosításáról szóló 1954. évi V. törvény hatálybalépéséről és végrehajtásáról rendelkező 1954. évi 17. törvényerejű rendelet 30. §-a szó szerint ugyanígy rendelkezett.

1951. évi 34. tvr.⁹⁸ gyakorlatilag szó szerint megismételte, azzal, hogy egyrészt pontosan definiálta a fiatalkorú fogalmát,⁹⁹ másrészt, hogy – a Btá.-val összhangban – immáron velük szemben sem fogház-, hanem börtönbüntetés kiszabását írta elő, harmadrészt pedig azzal, hogy (a Btá.-hoz hasonlóan) kifejezetten lehetővé tette, hogy külön törvény e szabályoktól eltérően is rendelkezhesen.

III. A forradalmi büntetőjog (1956-1962)

1956-ban és az azt követő években egy időre újra előtérbe került a rendkívüli bíráskodás, részben a gyorsított eljárás, részben a rögtönbíráskodás, részben pedig az újra felállított népbíróóságok (népbíróósági különútanácsok) révén. A gyorsított eljárást (bár magát ezt az elnevezést még nem tartalmazta) az 1956. november 12-én kihirdetett és hatályba lépett 1956. évi 22. tvr. vezette be.¹⁰⁰ Ez a törvényerejű rendelet még pusztán annyit mondott ki, hogy egyes deliktumok¹⁰¹ esetében „az ügyészség az elkövetőt vádirat mellőzésével a bíróság elé állíthatja, ha az elkövetőt tetten érik, vagy ha a szükséges bizonyítékok nyomban a bíróság elé tárhatók” [1. § (1) bek.].¹⁰² Ezt azonban sokkal részletesebb szabályozásával hamarosan felváltotta (és ezzel hatályon kívül helyezte [lásd: 8. § (2) bek.]) a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.,¹⁰³ amely a halálbüntetés alkalmazhatóságán kívül visszaható hatállyal is rendelkezett [8. § (1) bek.]. A tvr. értelmében meghatározott bűncselekmények¹⁰⁴ esetében gyorsított eljárásra¹⁰⁵ akkor kerülhetett sor, ha a terhelt előzetes letartóztatásban volt, a szükséges bizonyítékok rendelkezésre álltak, és az ügyész azt indítványozta. Az eljárás lefolytatására a megyei (fővárosi) bíróságoknál, a Legfelsőbb Bíróságnál és a katonai bíróságoknál

⁹⁸ A tvr. teljes címe: 1951. évi 34. törvényerejű rendelet a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről.

⁹⁹ A büntetőtörvények alkalmazásában fiatalkorú az, aki a bűncselekmény elkövetésekor tizenkettedik életévét meghaladta, de tizenhatalcadik életévét még nem töltötte be. (1. §)

¹⁰⁰ A jogszabály teljes elnevezése: 1956. évi 22. törvényerejű rendelet egyes bűncselekmények tekintetében a büntető eljárás egyszerűsítéséről.

¹⁰¹ Gyilkosság, szándékos emberölés, gyújtogatás, rablás, fosztogatás (betöréses lopás), lőfegyver jogtalan használatával elkövetett bármely büntett, illetve mindezen cselekmények kísérlete.

¹⁰² Továbbá: „...a bíróság az ügy tárgyalására nem tűz hatánapot és idézéseket sem bocsát ki. Az ügyészség a tárgyaláson szóval terjeszti elő a vádat. A tanúk és a szakértők előállításáról, valamint egyéb bizonyítékoknak a bíróság elé tárásáról az ügyész gondoskodik.” [1. § (2) bek.]

¹⁰³ Kihirdetett és hatályba lépett 1957. január 15-én.

¹⁰⁴ E cselekmények magukban foglalták az 1956. évi 22. tvr.-ben meghatározott deliktumokat; továbbá a lőfegyver és robbanóanyag engedély nélküli tartásával vagy jogtalan használatával elkövetett bűntetteket; a különböző közérdekű, közlekedési, honvédelmi és hasonlóan fontos más üzemek működésének szándékos megzavarását, ilyen cselekményre izgatást vagy felhívást, ha ezek tömeges munkabeszüntetésre irányultak vagy egyébként nagy veszéllyel fenyegettek; a közlekedés szándékos veszélyeztetésével elkövetett büntettet; a népköztársaság vagy a népi demokratikus államrend elleni szervezkedést és az erre irányuló szövetkezést; a lázadást; valamint a hűtlenséget.

¹⁰⁵ Magának a gyorsított eljárásnak, illetve annak lefolytatásának szabályozása érdemileg megegyezett az 1956. évi 22. tvr.-ben foglaltakkal.

is külön tanácsot kellett alakítani,¹⁰⁶ amelynek a fenti büntettek esetén halálbüntetést kellett kiszabnia.¹⁰⁷ A fellebbezés megengedett volt (azt az LB külön tanácsa bírálta el), azonban a rendes határidők sem az elsőfokú, sem a fellebbezési eljárásban nem voltak irányadók (az eljárást a lehető legrövidebb időn belül /ez a gyakorlatban rendszerint legfeljebb néhány hét volt/ le kellett folytatni). Az első halálos ítélet kiszabására gyorsított eljárás keretén belül elsőfokon 1957. február 12-én, másodfokon pedig március 19-én került sor. A gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.-t 1957. július 3. napjával az 1957. évi 34. tvr. 38. § (2) bekezdése helyezte hatályon kívül.

A statáriumot nem sokkal az 1956. évi 22. tvr.-t követően, 1956. december 11-én az 1956. évi 28. törvényerejű rendelet hirdette ki,¹⁰⁸ ennek alapján pedig négy nappal később Miskolcon már meg is hozták és végre is hajtották az első halálos ítéletet. A jogszabály a forradalom (a hivatalos szóhasználat szerint az „ellenforradalom”) megtorlásának jegyében született,¹⁰⁹ és a gyilkosságra, a szándékos emberölésre, a gyújtogatásra, a rablásra, a fosztogatásra, a közérdekű üzemek és a közönség életszükségletének ellátására szolgáló üzemek szándékos megrongálásával elkövetett büntettek, mindezen deliktumok kísérletére, valamint lőfegyver, lőszer, robbanószer vagy robbanóanyag engedély nélküli tartására^{110 111} (továbbá mindezen büntettek elkövetésére létesült szövetségre és az ezekre irányuló szervezkedésre) írt elő rögtönítélő eljárást.¹¹² A processzust magát – a tvr. értelmében

¹⁰⁶ Az elsőfokú külön tanácsok elnöke hivatásos bíró volt (őt a megyei /fővárosi, katonai/ bíróság elnöke jelölte ki), két tagja pedig népi (a katonai bíróságoknál katonai) ülnök (őket pedig a NET választotta). A Legfelsőbb Bíróság külön tanácsának elnöke és egy tagja hivatásos bíró volt (akiket az LB elnöke jelölt ki), három tagja pedig népi ülnök (szintén a NET által választva).

¹⁰⁷ Ez alól kivétel volt a korábban említett azon eset, amikor a külön tanács a tvr. hatályba lépése (1957. január 15.) előtt elkövetett deliktumok ügyében járt el.

¹⁰⁸ A hatályba lépést a tvr. 1. §-a szokatlan pontossággal adta meg: 1956. december 11. 18 óra.

¹⁰⁹ Ennek illusztrálására, illetve az ekkori hivatalos ideológiai alapállás bemutatására kiválóan alkalmas a tvr. preambuluma, amely a következőket írja: „Az a körülmény, hogy nagy mennyiségű lőfegyver van ellenforradalmi elemek, hivatásos bűnözők, felelőtlen zavartkeltők és fegyvertartásra nem jogosult más személyek birtokában, akadályozza a rend helyreállítását és veszélyezteti az állampolgárok személyi, valamint vagyonbiztonságát. Népköztársaságunk ellenségei fegyverek birtokában gyilkosságok elkövetésétől sem riadnak vissza, és megfélemlítik azokat a becsületes dolgozókat, akik békés alkotó munkájukkal egész népünk érdekeit kívánják szolgálni. A becsületes dolgozók joggal követelnek hathatós intézkedéseket ennek a túrhetetlen állapotnak megszüntetése érdekében.”

¹¹⁰ Érdekesség, hogy az 1956-ot követő statáriális eljárások döntő többségét (Markó György Horváth Miklós által idézett tanulmánya szerint több mint 80 %-át, 438-ból 339-et) ez utóbbi bűncselekmény miatt folytatták le, bár halálbüntetést az enyhítő rendelkezések alkalmazásával az esetek döntő többségében ily büntetés miatt nem szabtak ki. (Vö.: Markó György: A katonai bíróságok statáriális ítéletei 1956 december – 1957 október között, *Hadtörténelmi Közlemények*, 3 (1996), 117. o., idézi: Horváth Miklós: A forradalmat követő megtorlás a katonai igazságügyi szervek tevékenységének tükrében, *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958* (szerk.: Okváth Imre), Budapest, Történeti Hivatal, 2001, 218. o.)

¹¹¹ Ezt a büntetést követte el egyébként az is – és volt statárium alá vonható –, aki tudott arról, hogy más személy ilyen eszközöket tart, és azt a hatóságnak, mihamihami lehetséges volt, nem jelentette be.

¹¹² Az 1956. évi 32. tvr. két nappal később (november 13-án) azzal a rendelkezéssel egészítette ki a tárgyalta jogszabályt, hogy „a rögtönítélő bíróság, ha a terheltet a rögtönítélő eljárás alá tartozó valamely bűncselekményben bűnösnek nyilvánítja, ítéletében halálbüntetést szab ki” [1956. évi 32. tvr. 1. §, illetve 1956. évi 28. tvr. 3. § (3) bek.]

– a katonai bíróságok, mint rögtönítélő bíróságok folytatták le, de a NET más bíróságokat is megbízhatott ilyen eljárások lefolytatásának jogával.

A rögtönbíráskodásról szóló törvényerejű rendelet a kormányt hatalmazta meg mind a statárium kihirdetésére,¹¹³ mind az arra vonatkozó részletszabályok kialakítására; ezen feladatainak a kormány a 6/1956. (XII. 11.) Korm. rendelettel tett eleget. Ez formálisan hatályon kívül helyezte a rögtönítélő eljárást addig szabályozó 8.020/1939. M. E. számú rendeletet, valójában azonban ahhoz képest csak néhány érdemi újítást vezetett be. Ezek közé tartozott, hogy a rögtönítélő bíróság személyi összetétele átalakult; a korábbi öt hivatásos bíróból álló tanács helyett háromfős, egy hivatásos bíróból, mint elnökből, és két népi ülnök tagból álló tanács járhatott el. Ezen kívül a kegyelmi kérelemnek az ítélet azonnali (két órán belüli) kivégzést eredményező elutasítását csak egyhangúan lehetett kimondani; ha tehát legalább az egyik bíró a kegyelmi kérelmet támogatta, azt az igazságügy-miniszter útján fel kellett terjeszteni a Népköztársaság Elnöki Tanácsához. A rögtönbíráskodást végül az 1957. évi 62. tvr. 1957. november 3-i hatállyal szüntette meg; eddig az időpontig a statáriális eljárásokban összesen 70 halálos ítélet született.¹¹⁴

Végül a forradalom („ellenforradalom”) utáni idők harmadik jellemző különleges bírósági formája (a gyorsított és a rögtönítélő bíráskodás mellett) az ismét életre hívott népbíráskodás volt. Ezt az ítélkezési formát a népbírói tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. tvr. vezette be újra, de – a 81/1945. M. E. számú rendelettel ellentétben – arra nem hozott létre önálló törvénykezési szervezetet, hanem a népbíráskodással kapcsolatos feladatokat ellátását a rendes bíróságok keretében működő külön tanácsokra bízta. A megyei (fővárosi) bíróságokon a népbírói tanács egy hivatásos bíróból, mint tanácsvezetőből, és két laikus népbíróból, a Legfelsőbb Bíróságon pedig a hivatásos tanácsvezető mellett négy népbíróból állt.¹¹⁵

¹¹⁶A megyei népbírói tanácsok, illetve a Legfelsőbb Bíróság népbírói tanácsa előtti eljárás a gyorsított eljárás szabályai szerint folyt, mégpedig ugyanazon bűncselekmények miatt, mint amelyek elkövetőivel szemben az 1957. évi 4. tvr. szerint a gyorsított eljárást egyébként alkalmazni lehetett. Tulajdonképpen a népbírói tanácsokról szóló törvényerejű rendelet a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról

¹¹³ Az elrendelésnek magának (valamint természetesen a megszüntetésnek) a joga azonban továbbra is a NET-et illette meg.

¹¹⁴ Ezek közül 20 halálos ítéletet köztörvényi bűncselekmények miatt hoztak, amely ítéletek mindegyike kivétel nélkül végre is lett hajtva; 50 ítélet pedig „ellenforradalmi bűntettek” miatt született, ezek közül azonban ténylegesen ‘csak’ 26-ot hajtottak végre, 1 ítéletet a törvényesség érdekében használt perújítás folyamán börtönbüntetésre változtattak, 23 halálra ítéltnek pedig megkegyelmezték.

¹¹⁵ A népbírakat a NET választotta határozatlan időre a 30. életévüket betöltött, büntetlen előéletű magyar állampolgárok közül; ítélkezési jogaik és kötelességeik a tanácsvezetőével azonosak voltak

¹¹⁶ A katonai büntető eljárásban is bevezették a „népbíráskodást”; itt a katonai bíróságoknál és az LB katonai kollégiumánál alakított külön tanácsok jártak el, amelyeknek a hivatásos katonai bíró mellett nem laikus népbírák, hanem a NET által választott (ám ugyancsak a joghoz nem értő) katonai ülnökök voltak a tagjai.

szóló tvr. 'utódjának', felváltójának és helyettesítőjének tekinthető (ez abból is látszik, hogy utóbbit éppen az 1957. évi 34. tvr. helyezte hatályon kívül).¹¹⁷

A népbíróági tvr.-ben foglalt tényállások megvalósítóit a népbíróági tanácsok főszabály szerint halálra kellett, hogy ítéljék, de méltányosságból lehetőségük volt arra is, hogy ehelyett életfogytiglani vagy 5-15 év közötti börtönbüntetést szabjanak ki. A tvr. visszaható hatállyal rendelkezett (36. §), ám ez a halálbüntetés alkalmazhatóságára nem vonatkozott (ez a szabály szintén pontosan megegyezett a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról szóló 1957. évi 4. tvr.-ben foglaltakkal). Az eljárást általában a megyei népbíróági tanácsok¹¹⁸ folytatták le, de az LB népbíróági különtanácsa járt el már első fokon is akkor, ha az LB elnöke az ügyet ennek hatáskörébe vonta, illetve akkor is, ha a legfőbb ügyész ott emelt vádat. A kor 'igazságszolgáltatását' jól jellemző körülmény volt, hogy a fellebbezésnél nem létezett a súlyosítási tilalom; a fellebbezés folytán az LB-hez került elsőfokú ítéletet akkor is meg lehetett az elítélt hátrányára változtatni, ha csak ő maga (és az ügyész nem) fellebbezett;¹¹⁹ ezenkívül az LB elnöke bármely első fokon (akár a rendes bíróságok által) elbírált ügyet is az LB népbíróági tanácsának hatáskörébe vonhattott, ha azt a legfőbb ügyész eléje terjesztette.¹²⁰ A jogerős ítéletet kiszabó tanács (a speciális bíróságokra vonatkozó korábbi szabályokhoz hasonlóan) a kegyelemre ajánlás felől maga dönthetett; ám ha az elítéltet nem ajánlotta kegyelemre, akkor az ítéletet nem kellett azonnal végrehajtani (bár a halálbüntetés – későbbi – végrehajtása iránt mindazonáltal intézkedni kellett), továbbá a kegyelemre ajánláshoz elegendő volt a tanács tagjainak egyszerű szótöbbsége.¹²¹

¹¹⁷ Az 1957. évi 34. tvr. ugyan már 1957. június 15-én hatályba lépett, ám a népbíróági tanácsokról szóló I. fejezetet (1-26. §§) a 41/1957. (VI. 29.) kormányrendelet 1. §-a csak 1957. július 3-án léptette hatályba.

¹¹⁸ A népbíróági tvr. végrehajtására kiadott 5/1957. (VI. 29.) igazságügy-miniszteri rendelet (mely a tvr.-rel együtt július 3-án lépett hatályba) hat bíróságot (meghatározott illetékességi területtel) ruházott fel a népbíráskodás jogával: a fővárosi bíróságot, a Pest megyei bíróságot, valamint a miskolci, a szegedi, a pécsi és a győri megyei bíróságot.

¹¹⁹ A népbíróági eljárások során három vádlottal történt meg az, hogy a nem halálos ítéletet kimondó döntés ellen csak a védő fellebbezett, ám a Legfelsőbb Bíróság mégis a terhelt hátrányára változtatta meg az elsőfokú ítéletet, és másodfokon halálbüntetést szabott ki.

¹²⁰ Az a rendelkezés is pusztán a megtorlás igazságszolgáltatásnak álcázott problémamentes lefolyását szolgálta, amely előírta, hogy „ha azt az állam érdekének megóvása különösen indokolja, meghatalmazott vagy kirendelt védőként csak az az ügyvéd járhat el, akit az igazságügy-miniszter az e célra összeállított jegyzékbe felvett” [31. § (1) bek.]. (Magának az egész jogszabálynak ezt a jellegzetességét egyébként leplezetlenül megmutatja a tvr. miniszteri indokolása, melynek második bekezdése a következőképpen szól: „A gyorsított eljárás, valamint a Legfelsőbb Bíróság népbíróági tanácsának ítélezése bebizonyította, hogy ez az eljárás és bírósági szervezet legalkalmasabb a politikai indító okból elkövetett, illetőleg politikai célzatú bűntettek elbírálására. Ezért az ellenforradalmárok elleni további következetes küzdelem, az ellenforradalmi elemek végleges felszámolása érdekében az ilyen bűntettek elbírálását – átmenetileg – elsőfokon a megyei bíróságoknál szervezett népbíróági tanácsokra kell bízni.”)

¹²¹ Ez az elmúlt évtizedek szabályaihoz képest, amelyek egyhangúságot írtak elő, mindenképpen előrelépést jelentett, ám visszalépésként értékelhető a rögtönbíráskodás részletes szabályainak megállapításáról szóló 6/1956. (XII. 11.) Korm. rendelet 13. § (1) bekezdésében foglalt szabályhoz képest, amely a kegyelemre ajánlás 'elutasítását' kötötte az egyhangúság feltételéhez.

E tvr.-nek a népbírószági tanácsokra vonatkozó részét 1961. április 16. napjával az 1961. évi 7. tvr. helyezte hatályon kívül, de a megtorlás korszaka nagyrészt már 1958 őszén véget ért.¹²² Eddig az időpontig (egészen pontosan 1958. október 7-ig) a 'civil' népbírószági tanácsok 93 jogerős halálos ítéletet hoztak,¹²³ amelyek közül 81-et ténylegesen végre is hajtottak,¹²⁴ a katonai tanácsok pedig 63-at (amelyek közül 62 lett végrehajtva). Ha ezeket a számokat hozzáadjuk a rögtönbírószágok által halálra ítéltékhez (most csak kifejezetten az ellenforradalmi büntettek miatt halálra ítélték vére), akkor láthatjuk, hogy eddig az időpontig pontosan 206 halálos ítélet született ilyen ügyekben, amelyek elítélteik közül 169 személyt ki is végeztek. Ezenkívül ebben az időszakban (1956. november 11 – 1958. október 7. között) 30 személyt köztörvényi bűncselekmények miatt ítélték halálra (ebből húszat a rögtönbírószág, egyet a katonai, kilencet pedig a rendes bíróságok), és őket mind ki is végezték; az ekkor jogerősen halálbüntetéssel sújtott összesen 236 emberből¹²⁵ tehát 199 elkövetővel szemben hajtották végre ténylegesen a halálos ítéletet.¹²⁶ Az utolsó, 1956 miatti kivégzésre pedig 1961. július 15-én került sor; ezzel végérvényesen véget ért a terror időszaka. Az 1956. november 4. és 1962. december 31. közötti időszakban mindösszesen 341 személyt végeztek ki, közülük 229-et¹²⁷ a forradalomhoz kapcsolódó deliktum miatt.¹²⁸

A rendkívüli büntetőjog és a halálbüntetést extenzíven alkalmazó anyagi jogi normák korszaka tehát 1962-ben ért véget, amely év július havának 1. napján hatályba lépett¹²⁹ hazánk második egységes és átfogó, a büntetteknek immáron (országunk történetében először) teljes körét (ideértve az állam elleni és a katonai

¹²² Ez nem azt jelentette, hogy ezt követően ne tárgyaltak volna a népbírószági tanácsok 'ellenforradalmi' jellegű büntető ügyeket, illetve hogy ne hoztak volna halálos ítéleteket vagy ne történtek volna kivégzések. A híres Blaski-ügyet például 1958. október 28-án kezdték el tárgyalni, az elsőfokú ítélet 1958. november 21-én, a másodfokú pedig 1959. március 19-én született; mint ismeretes, ez volt az a per, amelyben Mansfeld Pétert előbb életfogytiglani börtönre, másodfokon azonban (megvárva nagykorúvá válását) halálra ítélték, és 1959. március 21-én kivégezték. Azon kijelentésben tehát, hogy „a megtorlás korszaka 'nagyrészt' már 1958 őszén véget ért”, pusztán arról van szó, hogy a futószalagon gyártott halálos ítéletek és kivégzések korszaka nagyjából erre az időre fejeződött be, és nem arról, hogy soha többé ilyenekre nem került sor.

¹²³ A leghíresebb ilyen halálos ítéletek 1958. június 15-én a Nagy Imre-perben születtek, amelyben a forradalom volt miniszterelnökén kívül Maléter Pált és Gimes Miklóst is halálra ítélték és másnap, június 16-án kivégezték. (Szilágyi József ügyét – éhségsztrájkja miatt – az LB Vida Ferenc vezette népbírószági tanácsa Nagy Imréék ügyétől elkülönítve tárgyalta, és első fokon jogerős ítéletében 1958. április 22-én öt halálra ítélt; kivégzésére április 24-én került sor; Losonczy Géza pedig még az előzetes letartóztatás alatt elhalálozott, máig tisztázatlan körülmények között.)

¹²⁴ Nyolc személyt szökésük miatt nem lehetett kivégezni, hárman a törvényesség érdekében használt perorvoslat keretében halálbüntetés helyett börtönbüntetést kaptak, egy személynek pedig a NET megkegyelmezett.

¹²⁵ A nem jogerősen halállal büntetett elítéltek száma ugyanezen időszakban 277 volt.

¹²⁶ Az adatok forrása: Horváth Ibolya (szerk.): *Íratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I. kötet, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 654. o.

¹²⁷ Ezek többségét, 117 személyt a fegyveres harcban való részvétellel kapcsolatos valamely cselekmény miatt ítélték halálra.

¹²⁸ A forradalom miatt felelősségre vontak teljes száma 26.621, akiknek döntő többségét rövid (néhány éves) szabadságvesztésre ítélték. (Az adatok forrása: Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*, Budapest, Hamvas Intézet, 2001, 421-423. és 436. o.)

¹²⁹ A hatályba lépését az 1962. évi 10. tvr. végezte el.

bűncselekményeket is) szabályozó büntető törvénykönyve, az 1961. évi V. törvény. Ez az átfogó jelleg egyszersmind azt is jelentette, hogy az új Btk. hatályba lépésével (egyetlen kivétellel)¹³⁰ hatályukat veszítették mindazon jogszabályok, melyek külön törvényekben nyilvánítottak bármely magatartást büntetendőnek, illetve írtak elő bármely cselekményre büntetőjogi szankciót, és Magyarországon Btk.-n kívüli büntető anyagi rendelkezések ezt követően soha többé nem is alkottattak.

¹³⁰ Ez az egyetlen kivétel az 1945. évi VII. törvény, pontosabban az e jogszabállyal törvényerőre emelt 81/1945. (II. 5.) ME rendelet volt, amelynek egyes, háborús és népellenes bűncselekményekre vonatkozó rendelkezései hatályban maradtak, azzal, hogy az azokra eredetileg lehetővé tett életfogytig tartó kényszermunka és életfogytig tartó fegyházbüntetés a továbbiakban nem alkalmazható. [1962. évi 10. tvr. 2. § (3) bek.]

Az európai polgári eljárásjogi mai állapotáról

WALTER H. RECHBERGER*

A szerző az Ünnepi tanulmányok Gáspárdy László professzor 60. születésnapjára című, 1997-ben megjelent tanulmánykötetben a jubileum alkalmából az alábbi kérdéskörrel foglalkozott: „Az európai polgári eljárásjogi javaslat és annak részleges megvalósulási lehetősége az európai végrehajtási jogcím megteremtésével”.¹ Tíz évvel később itt a megfelelő alkalom, hogy megvizsgáljuk, ez a lehetőség mennyiben is valósult meg ténylegesen. A kutatás konkrétan fájdalmas okból született: Gáspárdy László 70. születésnapjára, a kedves barát tiszteletére ünnepi tanulmányok helyett emlékkötet kiadására került sor. Így a szerző már csak abban reménykedhet, hogy fejtegetéseivel méltósággal adózik az elhunyt emlékének.

I. Az európai polgári eljárásjog fejlődése az elmúlt tíz évben

1. ‘Pillérváltás’ Amszterdamban. Az európai polgári eljárásjog fejlődésében 1997-ben drámai fordulat következett be. Ugyanis a Maastrichti Szerződést felülvizsgáló, és azt egyben átalakító Amszterdami Szerződés az egységes belső piac megvalósításával az Európai Közösséget jogi aktusok kibocsátására vonatkozó hatáskörrel ruházta fel a polgári eljárásjog területén, hivatkozva a polgári ügyekben megvalósuló igazságügyi 'együttműködés tárgyi közelségére. Ez tulajdonképpen néhány terület harmadik pillérből első pillérbe történő áthelyezésével, s így azoknak a Közösség szabályozási körébe vonásával valósult meg. Az Amszterdami Szerződés 65. cikke értelmében a több államra kiterjedő polgári ügyekben folytatott

* Universität Wien, Rechtswissenschaftliche Fakultät, Institut für Zivilverfahrensrecht, egyetemi tanár. Eredeti megjelenés: Walter H. Rechberger: Zum heutigen Stand des Europäischen Zivilprozessrechts, in: *Az igazságszolgáltatás kihívásai a XXI. században, Tanulmánykötet Gáspárdy László Professzor emlékére* (szerk: Harsági Viktória és Wopera Zsuzsa), HVG–Órac Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2007, 323-332. o. A HVG–Órac Lap- és Könyvkiadó engedélyével. Fordította: Jakab Nóra.

¹ Walter H. Rechberger: Der Entwurf für ein Europäisches Zivilprozessrecht und seine Chance auf Teilverwirklichung durch die Schaffung 'eines Europäischen Executionstitel', in: *Ünnepi tanulmányok. Gáspárdy László professzor 60. születésnapjára* (szerk: Cserba Lajos), Novotni, Miskolc, 1997, 357. o.

igazságügyi együttműködés területén az elfogadásra kerülő intézkedések magukban foglalják:

(a) a fejlesztést és egyszerűsítést a következő területeken:

1. a bírósági és bíróságon kívüli iratok határokon átnyúló kézbesítésének rendszere;
2. együttműködés a bizonyítás-felvétel terén;
3. a polgári és kereskedelmi ügyekben hozott határozatok, köztük a nem bírósági ügyekben hozott határozatok elismerése és végrehajtása,

(b) a tagállamokban alkalmazandó kollíziós, illetve joghatóságra vonatkozó szabályok összeegyeztethetőségének előmozdítását a hatásköri viták elkerülése érdekében; valamint

(c) a polgári eljárások megfelelő lefolytatását akadályozó tényezők kiküszöbölését, szükség esetén a tagállamokban alkalmazandó polgári eljárási szabályok összeegyeztethetőségének előmozdításával.²

A Nizzai Szerződés (2001) a polgári ügyekben megvalósuló igazságügyi együttműködést érintő szabályozási hatáskörök tekintetében nem tartalmazott érdemi változtatást. A Nizzai Szerződés 67. cikke a döntéshozatali eljárást az 5. bekezdés beillesztésével úgy változtatta meg, hogy az igazságügyi együttműködés keretében, a családjogi ügyek kivételével, a Tanács együttes döntést hoz a 251. cikkben meghatározottak szerint. Így a 67. cikk szerinti egyhangú döntéshozatali elvet felváltotta a minősített többséggel történő határozathozatal.

2. 'Rendszerváltás' az európai polgári eljárásjog szabályozási technikáiban.

Az áruk, szolgáltatások és a tőke szabad áramlásával megnőtt azon peres ügyek száma, amelyek valamilyen határokon átnyúló elemet hordoznak. Ebben az esetben a nemzeti-tagállami eljárásjogi szabályok, valamint a jogérvényesítési eszközök közötti különbségek külön jelentőséget kapnak, hiszen a feleket képviselő szakember igyekszik hasznot húzni a különbségek által kínált előnyökből, annak érdekében, hogy az ügyfél igényérvényesítésére a lehető legkedvezőbb jogi környezetben kerüljön sor (forum shopping). A fórumválasztást nagymértékben befolyásolják az eljárási költségek, a bizonyítási szabályok és az eljárásjogi alapelvek. A megfelelő fórumválasztás legitim módja, ha a felek megállapodásukban kikötik valamely bíróság joghatóságát (prorogáció), vagy ha az egyik fél a keresetet a joghatósággal rendelkező bíróságnál hamarabb nyújtja be, mint az ellenérdekű fél, annak érdekében, hogy kikössék az ellenérdekű félre kedvezőtlenebb bíróság illetékességét. Ugyanakkor a fórumválasztást motiváló tényezők elenyésznek, ha a nemzeti eljárásjogi szabályokban meglévő különbségek megszűnnek. Ilyenkor persze felmerül az a sokat vitatott kérdés, hogy milyen mértékben van szükség az egyes nemzeti eljárásjogi szabályok harmonizálására Európában.

[a] A Brüsszeli Egyezmény szabályozási technikája – a közvetlen hatály bevezetése. Az 1968. szeptember 27-én megkötött, polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról és a bírósági határozatok végrehajtásáról szóló Brüsszeli Egyezmény (a továbbiakban Brüsszeli Egyezmény), és az azzal párhuzamos, az

² Vö. közelebről: Tarko in Mayer: *Kommentar zu EU- und EG- Vertrag*, 8. Lfg., 2003, Art 65.

1988. szeptember 16-án megkötött, a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról és a bírósági határozatok végrehajtásáról szóló Luganói Egyezmény kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy a fent nevezett ügyekben *egységesen és közvetlenül* szabályozza a bíróságok nemzetközi joghatóságát. Ez azt jelenti, hogy az Egyezmény II. részében található joghatósági katalógus már a bírót is köti az ítélező eljárás során, és az Egyezmény alkalmazási területén a nemzeti jogszabályok teljesen háttérbe szorulnak. Ez a rendszer lehetővé teszi, hogy abban a tagállamban, ahol a végrehajtást megindították, a határozatelismerés és végrehajtás megengedhetőségének vizsgálatakor messzemenően lemondjanak a nemzetközi joghatósági előírások betartásának ellenőrzéséről. A Brüsszeli és a Luganói Egyezmény rendszerét a Tanács 2000. december 22-i 44/2001/EK rendelete a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról polgári és kereskedelmi ügyekben (Európai Joghatósági és Végrehajtási Rendelet – Brüsszel I. Rendelet, illetve a német rövidítésre tekintettel EuGVVO) teljes egészében átvette.

Ez a rendszer azért bír forradalmi jelentőséggel, mert az eddig ismert kétoldalú és részben multilaterális szerződések főszabály szerint nem a nemzetközi joghatóságot szabályozták; pusztán az elismerést és a végrehajtást. Ezt többek között attól tették függővé, hogy az eljárás bírója ('első bíró' – az ügyben először eljáró bíró) szerződésben elismert joghatósági kikötésre támaszkodva állapította-e meg illetékességét, mert ha nem, akkor megtagadták az általa hozott határozat elismerését és végrehajtását. Ennek ellenére nem volt olyan (nemzetközi jogi) előírás, amely szerint az első bíró joghatóságát az előbb említett joghatósági okra kell alapozni. Így az ügyben először eljáró bírók joghatóságukat a nemzeti jogszabályok által meghatározott joghatósági okok alapján állapították meg.

[b] Külföldi jogcímek végrehajthatóvá nyilvánítási és elismerési eljárásának egyszerűbb feltételeiről. A Brüsszel I. Rendelet átvette a Brüsszeli Egyezmény rendszerét, legalább is, ami a határozatok elismerésének és végrehajtásának egységes kereteire vonatkozó előírásokat érinti. Ehhez azonban további fejlődésre volt szükség a *végrehajthatóvá nyilvánítási eljárások egyszerűsítése és gyorsítása* tekintetében. Ezt követően első fokon felperesi indítványra egyoldalú eljárásjogi aktus keretében elvileg elrendelhető a végrehajthatóvá nyilvánítás. A jogalapok védelmére, amelyek szerint a végrehajtás alá vont ingatlan vonatkozásában meg kellene akadályozni a külföldi jogcímek elismerését, már csakis a kötelezett kérelmére, a jogérvényesítés során kerül sor. Ez az egyszerűsítés első lépésben azt a célt szolgálja, hogy a végrehajthatóvá nyilvánítási eljárást hosszú távon egészében nélkülözni lehessen.

[c] A bírósági határozatok kölcsönös elismeréséhez vezető döntő lépés – az európai végrehajtható okirat. A bírósági határozatok kölcsönös elismerésének megvalósításán túlmenően irányadó változást jelentett az Európai Parlament és a Tanács 2004. április 21-i 805/2004/EK rendelete a nem vitatott követelésekre vonatkozó európai végrehajtható okirat létrehozásáról (az Európai Végrehajtható Okiratról szóló Rendelet, a német rövidítésre tekintettel: EuVTVO). Míg a Brüsszel I. Rendelet az Európai Unió tagországaiból érkező, vagyoni jogi természetű végrehajtási jogcímek esetében azon országokban engedte meg a végrehajthatóságot, ahol

ezt kifejezetten kérelmezték; addig az Európai Végrehajtható Okiratról szóló Rendelet egy fakultatív eljárást kínál, amelynek előnye, hogy szükségtelenné teszi egy második tagállam bíróságának jóváhagyását (bármely megkeresett országban), az azzal járó késedelemmel és költségekkel együtt (a Rendelet Preambulumában a 9. alapvető megfontolás). A döntő különbség abban áll, hogy a származási országban a minimális előfeltételek megléte esetén olyan igazolást állítanak ki a hitelező javára a nem vitatott követelés határozatba foglalása iránti kérelme tekintetében, amely szerint a határozat európai végrehajtható okirat. Az okirat végrehajthatósága azonban csak a Rendeletben rögzített alkalmazási területeken érvényes. Jelenleg ezt a rendszert alkalmazzák a láthatási jog és a gyermek visszaadásával kapcsolatos döntések esetében is (a Tanács 2003. november 27-i 2201/2003/EK rendelete 40. cikk a házassági ügyekben és a szülői felelősségre vonatkozó eljárásokban a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról [Brüsszel II. Rendelet, a német rövidítésre tekintettel EheGVVO II]). Mindkét jogi aktus az európai polgári eljárásjog új generációjának rendelettípusát képviseli, amely a nemzetközi polgári eljárásjog hagyományos kölcsönös elismerési rendszerét igyekszik felülmúlni.

A végrehajtás helye szerinti országban ezen kívül az *elismerési feltételek felülvizsgálatát* összekapcsolták az exequatur eljárások megszüntetésével. Az ítéletek elismerését most már nem lehet közrendbe ütközés miatt megtagadni. Az Európai Unió tagállamai a Rendelet hatálya alatt kötelesek biztosítani, hogy az európai törvényhozók bizalma ne rendüljön meg a tagállami bíróságok előtt folyó eljárások jogállamiságával kapcsolatban. A kölcsönös elismerések szükségessége és a végrehajthatóvá nyilvánítási eljárások teljes eltörlése az ítéletek kölcsönös elismerésében mintegy előrevetíti a *származási ország elvének* bevezetését. A probléma itt abban áll, hogy az eljárási és anyagi jogi minimál standardok felülvizsgálatának eltörlése csak akkor indokolt ténylegesen, ha az ilyen minimális előírások minden tagállamban megvalósulnak, illetve azok egységesek lesznek (hasonlóan a Brüsszel I. Rendeletben rögzített nemzetközi joghatóság intézményéhez).

3. Az európai fizetési meghagyás. Az 1997-ben kiadott Gáspárdy tanulmánykötetben jelen írás szerzője még abból indult ki, hogy az európai végrehajtható okiratot egyenesen egy jövőbeni európai fizetési meghagyás fogja megtestesíteni. Kissé meglepő módon azonban az európai törvényhozó két módon szabályozta a végrehajtható okiratokat. Nevezetesen először a fent részletezett, *nem vitatott követelésekre vonatkozó európai végrehajtható okirat létrehozásáról* szóló rendeletben, amely követelések akkor keletkeznek, ha bizonyos tagállami okiratokat európai végrehajtható okiratként ismernek el, másodszor pedig egy valódi európai okiratot megtestesítő európai fizetési meghagyás útján. Az Európai Parlament és a Tanács 2008. december 12-én hatályba lépő, 2006. december 12-i 1896/2006/EK rendelete *az európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról* (a német rövidítésre tekintettel EuMahnVO) szintén az új generációs rendeletek ékes példája, amelynek kritériumai fent kerültek bemutatásra. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy az *európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról* szóló rendelet az Európai Igazságügyi Térségben (jóllehet szintén a nem vitatott pénzkövetelések tekintetében) első ízben fekteti le egy egységes ítélkező eljárás szabályait. Az eljárás

egy fakultatív igényérvényesítési lehetőséget kínál a hitelező számára. Ezáltal a jogvédelmet azon országokban terjesztik ki jelentős mértékben, ahol a fizetési meghagyásos eljárás nem a tagállami szabályoknak megfelelően történik. Az európai végrehajtható okiratról szóló rendelethez képest jelentős eltérés ebben mutatkozik, hiszen az nem érinti a mindenkor tagállami jogrendszerek előírásai alapján kiállított okiratot.

Az Európai Közösség jogalkotási hatáskörének megfelelően az eljárás csak határon átnyúló jogviták esetében alkalmazható. Éppen ezért először az kerül megálgapításra, hogy mikor beszélünk egy jogvitában külföldi elemről (3. cikk). Eszerint akkor, ha a felek bármelyike a kérelem benyújtásának időpontjában, nem abban a tagállamban rendelkezik állandó lakóhellyel vagy szokásos tartózkodási hellyel, ahol a bíróságot megkeresték. Mivel az okirat megalkotása végett az eljárás egységesített, a Brüsszel I. Rendelet alapján a végrehajthatóvá nyilvánítási eljárásban az okirat többé-kevésbé korlátozott felülvizsgálatáról, az európai végrehajtható okiratról szóló rendelet alapján pedig az okiratok származási országban történő elismeréséről lehet lemondani. Az ilyen eljárás során kiadott európai fizetési meghagyás tulajdonképpen egyenrangú a tagállam joga szerint kiállított okirattal.

Ami a választott *fizetési meghagyásos modellt* érinti, miután az eredeti Rendelettervezet a német fizetési meghagyásos eljárás szabályait vette át,³ az európai törvényhozó végül egy olyan eljárás megalkotása mellett döntött, amely nagyon hasonlít az osztrák fizetési meghagyásos eljárás szabályaihoz.⁴ Mindenesetre a kérelmezőnek indítványában nemcsak a per tárgyát, hanem a követelése megalapozására szolgáló bizonyítékokat is meg kell jelölnie (7. cikk (1) bek. e) pont). Ha a bíróság vizsgálódása során arra a megállapításra jut, hogy a kérelem megfelel a formai követelményeknek, és a követelés is megalapozott, akkor főszabály szerint 30 napon belül európai fizetési meghagyást bocsát ki. Az ellenérdekű felet a fizetési meghagyás kézbesítésekor tájékoztatni kell arról, hogy vagy megfizeti a meghagyásban megjelölt összeget, vagy a származási országbeli bíróság előtt ellentmondással élhet. Továbbá arról is tájékoztatni kell, hogy az európai fizetési meghagyás végrehajthatóvá válik, amennyiben nem él ellentmondással, s ebben az esetben az eljárást a származási tagállam illetékes bírósága előtt rendes polgári eljárásjogi szabályok szerint fogják lefolytatni. A 30 napon belül benyújtott ellentmondásnak nem kell megalapozottnak lennie. Ha a kérelmező semmi mást nem indítványozott, a határidőben benyújtott ellentmondással megindul az eljárás. Amennyiben az ellenérdekű fél nem él ellentmondással, a bíróság a fizetési meghagyást azonnal végrehajthatóvá nyilvánítja.

Az európai fizetési meghagyás ugyanúgy, mint például egy (másik) európai végrehajtható okirat, minden tagállamban (Dánia kivételével) közvetlenül végrehajtható; azaz nincs szükség végrehajthatóvá nyilvánítási eljárásra. Mint ahogyan már az európai végrehajtható okiratról szóló rendeletben rögzítésre került, a végrehajtó

³ Vö. megfelelő kritikával: Walter H. Rechberger: *Zum Entwurf einer Verordnung zur Einführung eines Europäischen Mahn-verfahrens* [Az európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról szóló rendelet tervezete], FS Yessiou-Faltsi (SAKKOULAS Athens-Thessaloniki) 2007, 513. o.

⁴ Vö. Walter H. Rechberger: 'Der Entwurf...', in: *Ünnepi tanulmányok. Gáspárdy László professzor 60. születésnapjára* (szerk: Cserba Lajos), Novotni, Miskolc, 1997, 365. o.

államban nem kerülhet sor az okirat felülvizsgálatára arra hivatkozva, hogy az a közrendbe ütközik. Az okirat létrejövetelének minimális követelményeit tekintve mindkét rendelet messzemenően hasonlóan szabályoz. A rendeletek 13 – 15. cikkeiben rögzített kézbesítési előírások teljesen megegyeznek. A következő rendelkezések azonban a fizetési meghagyásos eljárás különbözősége miatt indokolt hasonlóságot mutatnak:

1. az európai végrehajtható okiratról szóló rendelet 16. és 17. cikkei, amelyek az adós követelését érintő és a követelés vitatásával kapcsolatos eljárási lépésekre vonatkozó szabályszerű kioktatásról szólnak, valamint
2. az európai fizetési meghagyásról szóló rendelet 7. cikke, amely az európai fizetési meghagyás kibocsátására irányuló kérelem szükséges tartalmi elemeit rögzíti, és
3. ugyanezen rendelet 12. cikk (3) és (5) bekezdése az ellenérdekű fél kioktatásának szabályairól.

II. A fejlődés értékelése

Az európai törvényalkotó javára írható, hogy az európai végrehajtható okirat és az európai fizetési meghagyás bevezetésével, amellyel tulajdonképpen megkoronázta az eddigi európai polgári eljárásjogi fejlődést, egyben fel is ismerte, hogy Európában az ítéletek elismerése, azaz az ítéletek szabad áramlása *minden tagállamban* megköveteli *bizonyos alapvető jogállami garanciák meglétét*. Tény, hogy a kézbesítési szabályok megalkotásával, ideértve az adós jogorvoslati jogról való tájékoztatását is, még ha az egészhez viszonyítva nem is oly nagymértékben, de mindenképpen egy nagyon fontos részterületen, jogegységesítő minimum standardok születtek meg. Az eljárásjogi hagyományokban és kultúrában mindenekelőtt a kézbesítési szabályok játszanak egészen jelentős szerepet. Nem véletlen, hogy az európai polgári eljárásjogra vonatkozó Storme-tervezet külön figyelmet szentelt a kézbesítési előírásoknak (a 2.1.2. pont alatt, II. fejezet az eljárás megindításáról).⁵ Tíz évvel a szerző fenti fejtegetését követően, ma már ténylegesen azt mondhatjuk, hogy a Storme-tervezetben megfogalmazott javaslatok részlegesen valósultak meg.

Amennyiben a két új rendeletet összevetjük a Brüsszel I. Rendelettel, kimutatható, hogy mire is törekedett az európai jogalkotó. A Rendelet 34. cikk 2. pontja szerint: „A határozat nem ismerhető el, amennyiben a határozatot az alperes távollétében hozták, ha az eljárást megindító iratot vagy azzal egyenértékű iratot nem kézbesítették az alperes részére megfelelő időben ahhoz, hogy védelméről gondoskodhasson, kivéve, ha az alperes elmulasztotta a határozatot megtámadó eljárás kezdeményezését, annak ellenére, hogy lehetősége lett volna rá,...”. A jogalkotó ezt a rendelkezést próbálta meg áthidalni úgy, hogy előírta az eljárást megindító irat kézbesítését (amely fizetési meghagyás esetében egyúttal már a döntést is tartalmazta), és ezzel együtt a minimum előírások betartásával az adós meghallgatá-

⁵ Vö. Marcel Storme (szerk.): *Rapprochement du droit judiciaire de l'Union européenne / Approximation of judiciary law in the European Union*. Boston, M. Nijhoff, 1994, és ott a Motivenbericht 78; vö. továbbá Walter H. Rechberger: 'Az európai polgári eljárásjogi javaslat...', 361. o.

sát is. A Brüsszel I. Rendelet 34. cikk 3. és 4. pontjai szerint a határozat elismerése megtagadható összeegyeztethetlenség⁶ miatt is; ezek a rendelkezések továbbra is érvényben maradtak, mint a kényszervégrehajtás egyetlen érvényes megtámadási alapja (v. ö. európai végrehajtható okirat létrehozásáról szóló rendelet 21. cikk; és az európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról szóló rendelet 22. cikk (1) bek.). Az európai végrehajtható okirat létrehozásáról szóló rendelet áthelyezte a Brüsszel I. Rendelet kógens joghatósági rendelkezéseinek megsértésére vonatkozó szabályokat (35. cikk) a végrehajtható okirat hitelesítésének előfeltételei közé (EuVTVO 6. cikk (1) bek. e) pont), míg az *európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról* szóló rendeletben ezek a szabályok már nem szerepelnek. Ez azaz függ össze, hogy az európai fizetési meghagyás esetében gyakorlatilag nem létezik tagállami okirat, hanem már eleve egy valódi európai végrehajtható okiratról beszélünk, amely esetében az okiratot kibocsátó bíróságon kívül senki nem jogosult a joghatóság vizsgálatára.

Vizsgálat tárgyát képezheti még a közrend problémájának kezelése. A Brüsszel I. Rendelet 34. cikk (1) bek. rögzíti, hogy a határozat elismerését meg kell tagadni, ha az elismerés nyilvánvalóan ellentétes annak a tagállamnak a közrendjével, ahol az elismerést kéri. Kétségtől eltekintve figyelemreméltó az a tény, hogy az új rendeletekben nem szerepel ez az évszázadok óta talán legfontosabb (még ha gyakorlati szempontból nem is annyira jelentős), a végrehajtó államban érvényesülő elismerés-megtagadási ok. Ez egyrészt abból adódik, hogy az európai végrehajtható okirat létrehozásáról szóló rendelet rendszere, az elismerés-megtagadási okok vizsgálatának második tagállamból az elsőbe történő áthelyezése, a közrendi szabályok alkalmazásakor éppoly kevésbé működik, mint a döntések összeegyeztethetlensége esetében, amennyiben az egy lehetséges végrehajtó tagállam közrendjébe ütközés miatt áll fenn. Azonban ha még létezne is egységes európai közrend, ez az európai végrehajtható okiratként való elismerésre illetékes bíróságtól túl sokat követelne, hiszen ezáltal azt várnánk tőle, hogy a saját döntését is nyilvánítsa közrenddel ellentétesnek. Egy olyan valódi európai végrehajtható okirat esetében, mint amilyen az európai fizetési meghagyás, a közrend kapcsán felmerülő szituáció a joghatóság kérdéséhez hasonló; e vonatkozásban nincs olyan hatóság (egyelőre), amely elvégezhetné a felülvizsgálatot.

Jóllehet a szerző már az előző Gáspárdy tanulmánykötetben úgy gondolta, hogy a döntések tartalmi összeegyeztethetőségének utólagos vizsgálata, illetve a döntések az elismerő tagállam jogrendjével történő elismertetése, tekintettel a túlszabályozó európai fizetési meghagyásra, az a két tényező, amely a legkönnyebben nélkülözhető; ebből kifolyólag most vizsgáljuk meg még egyszer a közrendi szabály európai polgári eljárásjogból történő kiiktatásának fő kritikáját (amely, már az európai végrehajtható okiratról szóló rendeletben megtörtént). A probléma kétségtől az Európai Unió 27 tagállamának alapvető polgári eljárásjogi, kollíziós jogi és

⁶ „3. [...] összeegyeztethetetlen az azonos felek közötti jogvitában abban a tagállamban hozott határozattal, amelyben az elismerést kéri;

4. összeegyeztethetetlen más tagállamban vagy harmadik államban, azonos jogalapról származó, azonos felek közötti eljárásban hozott korábbi határozattal, feltéve, hogy a korábbi határozat a címzett tagállamban az elismerés feltételeinek megfelelő.”

(különösen) polgári anyagi jogi különbségeiből adódik. Ehhez még az is hozzáadódik, hogy az Európai Unióban meglévő jogvédelem a homogenitást tekintve igen messze van még egy szövetségi államban uralkodó védelmi szinttől.⁷ Ez felveti azt a kérdést, hogy vajon az integráció jelen állása szerint a közrendbe ütközés vizsgálatának elvetése valóban indokolt volt-e. A közrend-szabály eltörlése azért is különösen nehéz kérdés, mert az Európai Unióban még várat magára egy alapjogi katalógus összeállítása.⁸ Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Védelméről szóló Egyezmény intézményesített eszközeivel megvalósított jogvédelem, amely tulajdonképpen kimerül a 41. cikk szerinti utólagos kártérítésben, messze elmarad attól, amelyet egy megelőző jellegű, hatásos elismerés-megtagadás valósítana meg.

E megfontolás alapján megállapítható, hogy a közrendi szabályról történő lemondás legkönnyebben az európai fizetési meghagyásos eljárás esetében védhető. Már az osztrák példa is azt mutatja, hogy ez az okirat csak csekély mértékben ad lehetőséget a visszaélésre, főként, ha arra gondolunk, hogy mennyire könnyű megakadályozni az okirat létrejöttét. Persze még azzal is számolni kell, hogy a *nem vitatott követelésekre vonatkozó európai végrehajtható okirat létrehozásáról* szóló rendelet magában hordozza az indokolatlan kényszervégrehajtás megakadályozásának lehetőségét is. Ezt a rendelet a következőkkel teszi lehetővé:

1. az ellentmondás benyújtására nyitva álló határidő elmulasztásának igazolása esetében a kivételek felülvizsgálatával (ilyen kivételek a végrehajtható okirat létrehozásáról szóló rendelet 19. cikkéből átvett és kiegészített, az EuMahnVO 20. cikkében rögzített különös kézbesítési hibák, amikor is vis maior és rendkívüli körülmények az adóst megakadályozzák abban, hogy ellentmondással éljen), vagy

2. az összegfizetés kiegészítő végrehajtás-megtagadási okai segítségével – ezt meg is hagyták az európai fizetési meghagyás szabályai között (EuMahnVO 22. cikk (2) bek.).

Végül feltétlenül meg kell említeni, hogy mindkét rendelet alapkonceptiója célul tűzte ki a végrehajtható okiratról szóló rendelet Preambulumában rögzített megfontolási okok legalább egyikét. A Preambulum 11. pontja szerint: „E rendelet törekszik az alapvető jogok érvényesülésének elősegítésére, és figyelembe veszi különösen az Európai Unió Alapjogi Chartájában elismert elveket. Különösen törekszik a tisztességes eljáráshoz való jog tiszteletben tartásának biztosítására, amint azt a Charta 47. cikke elismeri.” Figyelemre méltó, hogy az európai fizetés meghagyásos eljárás létrehozásáról szóló rendelet módosított javaslata (2006. február 2.)⁹ a Preambulumában a 30 pontból álló, alapvető megfontolások körében az előbbihez messzemenőig hasonló megfontolási okokat tartalmaz, amelyek végül kimaradnak a tényleges Preambulumból.

⁷ Vö. Christian Kohler: Das Prinzip der gegenseitigen Anerkennung in Zivilsachen im europäischen Justizraum [A kölcsönös elismerés elve polgári ügyekben az Európai Igazságügyi Térségben], *Zeitschrift für Schweizerisches Recht*, 2 (2005) 124, 263-299. o.

⁸ Paul Oberhammer: Der Europäische Vollstreckungstitel: Rechtspolitische Ziele und Methoden [Az európai végrehajtható okirat: jogpolitikai célok és módszerek], *Juristische Blätter*, 8 (2006) 128, 477-498. o.

⁹ KOM (2006) 57 végleges

Mivel a meghallgatáshoz való jog egyben eljárási alapjogot is jelent,¹⁰ ezért mindkét rendelet esetében kényes kérdés, hogy azok hogyan garantálják ezen jog érvényesülését. Mindemellett azt is érdekes megvizsgálni, milyen módon lehet megakadályozni a végrehajtás helye szerinti tagállamban az európai végrehajtható okiraton alapuló kényszervégrehajtást, amennyiben a származási tagállamban a bírósági eljárás során a meghallgatáshoz fűződő jogot alapvetően megsértették. Amennyiben a megnevezett minimum-előírások segítségével azon esetek számát szeretnénk csökkenteni, amelyekben a súlyos érdeksérelem az adós meghallgatáshoz való jogára vezethető vissza, oly módon, hogy az már az eljárást megindító irat kézbesítéskor fennállt (például fizetési meghagyás esetében), a következmények után még rendszerint akkor is maradnak kérdések, amennyiben ez a kézbesítés *in casu* még nem történt meg. Mindemellett, mint azt az Európai Emberi Jogi Bíróság ítélezési gyakorlata is mutatja, eltekintve a meghallgatáshoz való jog kézbesítési hiba miatti megsértésétől, nagy számban sértik meg a tisztességes eljárás megvalósítását szolgáló alapjogokat (Emberi Jogi Egyezmény 6. cikk).¹¹

Lényegében a rendeletek felvázolt rendszerének ismeretében kijelenthető, hogy a végrehajtó tagállamban az európai végrehajtható okirat fennállása esetén nem követhetők el a megnevezett jogsértések. Amíg a döntést hozó tagállamban több jogi vagy jogorvoslati eszköz áll az adós rendelkezésére az európai végrehajtható okirattal szembeni kifogásai érvényesítésére, illetve a „kivételes esetekben” lehetőség van az európai fizetési meghagyás felülvizsgálatára, addig az adós a rendeletek 23. cikke szerint a végrehajtó államban a végrehajtás felfüggesztését vagy korlátozását kezdeményezheti. Amennyiben az adós az európai végrehajtási okirattal szemben kimerítette a tagállamban meglévő valamennyi jogorvoslati lehetőséget, az Emberi Jogi Egyezmény 6. cikkének megsértése esetén az Egyezmény 34. cikke értelmében egyéni panaszt nyújthat be az Emberi Jogi Bírósághoz. Ezzel együtt felmerül a kérdés, hogy vajon egy ilyen panasz beleértendő-e az európai végrehajtható okiratról szóló rendelet 23. cikkében (továbbiakban 23. cikk) rögzített jogorvoslat fogalmába úgy, hogy az adós a kényszervégrehajtás felfüggesztését és korlátozását is kérheti, amennyiben egyidejűleg egyéni panaszt is benyújtott. Annak tudatában, hogy a 23. cikk pusztán a származási tagállam jogában meglévő és a rendeletben kifejezetten meghatározott jogorvoslati lehetőségeket célozta meg, a (német nyelvű) szakirodalom ezt a feltevést részben tagadja.¹² Eltekintve attól, hogy a 23. cikk szó szerinti értelmezése eleve nem zárja ki egy ilyen kérelem be-

¹⁰ Vö. Herbert Miehsler – Theo Vogler írását in: *Internationaler Kommentar zu Europäischen Menschenrechtskonvention* (szerk.: Karl-Miehsler), 1986, Art 6 Rz 347. és köv. oldalak

¹¹ Vö. például az Európai Emberi Jogi Bíróság *Golder* ítéletét (1975. 02. 21.) *Europäische Grundrechte-Zeitschrift*, 18 (1975), 91. o. (különösen, ami a polgári eljárás kezdeményezésére vonatkozó alanyi jogokat illeti); valamint Európai Emberi Jogi Bíróság *Artico* ítéletét (1980. 05. 13.) *Europäische Grundrechte-Zeitschrift*, 37 (1980), 662. o. (polgári jogok érvényesítése anélkül, hogy a keresetben meghatározott illetékességet a kormány felülvizsgálja).

¹² Vö. Kropholler: *Europäisches Zivilprozessrecht*, Art 23 EuVTVO Rz 4; majd Höllwerth írását in: *Internationales Zivilverfahrensrecht*, (szerk.: Burgstaler-Neumayr), Art 23 EuVTVO Rz 5; közelebbi meg-alapozás nélkül, ha azzal az engedménnyel, hogy „ez a hatékony jogvédelem alapjait tekintve kívánatos volna”, lásd még R. Wagner írását, *IPRax*, 2005, 198. o.

nyújtásának lehetőségét,¹³ ezen panasznak a 23. cikk szerinti jogorvoslat-fogalomba történő szubszumálása egyszerűen kötelező kényszerűség az európai jogi kultúra standardjainak fenntartása érdekében.¹⁴ Ugyanakkor az emberi jogi bíróságnak beláthatatlan ideig továbbra is számtalan egyéni panasszal kellene megbirkóznia, ha a végrehajtó állam bírósága nem vállalná a döntést a végrehajtás felfüggesztésére vagy korlátozására irányuló kérelem tekintetében.

Amennyiben a *jogorvoslat* fogalmának értelmezése során az európai végrehajtható okiratról szóló rendelet összefüggéseiben az európai végrehajtható okirat kapcsán olyan elfogadható eredményre jutunk, amely képes az európai jogvédelem szinten tartására, az európai fizetési meghagyás alkalmazása során, a színvonal fenntartása érdekében nagyobb mérvű módszertani átgondolásra van szükség. Az *európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról* szóló rendelet 23. cikke alapján akkor beszélhetünk a végrehajtás felfüggesztéséről vagy korlátozásáról, ha az ellenérdekű fél a 20. cikk szerint az ott megnevezett kivételes esetekben felülvizsgálatot kezdeményezett. Ilyen értelemben az Emberi Jogi Egyezmény 34. cikke alapján benyújtott egyéni panaszok kétség kívül nem szubszumálhatóak. Emiatt az európai fizetési meghagyásos eljárásban már csak a jogfejlesztés segít, amely egyéni panasz benyújtása esetén lehetővé teszi a végrehajtás felfüggesztését vagy korlátozását. Mivel erre az európai jogi kultúra színvonalának fenntartása érdekében éppen olyan sürgető szükség van, mint az európai végrehajtható okirat kapcsán kifejtettek miatt, csak remélhetjük, hogy az Európai Bíróság nem fog elzárkózni a jogfejlesztés gondolatától és gyakorlásától.

¹³ Thomas Rauscher: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, Heidelberg, Verlag Recht und Wirtschaft, 2004, Rz 28, 29; Thomas Rauscher: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, *RIW* 11 (2004) 1. o.; Thomas Rauscher: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, Sellier European Law Publication, GPR-Praxis, 2004, 286-292. o.; Burgstaller-Neumayr: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, *Österreichische Juristen-Zeitung* (2006) 179-190. o.; Paul Oberhammer: *Der Europäische Vollstreckungstitel: Rechtspolitische Ziele und Methoden*, *Juristische Blätter (JBI)* 128 (2006) 8, 502. o.; Rechberger in: Fasching-Konecny (szerk.): *Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen V*, 2007, Art 21 EuVTVO Rz 11.

¹⁴ Thomas Rauscher: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, Heidelberg, Verlag Recht und Wirtschaft, 2004, Rz 23 és a továbbiak; Rauscher: i.m. *RIW* 11 (2004), Thomas Rauscher – Steffen Pabst: *Verordnung (EG) Nr 805/2004 des Europäischen Parlaments und des Rates vom 21.4.2004 zur Einführung eines europäischen Vollstreckungstitels für unbestrittene Forderungen (EG-VollstrTitelVO)*, 1425. o., in: Thomas Rauscher: *Europäisches Zivilprozessrecht II*, München, Sellier European Law Publications, , 2006, Art 23 EuVTVO Rz 11; Burgstaller-Neumayr: *Der Europäische Vollstreckungstitel für unbestrittene Forderungen*, *Österreichische Juristen-Zeitung* (2006), 189. o.; Paul Oberhammer: i.m. in: *JBI* (2006), 502. o.; Rechberger in: Fasching-Konecny (szerk.): *Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen V*, 2007, Art 21 EuVTVO Rz 11.

A többkultúrájú politikai közösség magyarországi intézményesülése

TÓTH JUDIT*

Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

I. Bevezetés

1993-ban fogadta el az országgyűlés a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló LXXVII. törvényt, amelynek 15. évfordulóján inkább dilemmákat, kérdéseket célszerű felvetni, mintsem nagy ünneplést csapni. A törvény előkészítésének, fogadtatásának, bevezetésének és gyakorlatának nyilván sokféle elemzése lehetséges, túl a többségi és a kisebbségi közösség megközelítésén. Ez a tanulmány egy, a kisebbségekre vonatkozó szakkönyv és a parlamenti vita bemutatásával kíván ehhez az elemzéshez hozzájárulni.

1992. június elején nyújtotta be a Kormány a parlamentnek a törvényjavaslatot, az általános vitát 1992. szeptember 29-én kezdték meg, majd a módosító indítványokról 1993. július 7-én szavazott az Országgyűlés. Ez tehát a parlamenti szakaszt tekintve is egy egyéves időszakot ölel fel, amely szokatlanul hosszú. Ám ennél lényegesen tovább tartott az előkészítés. Az egyik képviselő egyenesen úgy fogalmazott:

Sanyarú sorsú törvényjavaslat fekszik előttünk. Az 1978-ban elkészített első normaszöveget követően ma már nehezen számba vehető, hány változata készült el a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvénytervezetnek. A koncepcionális fordulópontot jelentő változatok száma is tíz, ha az 1989 decemberében a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságán elkészített, illetve kollégiumán megvitatott normaszöveget vesszük, és ez esetben még nem is számoltuk össze a különböző alapváltozatok mutációit. A kérdéskör bonyolultsága, a számba vehető nemzetközi szabályozási minták szerfölött korlátozott volta, a politikai rendszerváltásból, a választási küzdelmekből fakadó politikai átmenetiség, a nemzeti és etnikai kisebbségek politikai önszerveződésének időbeli elhúzódása, a nemzeti és etnikai kisebbségekkel való egyeztetés szükséges bonyo-

* Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Alkotmányjogi Tanszék, egyetemi docens

lultsága sok mindenre magyarázatot adhat. De semmi nem mentheti fel a Kormányt ilyen nagyfokú időbeli késedelemért.¹

Noha a miniszteri expozében is utaltak arra, hogy már a benyújtást megelőzően is több tervezet készült.

Ezek sorában megemlítem a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárság, az Igazságügyi Minisztérium, a magyarországi kisebbségi szervezeteinek konzultatív fórumaként működő Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztalának és a Nemzeti és Etnikai Kisebbség Hivatalának tervezetét. 1991. júniusától a Kisebbségi Kerekasztal és a Kisebbségi Hivatal az általuk készített törvénytervezetek összehangolását kísérelték meg, melynek eredménye az 1991. szeptemberi tervezet volt. Ezt követően a jogalkotásról szóló törvény előírása szerint a tervezet államigazgatási egyeztetésre, továbbá a Kormány által felállított kodifikációs bizottság részéről a szöveg jogi szakszerűsége szempontjából történő megvizsgálására került sor. Mindezzel párhuzamosan politikai és szakértői tárgyalások folytak a kisebbségi szervezetekkel és a Kisebbségi Kerekasztallal is. A velük való megegyezés szándéka vezette a Kormányt akkor, amikor több olvasatban tárgyalta a szaktárcák közreműködésével elkészített tervezetet, majd benyújtotta törvényjavaslatát az Országgyűléshez.²

A történetet folytatva, az Országgyűlés a törvényjavaslat általános vitáját 1992. szeptemberében kezdte meg. Ezzel párhuzamosan az Országgyűlés emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottsága szakértői előkészítő munkacsoportot hozott létre a hat párt képviselőiből, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal és a Kisebbségi Kerekasztal szakértőinek bevonásával. Ezek a hatpárti szakértői tárgyalások 1992. decemberéig tartottak. Ezt követően 1993. márciusáig a hat parlamenti párt képviselői mintegy 1500 oldalnyi szakértői anyag birtokában politikai egyeztető tárgyalásokat folytattak, és a törvényjavaslat egyes vitás pontjait illetően politikai megállapodásra jutottak.

Úgy gondolom, hogy a hatpárti politikai megállapodással elhárult a törvény elfogadásának akadálya. Kiemelendő, hogy az Európai Tanácsnak az 1992 őszen megküldött törvényjavaslatra érkező pozitív véleménye szerint Európában is ritka az az önkormányzati forma, amit a javaslat tartalmaz. Előremutató a kisebbségek normatív meghatározása, a szabad identitásválasztás elve, a közösségi jogok szabályozása, valamint a személyi elven alapuló kulturális autonómia. A törvényjavaslat előkészítésének kétéves időszakát indokolja tehát az ismertetett több tervezet elkészítésének időtartama, a kérdés szabályozásának jogi és politikai szempontú bonyolultsága, valamint az, hogy a kisebbségek jogainak ilyen átfogó jellegű szabályozásához egyetlen európai országban sem állt rendelkezésre megfelelő minta – magyarázta az előterjesztő miniszter a késlekedés okait.³

Valójában a konszenzuskényszernek alávetett, kétharmados törvény a parlamenti szakban is részese lett a többség-kisebbség és a többségi eliten belüli egyeztetésnek, sőt nemzetközi támogatás megszerzésével és szakértői megalapozással is foglalkozott a parlament. Ez újabb működési zavarokat jelez, hiszen célszerűbb lett

¹ Tabajdi Csaba, az MSZP vezérszónoka, Országgyűlési Napló, 1992. szeptember 29. www.mkogy.hu

² Nagy Ferenc József, miniszter, a Kormány nevében a javaslat előadója, Országgyűlési Napló, 1992. szeptember 29. www.mkogy.hu

³ Ld. a 2.lábjegyzetet.

volna a törvényjavaslatot visszavonni, és előről kezdeni az egyeztetést. Ugyanis egy kész törvényjavaslat esetében politikai, dogmatikai, alapelvi egyet nem értést látva, vajon miért érdemes újra és újra szövegváltozatokat készíteni?

További fordulat a történetben, hogy az általános vita nem csak az említett átdolgozások, a belső és külső, valamint nemzetközi egyeztetések miatt húzódott el, hanem mert az Országgyűlés párhuzamosan tárgyalta tematikailag kapcsolódó törvényeket. Így például az állampolgárságról⁴ és a külföldiek bevándorlásáról, illetve itteni tartózkodásáról⁵ szóló jogszabályokat. Noha első ránézésre ezek jól elkülöníthetőek a hazai kisebbségek ügyétől, ám éppen a nemzetépítés nagy munkálatai, a diaszpórapolitika, az etnikai elv és a valós migrációs elképzelések hiánya kapcsolja ezeket össze.⁶ Nem véletlen, hogy hat képviselőcsoport és a függetlenek is kérték a törvények tárgyalásának egyeztetését.

Csupán azt szeretném megjegyezni, én is kértem volna, hogy még ne zárjuk le az általános vitát. Azon kívül felhívom a tisztelt Ház figyelmét arra, hogy a mai nap folyamán a Magyarországra való. (*Dr. Gali Ákos független képviselőhöz fordulva*): Tessék besegíteni a törvényjavaslattal! (*Dr. Gali Ákos: Bevándorlási törvény.*) A bevándorlási törvénnyel kapcsolatban kértem a tisztelt Ház figyelmét, hogy feltétlenül szükséges, hogy megelőzze a bevándorlási törvény megszavazása azt a törvényt, amelynek általános vitája lezárását a jelen pillanatban halasztottuk el. Azt szeretném kérni, hogy előzőleg a bevándorlási törvényről szülessen döntés, és csak azután az etnikai kisebbségekről szóló törvényjavaslatról, illetve törvényről. Köszönöm, elnök úr.”⁷

Ez azonban csak ürügynek tűnt, mivel rövidesen benyújtották a kisebbségi törvényjavaslathoz a szükséges módosító indítványokat, ezért az általános vitát rövidesen lezárták.⁸ Az egymásra tekintettel lévő törvényjavaslatok nagy terve tehát nem sikerült, bár az említett nemzetépítési, etnikai szabályozási politika már készen állt.

A lázas munka eredményeként 1993-ban csak az utolsó percben, a rendkívüli nyári ülésszakra készültek el a módosító indítványok, majd arról a bizottsági állásfoglalások. Ráadásul további formabontás is volt, hiszen „merőben szokatlan, hogy a bizottságok kitérnek az általuk megvitatott törvényjavaslat részletes vitájának ismertetésére. Erre azért kerül sor, mert, mint önök is tudják, rendkívül feszített ütemben folytak a tárgyalások, és az alkotmányügyi bizottság a tegnapi napon fejezte be a törvényjavaslat részletes vitáját követően az egyes módosító indítványok értékelését”.⁹ Erre azért volt szükség, mert az alkotmányügyi és az emberi jogi bizottság – amely közös véleményyt tudott kialakítani a kormánnyal – álláspontja kö-

⁴ 1993.évi LV. törvény a magyar állampolgárságról

⁵ 1993.évi LXXVII. törvény a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról (2001-ben hatályon kívül helyezték)

⁶ Tóth Judit: Kíváncosok immigránsok? (Az állampolgársági és az idegenrendészeti törvényről), in: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* (szerk.: Sik Endre), Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1994, 98-110. o.; Judit Tóth: Diaspora in Legal Regulations: 1989-1999; Diaspora Politics: Programs and Prospects. in: *New Diasporas in Hungary, Russia and Ukraine: Legal Regulations and Current Politics* (szerk.: Kiss, I. - McGovern, C.), Budapest, Open Society Institute/COLPI, 2000, 42-95. o.; 96-141. o.

⁷ Dénes János, Országgyűlési Napló, 1993. április 20. www.mkogv.hu

⁸ 1993.április 26. www.mkogv.hu

⁹ Hack Péter, az alkotmányügyi, törvény-előkészítő és igazságügyi bizottság előadója, Országgyűlési Napló, 1993.július 7. www.mkogv.hu

zött jelentős eltérés volt. Ez abban állt: vajon az alkotmányosságnak megfelelő szabályozás, avagy a politikai kompromisszum kényszere bizonyuljon-e erősebbnek?

További sajátossága volt az izzasztó rendkívüli ülésznak, hogy a törvény elfogadását célzó napirendhez meghívták a határon túli magyar szervezetek képviselőit. Ők fizikai jelenlétük nélkül, szellemükben végig jelen voltak a vitákon, a törvény egésze ugyanis a nemzetépítés, a határon túli magyarokkal kapcsolatos politikai projekt része volt, amelyhez a kisebbségeket inkább statisztának szánták, persze a főszereplők mellé ültetve őket. A Házelnök megszakította egy percre a tárgyalást:

Mielőtt tárgyalásunkat folytatnánk, engedjék meg, hogy tisztelettel, szeretettel és megbecsüléssel köszöntsem e fontos törvény határozathozatala alkalmából vendégként a plenáris ülésen megjelent képviselőit a hazai kisebbségeknek, a hazai és a határon túli magyarság kiemelkedő személyiségeit, a budapesti diplomáciai kar megjelent személyiségeit. Köszönjük, hogy e nevezetes alkalommal velünk vannak. *(Nagy taps.)*¹⁰

Végül döntöttek az utolsó módosító indítványról, így elérkezett a nagy pillanat: „Tisztelt Országgyűlés! Kérdezem tehát önöket, hogy a már elfogadott módosító javaslatokkal együtt az Országgyűlés elfogadja-e a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvényjavaslatot, mellékleteivel együtt. Kérem, szavazzanak. *(A táblán megjelenő eredményt általános taps fogadja.)* Az Országgyűlés 304 igen szavazattal, 3 ellenszavazat és 8 tartózkodás mellett a törvényjavaslatot elfogadta.”¹¹

II. A király meztelen?

A jogász–történész szerző könyvének szövegét disszertációként, majd a kiadó drótpostáján keresztül ismertem meg. A könyv bemutatója előtt még akkora volt a kapkodás, hogy meg sem érkezett a recenzenshez. Azt gondoltam, a könyv sorsa osztja azt a tárgykört, amire vonatkozik: késik a nyomda, még nincs borító sem, ahogyan hányattatott volt a törvény sorsa is. De talán ebben van a lényeg: a nemzetállam – meztelen, a multikulti ruha még nem készült el, csak most szabják-varrják? Vagy inkább foltozzák? Ha Magyarországra gondolunk: az államalkotó tényező kisebbségek és kultúrájuk része a magyarországinak, a sokszínűség védendő értéke, a másság megvallásához avagy elhallgatásához, megéléséhez, az ebből fakadó nyelvi, kulturális, oktatási különjogok révén (vagy éppen az emberi jogok megvalósulásának egy másik dimenziójaként) védelmet kapnak, egyénileg és kisebbségenként az Alkotmány szerint. Mégsem érezzük a köznapokban, hogy megérkezett, él és hat a kulturális egyenjogúság, hogy a nép hatalmának részeseiként a kisebbségek sajátos jogintézményei életképes modellt jelentenének. Ezt az elmentmondást járja körül az alkotmányosság, az etnicitás és a nemzetállam fogalma alapján a kötet, érveket keresve a nemzetközi jogból, az autonómia-modellekből és a meglehetősen eredménytelen romapolitika gyakorlatából.

¹⁰ Szabad György elnök, Országgyűlési Napló, 1993. július 7. www.mkogy.hu

¹¹ Dornbach Alajos elnök, Országgyűlési Napló, 1993. július 7. www.mkogy.hu

A kötet két nagyobb egységre osztható: az első az alkotmányjogból, államelméletből és jogelméletből ismert eszmékről ad áttekintést (nacionalizmus-elméletek, az államnemzet, multietnikus berendezkedés, asszimiláció és az identitás megválasztása, egyéni kontra kollektív jogok, autonómia). A második részben pedig a nemzetközi jog, a biztonságpolitika és az emberi jogok, valamint a hazai kisebbségvédelem példáin keresztül jut el a szerző a végkövetkeztetésig: nem a jogi gyakorlat által, hanem legfeljebb *a politikai filozófia gondolatmenete révén lehet e sajtós kisebbségi önkormányzati intézményeket, a kisebbségi jogokat igazolni és helyeselni*. Az igazságos egyenlőség – a kultúrát, a nemzetet és az államot meghatározó elemeiben – helyes, de önmagában még nem feltétlenül működőképes erre alapozva a kisebbségi önkormányzati rendszer.

A szerző azt a célt tűzi maga elé, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozást és a különböző kormányzati intézkedéseket, azok politikai, filozófiai és dogmatikai vizsgálata alapján, egységes értelmezési keretbe illeszse bele. A kisebbségeknek ez a hármas, normatív, politikai és a társadalmi megközelítése egyszerre volt kutatási hipotézis és munkamódszer. Ugyanakkor a kötet egészét tekintve a jogi matéria dominál, a szabályozás történetét, a joggyakorlat kritikáját, a nemzetközi jogi dokumentumok leíró jellegű bemutatását nem sikerült kiegyensúlyoznia az olyan témák hasonlóan alapos bemutatásával, mint a demokrácia, a nemzetállami politikai közösség és lojalitás, a társadalmi integráltság, a kisebbségi társadalom kohéziója és az identitás továbbörökítésének intézményesülése. Ez az aránytalanság azonban semmiképpen sem jelenti a vállalkozás kudarcát. A szerző számos publikációja a bizonyíték arra, hogy a normativista megközelítés mellett a történeti anyag és a politikai filozófiai szakirodalmi ismeret, társadalomtudományi eszköztár birtokában van, és valószínűleg nagyon is izgatja a nemzetállam-modell lehetséges kitágításának számos kérdése.¹² Ebből a meglehetősen széles tematikából az értekező szelektálni kényszerült, és az így kiválasztott anyag aránytalanságát feltehetőleg az befolyásolta, hogy a hazai kisebbségi jogalkotás és közjogi-politikai modell maga sem kiegyensúlyozott. Mivel ez a modell teli van ellenmondással, aránytalansággal, annak kifejtésekor ez a vonás talán átragadt magára a kötetre is.

Az elemzés mintegy rondó-formát ölt, mivel a Bevezetőben felvázolt célhoz nem fűzte hozzá kutatási hipotéziseit, hanem azokat szépen belerejtette az egész kötetbe, majd a bevezetőben szereplő felvetéseit részben megismételve, részben továbbgondolva fogalmazza meg a Zárógondolatokat. Kicsit nyűgnek tekintette a szerző a vizsgálati anyag és módszer ismertetését, valamint az összegzés követelményét, és gyorsan túl akart rajta lenni.

Szerkezeti szempontból az értekezés további négy nagy egységből épül fel, imponálóan sok szakirodalom feldolgozásával, ideértve a téma hazai és nemzetközi

¹² Halász Iván – Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest, MTA Jogtudományi Intézet, 2003; Kántor et al. (szerk.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, Sapporo, Slavic Research Center, Hokkaido University, 2004; Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): *Ami összeköt? Státustörvények közel s távol*, Budapest, Gondolat, 2004; Osamu Ieda et al. (szerk.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Sapporo: Slavic Research Centre, Hokkaido University, 2006.

szerzőit. Az első egységben azt boncolgatja, a nemzet politikai vagy kulturális fogalom-e, ki az alanya az önrendelkezésnek, államalapításnak és szuverenitásnak. A második egységben azt firtatja, vajon a kisebbségi jogok különjogok-e egyáltalán, e jogok egyéni szinten az emberi méltóság és identitás tiszteletének biztosítékeként, az emberi jogok egyenlő hozzáféréseinek sajátos útjaként, a kollektív alanyok számára pedig a demokratikus döntéshozatalban való részvétellel, az autonómia eszközeként, vagy inkább valamiféle hasznossággal (társadalmi és nemzetközi béke, társadalmi integráltság, társadalmi koherencia megőrzése) igazolhatók-e. A meglehetősen hosszúra nyúlt harmadik részben sajnos nem a védendő értékek vagy jogcsoportok szerinti tartalmat elemzi, hanem a nemzetközi szervezetek szerint csoportosítva mutatja be, hogy azok dokumentumaiban, államközi megállapodásaiban milyen politikai és társadalmi szándékok jelennek meg. Értékes része e fejezetnek az ENSZ gyakorlatának és az Európai Emberi Jogi Bíróság romákkal kapcsolatos esetjogának összegzése. Az esetjog megerősíti, hogy döntően *a hátrányos megkülönböztetést tiltó jogi normákból épül fel a kisebbségi jogvédelem nemzetközi és európai uniós rendszere*. Továbbá az olvasó azt is megtudhatja, hogy éppen a kisebbségvédelem alap- és keretszabályát jelentő, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikke hibásan került a hazai jogba: éppen az *etnikai* kisebbség maradt ki a magyar fordításból. Talán ezért nincs igazi helye a romák védelmének a magyar jogrendszerben? Miként a menekülteknek sem, mivel a genfi egyezmény kulcsát adó non-refoulement cikkéből – 33. cikk – a magyarban a „semmilyen módon nem távolítható el” fordulat maradt ki. Esetleg hasonló okokból nem jó ma gyerekek lenni Magyarországon, mert a gyermeki jogok középponti elemét adó „a gyermek legfontosabb érdekei” szerinti állami, hatósági cselekvés helyett a „mindenek felett álló érdekeit” fordították? Ez a fordítói fátum? A kötet negyedik gondolati egységét a hazai kisebbségi és anti-diszkriminációs jogalkotás, a romapolitika elemzése teszi ki, a társadalomtudományi kutatások, a különböző ország-jelentések, nemzetközi panaszügyek és az alkotmányjogi kritikák tükrében.

A kötet nagy terjedelemben foglalkozik a multikulturalizmussal mint társadalmi ideológiával, amely jogilag csak annyiban ragadható meg, hogy

- nemzetileg, nyelvíleg, kulturálisan nem semleges, a többséget reprezentáló államban a politikai közösség legyen befogadó, függetlenül az egyes tagok identitásától, preferenciájától,
- míg a különböző, kulturális attribútumokon alapuló al-közösségek meghatározható sajátosságaik, államilag elismert létük és közjogi jogállásuk, különjogaik birtokában is lehessenek szelektívek,
- valamint az egyének identitásukat szabadon megvallhassák vagy elhallgathassák, és személyiségük részét képező kulturális kötődésüket, származásukat méltósággal, egyenjogúan viselhessék, átörököthessék.

Ez sem kevés, de lényegesen statikusabb, kötöttebb, mint a hatalom lebontásával, decentralizációval, a kisebbségek csoportként létezésének el/felismerésével, átalakulásával, újak megalakulásával, az al-közösségek koherenciájával, ön-reprezentációjával, és különösen a többség-kisebbség kölcsönös alkalmazkodásával együtt járó dinamikus rendszer. Ezt az ellentmondást *a jogi szabályozás kritikájával* érzékelteti a szerző, de az Alkotmánybíróság határozatainak vagy az Alkotmány

változó szabályainak elemzésekor esetenként összeecsúsztatva a jog leegyszerűsítő jellegét a jogalkotási tévedésekkel (pl. népi kezdeményezéssel történő új kisebbség elismerése, az Országos Választási Bizottság és az Alkotmánybíróság eljárási vagy tartalmi jellegű jogorvoslati szerepe, a parlament mérlegelési jogköre).

A fentiek alapján, a kötet számomra legizgalmasabb kérdése, *vajon mit kezd a jog a kisebbség fogalmi meghatározásával*. A szerző konklúziója, hogy érdemben sem a nemzet, sem a nemzeti vagy etnikai kisebbség fogalma nem határozható meg jogilag, bár számtalan kísérlet történt erre. A kisebbségek lakóhelye szerinti, területi lehatárolás a modernitás körülményei között kevéssé használható. Az objektívnek tűnő szempontok (nyelv, vallás) viszonylagos, nem tudja kezelni a határeseteket, változásokat, a többes kötődést. JA szerző javaslata szerint jobb tehát pusztán használni a fogalmat a joganyagban is, és a szabályozás számára mindössze két területet lehetne fenntartani:

(1) meghatározni, *milyen fórumon, eljárással lehet a kisebbséget elismertetni*, illetőleg

(2) *milyen fórumon, eljárással lehet a kisebbséghez tartozást megítélni*.

Az elsővel kapcsolatosan a szerző álláspontja, hogy ez kisebbségenként eltérő követelményeket jelent, és tekintettel kell lenni a csoport összetartozás-érzésének kinyilvánítására, bevonva ebbe az érintett csoportot. Ezzel kritizálja a kisebbségi törvény fogalmát (pl. 100 éves honosság nem adott több kisebbség esetében), és önkényesnek tekinti a legújabb törvénymódosítás után az MTA véleményének beszerzésére vonatkozó kötelezettséget. Azt hiszem, a következetes álláspont az lett volna, ha kifejti: *csakis eljárási szabályok fogalmazhatók meg az elismeréssel kapcsolatosan, anyagi jogiak nem*. Másrészt reflektál arra, hogy ez az elv alkalmazható-e az utóbb 'elfogyó' kisebbség és a 'keletkezett' új kisebbség (bevándorlók, menekültek) elismerésére a csoportjogok alkalmazhatósága érdekében. Itt vajon felmerülhet-e az elismert kisebbségek és az akként el nem ismert csoportok közti diszkrimináció? Ha az ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (1966) 27. cikkére utalunk, akkor biztosan, hiszen nem állami elismerés kérdése, hanem társadalmi tény a nemzeti kisebbségek létezése egy országban, így a saját kultúrához, nyelvhez való jog, a hátrányos megkülönböztetés tilalma minden kisebbséget megillet. Ha pedig ezen alapra további különjog-hierarchia jön létre, úgy az adott közösségek eltérő megmaradási esélyeinek, szerveztségének, intézményesültségének eltérésére kell hivatkozni. Ezt az ellentmondást tovább feszíti, hogy a 12 nemzeti kisebbség folyamatosan töltődik fel az anyaországból jövőekkel (uniós polgárok, letelepedők, vendégmunkások, tanulók, családgyesítők, egyéb tartózkodási engedéllyel rendelkezők), akik ugyanúgy bekapcsolódnának a nemzeti hagyományok, nyelv, kultúra ápolásába. Ha ebből mesterségesen kizárják őket, pusztán a magyar állampolgárság hiányában, legfeljebb magyar állampolgárságot kérnek, elköltöznek vagy érdektelenné válnak. Ez tehát részben egyeztethető csak össze a multikulturalizmus vagy a politikai közösség építésének logikájával.

A második kérdés a kisebbséghez tartozók, a kisebbségi különjogok alanyainak azonosítása. Mivel a kisebbséghez tartozás önbevalláson, önkéntes nyilatkozaton alapul, a regisztráció sem lehet más, mint ennek jogi megjelenítése, egyfajta kényszer szülte jogi eszköz, az adatvédelmi szabályok betartásával. Sajnos itt sem fejt

ki a szerző, hogy mely fórumnak, milyen eljárással és mely különjog vagy megerősítő intézkedés kapcsán kellene az azonosítást, nyilvántartást vezetnie, az adatokat kezelnie. A gyermeki jogoknál is beleütközünk abba, miként lehet a gyermek származását nyilvántartani a gyermeki jogi egyezmény (1989) 20. cikke alapján, hogy a gyermek a saját etnikai, kulturális közegében nevelkedhessen. Nem lehet persze megfelelni a gyermek érettsége alapján már figyelembe vehető nyilatkozatáról, továbbá a gyermek legjobb érdekének a tekintetbe vételéről a család nélküli (szülői nyilatkozat nélküli) gyerekek esetében. Magam úgy látom, hogy *nincs szükség minden egyes kisebbségi joggal kapcsolatosan az alanyok azonosítására* (pl. kisebbségi lapok kiadása és támogatása, kisebbségi színház látogatása, kisebbségi média, rendezvények és támogatásuk, nyelvhasználat), és a nyilvántartás sem lehet univerzális, hanem jogviszonyonként eltérő lehet a rendje, az igényekhez, a kisebbségi közösséghez idomulva és persze az Alkotmányt is tiszteletben tartva. A szerző mintha bizonytalan lenne abban, hogy az azonosításhoz – látva az elmúlt évtizedek jogi és politikai visszaéléseit – kell-e mégis valamilyen objektív követelményt meghatározni és számon kérni. Egyfelől az etnikai származási (ellen)bizonyítás az identitás szabadságát sérti. Másfelől éppen a 2005-ben elfogadott kisebbségi törvénymódosításánál veti fel: a kisebbségi önkormányzati választásokhoz szükséges regisztráció ellenére, lényegében a többség bármely, fáradságot nem sajnáló tagja is bekerülhet a kisebbségi választói csoportba, gyakorolhatja a kisebbségi jogok legitimációt adó központi elemét. A jogalanyok azonosítása vajon a kisebbségi választójogon túl még mely ügyekben lehet releváns? A kisebbségi anyanyelvi vagy anyanyelvű oktatásban, a gyermekvédelemben biztosan, de fontos lenne a többi jogviszonyt is feltérképezni. E téren nagy szerepe lehetne, ha világossá válna: *a kisebbségi önkormányzati választási rendszernek hol és mennyiben jelent, jelenthetné konkurenciáját a kisebbségi civil önszerveződés*. Persze ma mindkettő 'államfüggő', mert az előbbinek a jogállása, az utóbbinak a forrásai nagyban a közhatalomtól függenek. Csonka autonómiával pedig nem lehet érdemben kisebbségi jogokat, kultúrát, nyelvet éltetni, még akkor sem, ha a közjog a jogi személyé váló társadalmi szervezettel kapcsolatosan döntően eljárásjogi, formális követelményeket támaszt, míg a kisebbségi önkormányzatnak automatikusan megadott jogi személyiségéhez csak kevés működési segítséget ad a helyi demokratikus döntéshozatal befolyásolására.

A kötetben a roma integrációs programokkal kapcsolatos elemzés az értekezésben általánosan leírtak tesztjének is minősíthető. Ismét felmerül az értekezésben az önrendelkezés és a választójog, képviselőlet, az azonosíthatóság, valamint a társadalmi integráltság meghatározása. Vajon melyik mintát követik a romák: a többséghez fognak-e asszimilálódni, vagy kisebbségként különjogokat igényelnek, az őshonos népeket megillető autonómiát, vagy inkább nyelvi csoportjogokat, esetleg még jobban kiszorulnak a társadalmi keretektől? A transznacionális nemzet sokszínűsége miatt a választ is több helyen keresi a szerző: a társadalomtudományi kutatások, a szabályozás története és az állami romapolitika eredményeinek révén. Itt jelzem, hogy a 'cigánykérdésben' politikai szinten nagy korszakváltást nem, csak

hangsúlyváltást érzek. Volt sokszor 'rendészeti-biztonsági ügy'¹³, aztán jellemző volt a 'nincs ilyen ügy' megközelítés¹⁴, meg persze 'társadalompolitikai kérdés'¹⁵-nek is minősült, váltakozva. Vajon mennyiben helytálló a kulturális autonómiára épülő kisebbségi különjogok fő megoldásként kikiáltása egy tagolt, etnikai öntudattal töredezetten rendelkező közösség számára? A Kemény István fémjelezte cigánykutatás persze sokáig ugyanúgy hivatalosan száműzöttnek számított, mint Ferge Zsuzsa szegénységi mutatói.¹⁶ Ezért ma 'szociális bombaként' emlegetik a roma-ügyet a közpolitikuskok. Magam inkább folyamatosságot érzek a kutatási eredmények kormányzati figyelmen kívül hagyásában és a többségi, szavazatot/népszerűséget maximáló politikában. A sokirányú megközelítés ellenére sem foglal állást a szerző a kisebbségi különjogokat, pozitív intézkedéseket tartalmazó politikának a romákra való hatékony alkalmazhatósága terén. Ha jól értem, csupán arra a következtetésre jut, hogy a hazai demokratikus intézmények gyengeségeit még karakteresebben láthatjuk meg a cigány önkormányzatok működésénél, és a társadalmi béke fenntartása érdekében gyakorolt romapolitika sem egyéb a többségi társadalom szemében, mint a szegénypolitika etnicizálása, szociális olajcsöppek adagolása.

A színvonalas kötet jól rámutat arra, hogy egy meglehetősen homogén társadalomban, amelyben a különböző kisebbségi csoportok nyelvvesztése és asszimilációja előrehaladt, a többkultúrájú politikai közösség modelljének bevezetése a jogalkalmazásban és a szándékolt legitimáció szempontjából egyaránt veszélyes. Sőt, alkalmas a multikulturalizmus lejáratására, a csoportjogok diszfunkcionálissá tételére, a kisebbségi csoport mint politikai al-közösség képviselőjének kiűrésére, de még a kisebbségellenes, intoleráns társadalmi légkör felerősítésére is. Tehát *éppenséggel a visszájára fordulhat minden*. A kötetből kitűnik, hogy a kisebbségi szabályozásnak tekintettel kell lennie az egyes kisebbségek önszerveződésére, önreprezentáció iránti igényére, kulturális identitásának fenntartásával és átörökítésével kapcsolatos képességeire. Ezért *sem a történelmi sérelmek orvoslását, sem a más országok területén élő nemzeti kisebbségek sorsának javítását, a reciprocitás kiényszerítését nem lehet valamilyen kész modell átvételével és főleg automatikusan elérni*.

A szerző világosan leírja, hogy *a kisebbségi jogok három rétegűek*. Az antidiszkriminációs emberi jogi szabályok alkotják az alapját, amelyre ráépülnek a különjogokat megelőlegező nemzetközi politikai deklarációk mind általánosságban, mind a romákra vonatkozóan. Végül a csúcson a normatívnak nevezhető valódi, nemzeti jogok helyezkednek el, a megvalósításukat is segítő, különböző állami intézkedésekkel, politikákkal. Ezek lehetnek általánosak és speciálisan a romákra

¹³ Lásd Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422 – 1985*, Budapest, Kossuth, 1986.

¹⁴ Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*, Szemináriumi füzetek, Budapest, Szikra, 1947.

¹⁵ MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete: *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika*, Budapest, Kossuth, 1968.

¹⁶ Kemény István 1972-es zárótanulmányát titkosították, miközben egy része megjelenhetett a *Valóság* 1974/1. számában (63-72. o.), sőt ugyanabban a számban olvasható például Réger Zita kutatói anyaga a kétnyelvű cigánygyerekek iskolába kerülésével járó kudarcokról is (50-62. o.).

összpontosítóak. Hasonlóan egyértelművé válhat az olvasónak, hogy a kisebbségi különjogok elismeréséből sem vezethetők le közvetlenül autonómiát eredményező államszervezeti megoldások. A demokratikus hatalomgyakorlás intézményei és a területi közigazgatás rendszere a meghatározó, míg a történelmi, nemzetközi példák alapvetően szituatív alkuk eredményei. Összevetve a nemzetközi és a hazai szabályozás főbb tartalmi elemeit, a szerző szétválasztotta a diskurzusok szintjén emlegetett, kül/belpolitikai célokat szolgáló kisebbségi, európai standardokat a tényleges jogi kötelezettségektől, amelyek maximuma a hátrányos és elkülönítő megkülönböztetés felszámolása. Ez azonban, megfelelő támogató intézkedések és légkör nélkül, pusztán jogi eszközökkel nem biztosítható a romák számára.

A 2005-ben hosszú előkészítés után elfogadott törvénymódosítás, amely a kisebbségi önkormányzati választás névjegyzékét bevezette, valamint az önkormányzatok létrejöttét, szintjét, jogállását és működését több ponton átalakította, *a kisebbségi önkormányzatokkal kapcsolatos legitimációs hiányt* nem számolhatta fel. Ugyanis a választási regisztrációval sem vezethető vissza a kisebbségek közösségéig a választás és a képviselet, az egyes döntések legitimációs láncolata nem folyamatos. A hazai törvényhozás elmulasztotta a többkultúrájú modell szabályozási elmentmondásainak a feloldását, mert a kisebbségi különjogokba továbbra sem engedjük be az uniós polgárokat, a bevándorló külföldieket, noha a helyi választáson a választójog – így a közéleti részvétel – már biztosított számukra. Másfelől nem váltottuk be az Alkotmány szerinti 'társnemzeti állam' lehetőségét sem (államalkotó tényező, parlamenti képviselet, nyelvhasználat, kisebbségi önkormányzatok közhatalmi jogosítványai).

Úgy gondolom, a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy *a társadalmi igazságosság és a jogokhoz való hozzáférés egyenlősége érdekében alapjogi szinten kell a kisebbségi különjogokat szabályozni, garanciáit megfogalmazni a többkultúrájú közösségek együttéléséhez*. A legitimációt adó politikai nemzet fogalmának következetes elválasztása a kulturális nemzettől fontos követelmény, miként az is, hogy a jövőben megszűnjön a közéleti participációt nélkülöző, formális politikai közösségi tagság a magyar állampolgárság bármilyen időtávon való megőrzésével (külföldön élő, 'szunnyadó magyar állampolgárok', sokadik generációs magyar emigráció). Ugyanakkor mindezt kiegészítheti a magyar kulturális közösséghez tartozók (állami) támogatása.

III. A szabásminta feletti vita

A törvény általános és részletes vitájában felbukkanó dilemmák, a törvényjavaslat mellett és ellen szóló érvek, netán mögöttes szándékok a parlamenti jegyzőkönyv lapjain csak felvillannak. A 15 éves távlat és a kutatói elemzés azonban segíthet azonosítani, hogy a parlamenti vezérszónokok, bizottsági álláspontot összegzők és a kormány képviselője a *nemzeti és etnikai kisebbségi jogok intézményébe milyen*

politikai intézményeket láttak bele, a (többségi) politikai közösség reprezentációja a nyilvánosság előtt miként öltött normatív formát.¹⁷

A vitában elhangzott felszólalások két közös vonását emelhetjük ki:

(1) a témára vonatkozóan kiemelkedően sok nemzetközi egyezményre, szakmai állásfoglalásra hivatkoztak, különösen az ENSZ és az Európa Tanács friss vagy éppen aláírás előtt álló egyezményeire (pl. nyelvi karta). Ugyanakkor a Magyarországot régóta kötelező vállalásokat (pl. ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, 1966., Gyermekek jogok Egyezménye, 1989., a faji diszkriminációt, az iskolai szegregációt tiltó ENSZ egyezményeket) legfeljebb úgy emlegették, mint amelyeket már régóta jól teljesítünk, így szinte mellékes elemeket e témában. Holott éppen a nyelvi, iskoláztatási, névviselési, faji ügyekben terhelnek bennünket évtizedes lemaradások. Láthatóan tehát a 'nemzetközi dimenzió' csak az új európai biztonságpolitikai, szomszédsági, integrációs és balkáni béketeremtési összefüggéseket vette figyelembe. Mellesleg az egyenlő bánásmódról is csak tíz évvel később¹⁸, és szintén európai 'összefüggések' nyomán készült törvény, holott az Alkotmány 70/A.§-nak érvényesítése érdekében már 1990-ben megtehettük volna a legfontosabb lépéseket.

(2) az általános és részletes vitában láthatóan mindenkit nyomasztott a meg egyezés kényszere, hiszen kétharmados törvényről van szó. Ezt nem a részletek kristálytisztává csiszolásával, érvekkel és adatokkal akarták elérni, hanem kizárólag elvi és érzelmekre ható kommunikációval. Talán soha ennyi versidézet, politikai visszaemlékezés-részlet nem hangzott el, mint ekkor. Szent Pál, Kossuth Lajos, Tamási Áron, Mikó Imre, Teleky Pál, Szent István, az 1868. évi XLIV. törvénycikk egyes fordulatai, Ady Endre, Szophoklész, Robert Schuman és Butrosz Gáli ENSZ főtitkár szavai kavargtak, mint egy jobb irodalmi önképzőköri, mintsem a törvényjavaslatban előadott érvek és ellenérvek csatája folyt.

Az 1. táblázat¹⁹ az expozé és a vezérszónokok álláspontját foglalja össze, amelyből jól látható, hogy *az alapelvekre, a jogalanyiságra és a kisebbségi önkormányzatokra* fordítottak figyelmet leginkább, míg a részletes szabályozást a bizottságokban, a módosító javaslatok vitájára bízták.

¹⁷ Visszaulálás ld. Bódig Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*, Miskolc, Bíbor, 2004, 541. o.

¹⁸ 2003.évi CXXV. törvény, átültetve a 2000/43/EK irányelvet, amely a faji alapú megkülönböztetés ellen lép fel az uniós tagállamokban.

¹⁹ 1992. szeptember 29., 1993.április 14. Nagy Ferenc József miniszter, Zétényi Zsolt (MDF), Mészáros István László (SZDSZ), Kováts László (FKGP), Tabajdi Csaba (MSZP), Németh Zsolt (FIDESZ), Tóth Sándor (KDNP), Csapody Miklós (MDF), Országgyűlési Napló, www.mkoguy.hu

1. Táblázat

Kormány	FKGP	KDNP	MDF	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
Mit tükröz a törvény: Politikai kompromisszumot	Magyar Köztársaság elkötelezettségét a kisebbségi ügyben	Legjobb történeti és keresztény hagyományok folytatását, új nemzettudat, magatartási kódex, műveltség-eszmény kialakulását	Kisebbségek keze nyomát a jogalkotáson	Remélhetőleg a többség és kisebbség konszenzusát	Remélhetőleg majd a többség és a kisebbség megállapodását (javaslatként ez torzszülött)	(a) Kisebbség miként államalkotó tényező (b) Nemzet fogalmat
Miért kell a törvény: Alkotmányos kötelezettség	(a) történelmi adósság törlesztése (b) nemzetközi kodifikációhoz úttörő munka elvégzése (c) társadalmi stabilizáció (d) tükröszabályozás (amit a határon túliaknak elvárunk) és ahhoz erkölcsi alap	(a) cigány-probléma kezelése (b) spontán etnikai ellentétek ne váljanak nemzeti/közi ellentétté (c) álnemzetiségi, szélsőséges műveltségi törekvések megelőzése (d) asszimiláció ütemének csökkentése	(a) nemzetközi jogi példaadás, külpolitikai dimenzió (b) társadalmi béke	(a) demokrácia nem nyújt automatikus védelmet az identitás megőrzéséhez (b) példamutatás a határon túliak érdekében	(a) európai béke és biztonság, stabilizáció	(a) szociális és etnikai bombák kezelése belpolitikailag (b) demokratikus jogállam nem ad automatikus garanciákat az egyéni önazonosság megőrzéséhez (c) modell, referencia a személyi elvű autonómiához

Kormány	FKGP	KDNP	MDF	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
Alapelvek (a) erőszakos asszimiláció tilalma (b) esélyegyenlőség (c) pénzügyi garanciák	(a) asszimilációs folyamatok megállítása (b) esélyegyenlőség (c) másság joga (d) erőszakos asszimiláció tilalma (e) kulturális autonómia a kisembernek	(a) etnikai sokszínűség érték (b) konfliktusok feloldása az érzékenységek (mátságok) összecsapása miatt (c) esélyegyenlőség és (keresztényi) szolidaritás (d) perszonál is autonómia kulturálisan (még egyes családokban is) (e) harmónia a nemzetközi követelményekkel	(a) reciprocitás hiánya (határon túliak) (b) többletjogok az identitás megőrzéséhez, kötelezettségek nélkül	(a) partnerségi viszony többség - kisebbség között (b) állami redistribúció és önffinanszírozás (c) mérhetőség, normativitás (létszám és működés minősége) a kisebbségi finanszírozásban (d) kirekesztő tendenciák megállítása, más-ságot elfogadó légkör	(a) kisebbségek önrendelkezése (kivéve a területet) (b) a kollektív jogok (szülőföldre való jog) biztosítása nem eredményezheti az egyéni jogok csökkentését (c) konkrét jogok, garanciák, kevesebb érzélgősség (pl. állam, önkormányzat fizetési kötelezettségei)	(a) többségi tolerancia a kisebbségek felé, toleráns légkör (b) erőszakos asszimiláció elleni védelem (c) szakítani (kellene) a politikai és a kulturális nemzet fogalmakkal (d) legitim politikai érdekérvényesítés a kisebbségeknek helyi és országos szinten
Személyi hatály (a) magyar állampolgár (b) identitás szabad megvallása		(a) magyar állampolgár	Taxáció és szabad identitás vállalás közt ellenmondás van, a nem azonosított jogalanyokhoz nem rendelhetők állami források, jogaikkal sem tudnak élni		Taxáció és szabad identitás választás közt ellenmondás van, jogalanyosság zavaros	Taxáció és szabad identitás vállalás közt ellenmondás van

Kormány	FKGP	KDNP	MDF	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
Jogalanya- ok megha- tározása (közösség): (a) általános meghatározás 100 éves honosság + összetartozás (b) taxáció a honos népcsoportokra (c) népszavazással további (d) új kisebbségek (bevándorolt, menekült) nem			(a) nyelvhasználat			(a) fantomkisebbségek kivédése érdekében elég az általános normatív meghatározás, 100 éves honosság nélkül (b) identitás szabad meghatározása (c) új kisebbségekről külön tv.
Kisebbségi regisztráció: Nem			Általában nem, de a népszámlálási adatok alapján a közösségek létszámának becslése, az identitás megvallása a kisebbségi önkormányzati választás, oktatás terén			
Nemzeti és etnikai kisebbség: nincs különbség				Nem fogalmaztak meg saját álláspontot		
Egyéni jogok (kiemelten): (a) anyanyelv használata (b) névhasználat		(a) állampolgári szabadságjog a nemzeti és etnikai önzonosság-hoz való jog (b) anyanyelv teljes körű használati joga (nem kötelező)			(a) nem csak a 13 kisebbségi közösséghez tartozóknak, pl. névhasználat, anyakönyvezés másnak is 2 nyelven	(a) emberi jog a szabad identitás választás, önzonosság-hoz való jog

Kormány	FKGP	KDNP	MDF	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
Kollektív jogok: igen, így (a) önkormányzás (b) oktatás (c) országgyűlési biztos			Tételes felsorolásuk nemzetközi referencia, megteremti a kisebbségi ombudsman alakját		(a) kisebbségi kultúra, oktatás fenntartására legalább annyi pénz, mint a többségének	(a) tilos a kisebbségi kulturális autonómia garanciáit áthárítani a helyi önkormányzatokra (b) kisebbségi alap
Kisebbségi önszerveződés: (a) kisebbségi önkormányzat, amely az államszervezetbe illeszkedik, közjogi személy, erős legitimitáció (b) civil szerveződés (c) pártok				(a) személyi elvű autonómia, de nem területi szintekhez kötve, nem keverve a közigazgatási és helyi önkormányzatisággal (b) civil szerveződés is része lehessen az országos önkormányzatoknak	(a) a kisebbségi önkormányzatok valójában quasi egyesületek, jogállásuk, modelljük zavaros (se tagság, se közfeladat) az alkotmányos rendszerben, (b) települési önkormányzati viszony legyen partneri, tiszta (c) országos önkormányzatok demokratikus létrehozása, megszüntetése (d) kisebbségi önkormányzat bírósági jogvédelme?	(a) meghaladni az egyesülési jog szerinti formációt, erős legitimitációval, vétőjogok, politikai érdekérvényesítés (b) jobban elválasztani a helyi önkormányzatoktól (kettős hatalom, zűrzavar elkerülése, kisebbségi önkormányzat településivé nyilvánításának tilalma)
Kisebbségi önkormányzati választójog: minden választópolgárnak		Nem fogalmaztak meg saját álláspontot			Csak kisebbséghez tartozóknak	
Kisebbségek parlamenti képviselete: külön/másik törvényben ²⁰				Nem fogalmaztak meg saját álláspontot		

²⁰ 1993. szeptember 28-án tárgyalta az Országgyűlés. Az Alkotmányt, valamint az 1989. évi XXXIV. törvényt módosító javaslat a kisebbségek számára 13 mandátumot tartott volna fenn abból a célból,

Abban a kérdésben, miszerint célszerű-e, igazságos-e *egységesen kezelni a nemzeti és az etnikai kisebbségeket*, nem foglaltak (nyíltan) állást, legfeljebb csak egyéni szinten. Ezért általánosnak tekinthetjük a törvény Indoklásában szereplő megokolást:

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek között tapasztalható jelentős különbségek ellenére a törvény a szabályozandó jogviszonyokat egységesen kezeli. Ez egyrészt a diszkrimináció alkotmányos tilalmából következik, mivel az egyes kisebbségek közötti jogi különbségtétel a hátrányos megkülönböztetés alkotmányos tilalmába ütközne, másrészt az egyes kisebbségek különböző élethelyzetéhez való alkalmazkodásnak nem a jogi megkülönböztetés a megfelelő eszköze. Az egyes kisebbségeknek is az az érdeke, hogy jogaikkal saját helyzetüknek, körülményeiknek megfelelően éljenek.

Csupán egyetlen mondatban árulja el a parlamenti akaratot kifejező Indoklás, hogy az egész törvényt a cigányokra is szabták. „E célt szolgálja a pozitív diszkrimináció elvéből kiindulva az a szabály is, amely kimondja, hogy a cigány kisebbség iskolázottságbeli hátrányainak csökkentése érdekében részükre sajátos oktatási feltételek teremthetők.” Tehát az üzenet értelmében alkalmazkodjanak a különböző kisebbségek, ideértve az iskolázottság eltéréséből adódó ügyeket is, de ha akarnak, akkor ehhez kaphatnak sajátos oktatási feltételeket.

Ide kapcsolódik, hogy noha többen kifogásolták *a kisebbségi közösségek tételes felsorolását és a szabad identitásmegvallás, -megválasztás egyéni joga közötti el-lentmondást* – valójában a 'ki tudja megmondani, mi az etnikai, nemzeti közösség, ki annak a tagja, ki a jogalany' kérdés megkerülését, az Indoklás ezt rövidre zárja. „A törvény megadja a Magyarországon honos népcsoportok felsorolását, azon honos kisebbségeket, amelyeket a definíció alapján törvényi szinten azoknak vélelmez.” A kisebbségi csoportok tételes felsorolása (taxáció) eszerint csak törvényi (meg nem dönthető) vélelem, ugyanakkor e csoportok megszűnési joga nélkül, valamint újabb csoportok statuálásának mérlegelésével.

Hasonlóan bizonytalan minden megszólaló, aki ugyan nem akarja erőszakkal a kisebbségeket a többséghez asszimilálni, de láthatóan elgondolása sincs arról, hogy *a kisebbség tagja akar-e önként, saját döntése alapján asszimilálódni*. Csak arra gondolnak, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvvesztését meg kell állítani. Az, hogy milyen társadalmi okokra vezethető vissza, ha tömegesen akarnak asszimilálódni, avagy mi a teendő akkor, ha csak szeretnének asszimilálódni, de ezt akadályozzák, a vitában fő irányként fel sem merült. Ezért beérték annyival az Indoklásban: „A törvény meghatározza a Magyar Köztársaság kisebbségi politikájának alapelveit. Lényege, hogy a Magyar Köztársaság tilalmaz minden olyan politikát, amelynek célja a kisebbségek asszimilálása.” Vajon az egyenlő bánásmód törvény akart erre az integrációs kérdésre választ adni? De akkor miért változtatták meg a kisebbségi törvényben is a megfogalmazást, hogy az egyenlő bánásmód miatti sérelmekkel foglalkozzon a kisebbségi biztos?

hogy 3000-3000 szavazattal a polgárok kisebbségi képviselőt választ hassanak. Ennek megfelelően tehát emelkedett volna az országgyűlési képviselők összlétszáma, összesen 399 országgyűlési képviselőt lehet választani.

Szintén egyetértést lehet feltételezni a domináns felszólalók között abban, hogy nem a kisebbségi törvényben kell rendezni a *parlamenti képviseletet*. Ha jól belegondol az ember, a kisebbségi törvény zömét módosító szabályokkal is meg lehetett volna oldani, mert az önkormányzatokról, a népi kezdeményezésről, a közoktatásról, az államháztartásról szóló törvényekbe csak egy-egy fejezetet kellett volna beszúrni, és a kisebbségi törvényben pedig a mindenki által támogatott alapelvek szerepeltek volna.

„A hatályos szabályozás szerint a kisebbségek a többi képviselőjelölttel azonos eséllyel vesznek részt az országgyűlési képviselők választásában. Az Országgyűléshez benyújtott és általános vitára alkalmasnak talált választójogi módosító javaslat már jelentős kedvezményeket biztosít a kisebbségek országgyűlési képviselőjéhez jutásában” – jelzi tömören a jövőt a törvény indoklása, és ezzel mintegy azt a vitát is megkerülve, vajon kinek is legyen választójoga a kisebbségi képviselő megválasztásakor. Elvégre „ahhoz, hogy valaki kisebbségi jelöltként induljon a választáson, nem szükséges semmiféle szervezethez tartozás igazolása, elég csupán a jelölt – erre vonatkozó – egyoldalú nyilatkozata” – derül ki szintén az Indoklásból. Ugyanis „a nemzeti és etnikai kisebbségek önkormányzatainak létesítése, működtetése feltételezi, hogy a nemzeti és etnikai kisebbség az identitástudatának megőrzésére, érdekei szerinti kifejezésére saját nemzeti vagy etnikai kisebbségi jelöltet állít, és arra szavaz a helyi önkormányzati választásokon”. Ez tehát nem is tartozik a jogi szabályozásra, olyan magától értetődő, ki a saját kisebbségi jelölt.

Az emberi jogi, vallásügyi és kisebbségekkel foglalkozó parlamenti bizottság, továbbá annak albizottsági elnöke az általános vitában viszonylag kötetlenül foglalta össze, mire jutottak a benyújtott törvényjavaslattal kapcsolatban a pártok és szakértők. Ezzel bizonyos fokig vitatkozva szólalt fel az általános és a részletes vitában az alkotmányügyi bizottság vezetője, ugyanis nem jutott idő a két bizottság közös, tisztázó ülésére. Ennek vázlatát tartalmazza a 2. Táblázat:²¹

Emberi jogi bizottság + albizottsága	Alkotmányügyi bizottság
Mit tükröz a törvény: (a) magyar demokrácia fokmérője, miként bánik a kisebbségekkel (b) társadalmi konszenzus	(a) jó lenne, ha az alkotmányosságot is
Miért kell a törvény: (a) regionális konfliktusok megelőzése, megoldása (b) kisebbségek biztonságérzete (c) jótékony hatás a határon túliakra	
Miben született hatpárti egyezség (a) az állampolgárok jogosultak legyenek valamely kisebbséghez való tartozásukat titkosan, név nélkül, a népszámlálás során megvallani.	Miben nem támogatják a hatpárti egyezséget (a) új kisebbség elismertetéséhez 1000 állampolgár vagy

²¹ 1992. szeptember 29., 1993. július 7., Fodor Gábor, Lukács Tamás és Hack Péter, Országgyűlési Napló, www.mkogy.hu

(b) megmaradt más elnevezésekkel a helyi kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó hármass rendszer (c) bővült a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok jogköre (d) megváltozott a kisebbségi országos önkormányzat megválasztásának módja, a már kialakult helyi kisebbségi önkormányzatok képviselői, illetve szószólók elektorokként részt vesznek az országos kisebbségi önkormányzat megválasztásában, ahol nem alakul helyi kisebbségi önkormányzat, a kisebbségi polgárok közvetlenül választhatnak elektorokat (e) kisebbségek anyanyelvének oktatását az állam támogatja, a kisebbséghez tartozó gyermek szülője vagy gondviselője döntésének megfelelően anyanyelvű, illetve anyanyelvi vagy magyar nyelvi oktatásban részesülhet, nyolc fő kérése esetén kisebbségi osztály vagy tanulócsoport indítása kötelező (f) a következő helyi önkormányzati választásokig tartó átmeneti rendelkezéseket ki kell iktatni (g) a finanszírozás kiegészítéséről, az országos önkormányzatok irodajuttatásáról, az állami költségvetés 1994. évi 500 millió és az 1995. évben 500 millió keretű kompenzációs célú kötelezettségvállalásáról, az önkormányzatok vagyontőkéhez juttatásáról és a meglévő normatívák fenntartásáról megállapodás született	1000 választópolgár aláírása kell – kedvezményes népi kezdeményezés (b) ez az 1000 fő hova nyújtja be a kezdeményezését (Fővárosi Bíróság helyett OGY elnökéhez) (c) ha a helyi kisebbségi önkormányzat a kisebbségi egyéni, illetve közösségi jogok sérelme miatt kifogással él a települési önkormányzatnál, akkor ezt a helyi önkormányzat minősített többséggel erősítheti meg, esetleg újra kell tárgyalni, lesz gondolkodási idő? (d) a sajátos oktatási feltételekről ki kell kérni az ilyen oktatásban részesülő tanulók szüleinek a véleményét – nem egyértelmű, ki mire köteles
--	---

A végső szavazáskor – az addigra javított szövegezés segítségével is – eldőlték ezek a fontos, ám ma visszatekintve nem a legjelentősebb kérdések. Látható volt végeredményben, hogy alig volt tartózkodás és nemleges szavazat: közös sikerre lett ítélve a kisebbségi törvény, (Majtényi Balázs szavaival élve) a „bezzeg gyerek”.

Hadd emeljek még ki néhány meglepő megfogalmazást az Indoklásból, amelyek felett akkor nem nyílt vita, nem volt tiltakozás sem, inkább egyetértést feltételezhetünk.

A *kisebbségi önkormányzati rendszer* lényege abban foglalható össze, hogy „a kisebbségi jogok a helyi közügyek intézésével együtt érvényesüljenek. A kisebbségi települési önkormányzatok kötelesek a helyi érdekű közügyek intézése során biztosítani a településen számszerű kisebbségben élő magyar nemzetiségű lakosság, illetőleg más, nemzeti vagy etnikai kisebbség jogainak érvényesülését.” Másfelől, „alkotmányjogi szempontból jelentős a törvénynek az a rendelkezése, miszerint – a kisebbségi lakosság helyzetét a kisebbségi léttel összefüggésben, a kisebbségi közösségi jogok garanciájaként, a helyi közoktatás, a helyi média, a helyi hagyó-

mányápolás és kultúra, valamint a kollektív nyelvhasználat kérdéskörében – korlátozza a települési önkormányzati testületet a rendeletalkotás jogában.”

„A *közzszolgálati médiumok* kötelességévé teszi a törvény, hogy a rájuk vonatkozó szabályoknak megfelelően biztosítsák a kisebbségek részére készített műsoraik sugárzását.” Vajon mikor szankcionálták ezt a kötelességszegést? Igaz, nincs is nagyon ilyen...

A nyelvi jogok hazai megfogalmazása:

A magyar nyelv megismerése és elsajátítása a kisebbséghez tartozók gyermekeinek is érdeke, ezért a kisebbségi oktatási intézményekben is biztosítani kell a magyar nyelv oktatását. Az anyanyelv szabad használata jogosultságot jelent, amely értelmében senkit nem lehet korlátozni vagy befolyásolni, hogy az ország területén mikor, milyen nyelven beszél. Ugyanakkor nem jelent kötelezettséget a legkülönbözőbb állami vagy más szervezetek részére a tekintetben, hogy mindenhol a kisebbség anyanyelvét beszélő munkatársat vagy munkatársakat alkalmazzanak. Konkrétan ez azt jelenti, hogy senkit nem lehet 'figyelmeztetni' azért, mert anyanyelvét használja, ugyanakkor különböző szolgáltatásoknál (mentő, rendőrség, orvosi rendelések, stb.) a szolgáltatást végzők nem kötelezhetők arra, hogy az ország területén tartózkodó valamennyi kisebbség anyanyelvét beszélő embert alkalmazzanak csak azért, hogy bármikor, bárkinek anyanyelvén is biztosítsák az adott szolgáltatást. Annak biztosítása érdekében, hogy a kisebbség által lakott területen a kisebbség nyelvét ismerő tisztviselőt is alkalmazzanak, a törvény kimondja – az általános szakmai követelmények megtartása mellett – a kisebbség anyanyelvét ismerő személy alkalmazásának kötelezettségét. Ezek a területeken a helyi köztisztviselői és közalkalmazotti állások betöltésekor – az általános szakmai követelmények megtartásával – elsőbbséget élveznek a kisebbség anyanyelvét ismerők. A pályázati rendszer feltételeinek meghatározásakor e rendelkezéseket figyelembe kell venni.”

Végül a kisebbségi jogokat nem forintosító, szemérmes honatyák és honanyák is megnyugodhattak: „A *kisebbségek anyagi támogatása nem kizárólag állami feladat*; a törvény kimondja, hogy hazai és külföldi szervezetek, alapítványok és magánszemélyek is közreműködhetnek a kisebbségek anyagi támogatásában.” Ez jó hír, végre valami nem tilos!

IV. Kész az új ruha?

Valami baj van a nemzetállami új ruhával: a nemzetállam már nem a régi, amilyenek a XIX. században elgondolták, vagy a rá hivatkozó politikusok nem érzik a változásokat, és nem tudnak rá új politikai filozófiai szövetből intézményeket szabni, más alakot ölteni. Ez a magyar nemzetállam unitárius, amelyben gyengék az önkormányzatok, nincs valódi középszint, a domináns demokrácia-felfogás többségi, és nincs konszenzust kialakító hagyomány, intézményrendszer. A jogalkotási selejtek is ebből az egyeztetésből, közelítési hiányból fakadnak politikailag. Ráadásul (túl)centralizált, etatista ez a nemzetállam, mert a decentralizációs, regionális kísérletek elvetéltek, nincsenek a központot ellensúlyozó autonóm közösségek, egységek, saját források, bevételek hiányában gyenge a civil társadalom, nem nyújtanak valódi alternatívát, csak kiegészítik a piaci és az állami mechanizmusokat. Aztán ez a nemzetállami lakónépesség nem is igazán multikulturális közösség, mert alig va-

laki vállalja fel az identitását, a népszámlálási adatokat senki sem hiszi el, a felmérések nem országosak, kevés az idegen, kevés a kisebbségi nyelvet beszélő és használó. Az állampolgárság etnikai, beleszületésre és nem a befogadásra épül. Így a több kultúra – esetleg egymásról sem nagyon tudomást véve – jól él el egymás mellett. Az államszervezeti megoldásokat figyelve, a kisebbségi különjogok elismerésével a kisebbségi önkormányzatok intézményesültek, de a helyi és országos demokratikus döntéshozatalban csak csorba eszköz, ha a gazdasági, szabályozási és szervezeti autonómia-elemek hiányoznak. Ha lenne erős szervezkedés, egyesülési és gyülekezési szabadság, panaszjog, diszkrimináció elleni védelem, akkor vajon mi lenne a valódi tevékenységükkel? Talán lefordítanák újra a vállalt kötelezettségeket helyesen magyarra, és figyelnék a betartásukat?

Ezért kellene illúziót romboló könyvek. Például a recenzió tárgyát képező mű, mert rájöhet az olvasó, hogy nem létezik etnikailag semleges állam, amelyben a lakosság egyetlen csoportjának a kultúrája sem válik dominánssá, nyelve államnyelvvé, és idilli viszonyban, azonos arányban vannak jelen a sajtóban, az állami életben vagy éppen az oktatásban a csoport-kultúrák. Ez a nemlétező és nemkívánatos semlegesség eleve kizárná a hatalmi pozícióból és számosságból fakadó kisebbségi létet, az azzal járó hátrányokat. A multikulturalizmus mint politikai ideológia sem tudja ezt a dilemmát, sőt a manapság növekvő vallási és etnikai konfliktusokat sem feloldani, az illúziót megőrizni, miként a területi autonómia sem, mert az ugyan segíti a kisebbségi nemzetépítést, ám éppen az elkülönülés révén zárja ki sok viszonyban az egyenjogúságból fakadó rivalizálást, konfliktusos viszonyt.

A kisebbséghez tartozás megvallása, nyilvántartása, parlamenti képvisellete, választójoga olyan eleven kérdés, amelyet Majtényi Balázs sem tud megkerülni. Arra jut, hogy a jogalanyok *meghatározhatatlansága a választások demokratizmusát zárja ki*, azaz visszajutunk az eredeti dilemmához: vajon miként részesei a nép hatalmának, ha a választási és kinevezési láncolat nem látható, azaz nem vezethető vissza a népig, a kisebbségi közösséghez és tagjaihoz nem fűzi átlátható legitimációs kapocs a kisebbségi önkormányzatokat, képviselőket. Ez a legitimációs hiány pedig az egész rendszert gyengévé teszi.

A romaügyeket áttekintő részből kitűnhet: nem volt egyetlen kormány sem sikeres a romák társadalmi, gazdasági emancipációját, integrációját illetően. Ehhez ugyanis nem a kisebbségi önkormányzatiság és a kisebbségi jogvédelem vezethet el, hanem *a szakpolitikák koordinációja*. Ahhoz, hogy élni tudjanak kulturális jogokkal, először életlehetőségeket kell kapnia mindenkinek, megkülönböztetés nélkül. Így a szabályozás funkciója kérdőjeleződik meg, és a többségi előítélet erősödik a sikertelen romapolitika láttán. Bár Paulus azt mondta, hogy „nem a jog a hibás, hanem annak alkalmazása”, ez Magyarországon úgy pontosítandó: nem az (igazságos egyenlőség) eszme a hibás, hanem a megvalósulása.

A nemzetállam új ruhája tehát még a szabónál van... de számíthatunk rá, hogy ha elkészül, arról újabb könyvében ad hírt a szerző!

A többbrétegű jog elmélete.

Válasz a kritikára

POKOL BÉLA*

a magyar társadalomtudományi irodalom egyik nagy szűkössége a tudományos viták, ezen belül különösen a kompetens kritikák hiányából ered, ami sok szempontból magát a tudományág jelleget és a tudományos közösség létét kérdőjelezi meg hazai körülmények között egy-egy tudományterület esetében, és ez alól nem kivétel a jogelmélet sem. Ezért a legnagyobb meglepéssel töltött el Győrfi Tamás jogelméleti koncepciómmal foglalkozó alapos írása a Miskolci Jogi Szemle 2007/2. számában. Vitatkoztunk mi ugyan már korábbi években is több menetben a '90-es évek közepétől kezdve, de ilyen átfogóan még nem vette szemügyre jogelméleti nézeteimet. A meglepődés ellenére azonban kritikáiból végül is nem sokat tudok hasznosítani, mert minden egyes kritikai megállapításának utánanézésre, megtaláltam saját anyagaimba a választ, igaz más név alatt megfogalmazva, mint ahogy azt Győrfi saját elméleti kerete által kiemelt hangsúlyokkal felvetette. Kritikai megjegyzései mindenestre most alkalmat adnak, hogy esetleg más megfogalmazásban jobban kiemeljem álláspontomat.

Vitapartnerem általános jelleggel kezdi elemezni jogelméleti koncepciómat, de többirányú szűkítést bejelentve az első sorok után, végül is a jog többbrétegeiségének analitikai keretére korlátozza nézeteimnek feltérképezését. E szűkítések közül azonban a társadalomelméleti keretem elemzésének csak érintőleges kezelését problémásnak tartom, mert ezek a nézeteim a legközvetlenebbül csatlakoznak az egyes jogrétegek egymáshoz való viszonyának és az időbeli változások fényében végbemenő arányeltolódásainak megítéléséhez elméletemben. Társadalomelméleti keretem pedig alaposan változott – magam gazdagodásnak vélem – az elmúlt húsz évben, és alapvető kifogásom Győrfi erre vonatkozó soraival szemben, hogy ő a '80-as évek közepén képviselt luhmannita elméleti keretemmél azonosítja még ma is ezt. A társadalomtudományi trilógiám első köteteként 2004-ben megjelent 'Szociológiaelmélet'¹ tartalmazza a funkionalista rendszerelméleten túlmenő, árnyaltabb, átfogó elméleti keretemet, és a trilógia általa most elemzett 'Jogelmélet'² c. második kötetében már ez alapján formálódott, alakult át és bővült korábbi jogelméleti koncepcióm. Én tudom, hogy ő idegenkedve tekint a társadalomelméletnek erre a vonulatára, és fáradtságosan nehéz penzum lenne számára pusztán a velem

* Szegedi Tudományegyetem, Állam-és Jogtudományi Kar, Jogbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár

¹ Pokol Béla: *Szociológiaelmélet*. Budapest, Századvég, 2004.

² Pokol Béla: *Jogelmélet*. Budapest, Századvég, 2005.

való vita kedvéért elmélyedni ebben az átfogó társadalomelméletben is, de így sokszor akaratlanul félreolvassa szűkebb jogelméleti nézőpontjaimat.

I. Internalista/externalista jogmegközelítések

A jog normatív jelenség, és a rá vonatkozó elméleti elemzések egyik része normatív megállapításokat tesz, míg más részük ezzel szemben deskriptív társadalomtudományos szemszögből elemzi a jogot, és ezt Győrfi Tamás az internalista/externalista disztinkcióval látja külön tarthatónak. Ezzel szemben én helyesebbnek vélem ezt a normatív/kognitív disztinkcióval megragadni. A két disztinkció csak részben egyezik, mert míg Győrfié impliciten az internalistát eleve a jogon belülinek láttatja és az externalistát a jogon kívülinek, addig az általam használtban ez a (hamis) diszkrimináció nincs meg, és mindkettő jogon belüli és kívüli is lehet. Ti. a normatív nézőpont nagyon is lehet úgy 'internalista', hogy a morálfilozófusok fogalmait, elv-megformálásait és kategóriáit használja, olyanoktól átvéve, akik deklaráltnak nem-jogásznak tekintik magukat (és nem is ismerik a jog működésének részleteit), míg 'externalista' pozícióba kerül így a jogot a legbelülről ismerő jogszociológus és szociológiai jogelmélet képviselője. Vagyis Győrfi Tamás disztinkciója impliciten azt vonná maga után, hogy a 'normatív' az egyben a jog világa, és minden normatív megközelítő így a bensőséges pozíció szükségszerű birtokosa, míg ezzel szemben a másik eleve ki van ebből rekesztve. Az általa megadott alapkülönbségre tehát az általam használt disztinkció semlegesebben ad fogalmakat: normatív/kognitív, és ezután külön tartja megvitathatónak, hogy a jog és a morál hogyan függ össze a modern társadalmakban.

II. Normativitás és mindennapi élet

„Pokol egy lényeges szűkítést hajt végre, amikor a jogot professzionális intézményrendszerként definiálja. Esetünkben annak lesz itt jelentősége, hogy Pokolnál a jogrendszer strukturálisan elkülönül a mindennapi élettől. Ennek a ténynek megítélésem szerint alapvető szerepe van abban, hogy Pokol közömbös marad a jog normativitásának kérdésével szemben” (125. o.).³ Később: „Pokol érdeklődésének homlokterében mindvégig a jogot hivatásszerűen működtető személyek gyakorlata áll.” (137.o.) Félrefut kritikájával vitapartnerem több szempontból is, mert miközben a *már létrehozott joganyagot és a megindított pereket tekintve* a mai nyugati civilizációs kör társadalmában valóban a professzionális jogászok által meghatározottan folyik a jogi vita, addig e professzionális intézményrendszer két alapponton visszakötött marad az állampolgárokhoz és mindennapi életükhöz:

(1) A modern demokráciákban a jog alkotásánál a periodikusan, milliók által megválasztott törvényhozás *visszaköti* a jogot a mindennapi élet morális értékítéleteihez is. Természetesen nem az egyes bírói ítéleteknél kötődik így vissza a jog a

³ A szövegben másként nem jelölt oldalszámok a következő tanulmányra utalnak: Győrfi Tamás: A több-rétegű jog koncepciója, *Miskolci Jogi Szemle*, 2 (2007) 2.

társadalom morális szférájához, hanem csak a törvényhozásnál, de a törvényszövegekhez kötött bírák ítéletei így implicite tartalmazzák a társadalom által helyeselt morális értékeket is. Ha pedig nagymértékben eltérnek a törvények a társadalom többségi morális értékeléseitől, és nagyobb tömegben felháborító ítéletek születnek ennek révén, ez nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy a következő választásnál elsöprik a kormányt és a törvényhozói többséget. 'Jogelmélet' c. könyvemben ezt így fogalmaztam meg: „Az igazságosság szempontjai jórészt ugyan kiszorultak a jog alkalmazási folyamataiból, ezzel párhuzamosan azonban kibomlott és összekapcsolódott az elmúlt évszázadban a jogalkotás és a demokratikus politikai akaratképzés folyamata. (...) A morális–igazságossági értékelések itt játszanak közvetlenebb szerepet, és a jogos/jogtalanra leszűkülő nézőpontot ez teszi elviselhetővé (és ennek révén lehet modernizációs előnyét kihasználni!), hogy a joganyag alkotási folyamatában a döntési szelekciók egyik vezérlő elvét a társadalomban kardinálisnak tartott morális–igazságossági szempontok jelentik.”⁴

(2) Másrészt visszakötött a jog azáltal is az állampolgárokhoz, hogy nagy részben csak magánkezdeményezésre indulhat a hatóságok illetve a bíróságok előtti jogi vita, és természetesen a kimondott ítéletek őket kötelezik, hisz a megbízott ügyvéd kiszáll a vitából, és megy újabb megbízások felé. Számomra a 'kötelező' jelleg egyrészt jogszociológiai kérdés (milyen a jogerős bírói/hatósági döntések végrehajtási menete, milyen nagy a végrehajthatlanul maradt döntések aránya, ami esetleg a jog egészének korrodálását idézi fel), másrészt az állampolgárok tömegének szintjén morális megítélés kérdése, amennyiben a környezetükben létrejött jogi döntéseket megítélve felháborodnak, és kiáltó igazságtalanságokat látnak, vagy éppen mint igazságos ítéleteket fogadják el ezeket, és ez az első esetben a törvényhozási többség lecserélése felé vezet, míg a második esetben annak megerősítése felé. Nem értem, hogy mit hanyagolok én itt el?! Nem hiszem, hogy Győrfi Tamás a bírói végrehajtás empirikus jogszociológiai elemzését kérné rajtam számon, amit tényleg nem tettem meg. A másik dimenzióban vannak nekünk egymással gondjaink az eddigi vitáinkra visszaemlékezve – ti. a törvények szövegében levő, már végrehajtott, implicit morális értékelésen túl az egyes bírói döntésekben a morális érvek megkövetelésével és e morális érvek nyilvánosság (tömegmédiumok vezérkarai!) általi vitathatásával –, de most ő kifejezetten nyitva hagyja ezt a kérdést (lásd a 136. oldal alján). Biztos, ami biztos alapon azonban fenti válaszom ezt is célozta.

III. A jogrétegek lokalizálása és elnevezésük

Vitapartnerem problémásnak találja, hogy nem fogalmazom meg egy szabatos definícióban a jogréteg fogalmát, vitatja az egyes jogrétegek elnevezéseit és elhatárolhatóságát, és az összes vitatásban központi felvetése, hogy csak úgy lehetne a több jogréteget megállapítani, ha egyetlen felosztási kritériumot alkalmaznék, és nem többet. Nézzük a válaszokat ezekre külön-külön.

⁴ Pokol: *Jogelmélet*, 24. o.

(a) A jog rétegei értelmi rétegek, melyek az egyes vitás esetek megítélésére vonatkozó normatív támpontokat *szétosztva* tartalmazzák a modern jogrendszerekben, 1. ahogy a bírák fölé emelkedő jogalkotási folyamat kiszakította a korábbi bírói jogalkotásból a jog meghatározását, és összekötötte először az ország egészét megtestesítő és összefogó abszolutisztikus királyi akarattal, majd a demokratikus testületi döntésekkel a szöveggé pontosított jogot); 2. és ezzel párhuzamosan (XVII–XIX. század) az eseti római jogból absztrakt jogági dogmatikai fogalmi rendszereket megalkotva absztrakt kódexjoggá vált a jog, jelzésszerűen mindig a szövegben is említve az alkalmazott jogdogmatikai kategóriákat, de teljes mértékben ezek értelmi összefüggéseit kommentárokból és jogdogmatikai tanulmányokban tárolva; 3. majd az absztraktság miatt így 'alulról nyitottá vált' jogot legfelsőbb bírósági eseti döntésekből kiegészítő bírói konkretizáló jogréteggel kezdték fejleszteni; 4. végül a korábban jogon kívüli és politikai harci jelszavakat jelentő emberi jogokat az alkotmányba bevéve és alkotmánybírásgot mellé telepítve alapjogi réteggel bővítették ki a jog teljes értelemi összefüggéstömegét.⁵ Ha pedánsan szeretném megfogalmazni a részletesebb leírást, akkor mondhatnám azt, hogy „a jogréteg a jog értelmi összefüggéshalmazának egy-egy szeletét tartalmazó értelmi réteg”. Tágabb meghatározásra törekedve folytathatnám: „melyek lehetővé teszik a stabil-absztrakt értelmi összefüggések és a részletekre vonatkozó gyorsan változó értelmi összefüggések elválasztását, e mellett az absztrakt szint általánosságának biztosításával az értelmi ellentmondás-mentességet, e mellett az általános-pontatlanabb nyelvi megfogalmazásokon túl a jogtudósok által végiggondolt és pontosított fogalmak megalkotását, és az utóbbival egyben a laikus–politikus törvényalkotók jogmeghatározási kompetenciájának hozzákötését a jogfogalmak felett diszponáló jogászprofesszorokhoz” stb. stb. Vagyis amit több száz oldalon kibontok anyagaimban. Úgy gondolom tehát, hogy ha a jogrétegeket alaposan körbeírom, és több dimenzióban elemzem ezeket, akkor pusztán pedantéria a megfogalmazásra törekvés.⁶

(b) Az egy vagy több kritérium szerinti jogréteg elválasztás kérdése. Én nem gondolom – a fenti okok miatt –, hogy törekedni kellene arra, hogy mindenképpen csak egy kritérium alapján próbáljuk meg elválasztani a jogrétegeket. Az egyik kritérium a jog értelmi összefüggéseinek egyes komponensei felett rendelkezők elkülönültsége, illetve eltérő funkcióellátásuk, ahogy az történetileg megvalósult. A jog felett legelső meghatározási jogot szerzett törvényalkotás a szokásjogi jogkönyvekkel már korábban megindult; a joganyag fix szövegben való rögzítésére irányuló folyamat összekötése a törvényhozással értelmessé teszi, hogy a jog szövegrétegét a jognak a jogalkotó által elfogadott (vagy felhatalmazásával megalkotott) szeletével azonosítsuk. Mivel a modern jogban döntő fontosságúvá vált a jogfogalmi kategóriakészletek léte, és e felett a jogtudósok illetve a felsőbbbírósági bírák

⁵ Ezt részletesebben kibontva lásd Pokol: *Jogelmélet*, 14–19. Új könyvemben (Pokol Béla: *Középkori és újkori jogtudomány*, Pécs: Dialóg–Campus Kiadó, 2008.) már történetileg is alá tudtam ezt támasztani.

⁶ A fenti érvelésem egyben válasz Szilágyi Péternek is, aki a miskolci dogmatika-kötetben szintén a jogréteg mibenléte kapcsán fogalmazott meg velem szemben kritikákat, lásd Szilágyi Péter: *Elméletek, jogi műveletek, jogi dogmatikák*, in: *Jogdogmatika és jogelmélet* (szerk.: Szabó Miklós), Miskolc, Bíbor, 2007, 91–120. o.

(jórészt maguk is egyetemi professzorok és tanulmányírók egyben) rendelkeznek, elvála a törvényalkotó politikusoktól, érdemesnek tűnik ezt is külön jogrétegnek tekinteni. A konkretizáló felsőbíróági jogréteget csak részben lehet elkülöníteni hordozóik szempontjából az előbbtől, mert részben abban is a felsőbírák vesznek részt. Ám annyiban el lehet különíteni még a hordozóik tekintetében is, hogy míg a jogdogmatikai rétegnél a jogászprofesszorok dominálnak, és abban részt venni igazán csak a jogászprofesszor–felsőbírák tudnak, addig a konkretizáló bírói jogrétegnél a jogeseti részletek tárgyalótermi különbségei dominálnak, és az egyetemi professzorok ebből kiszorulnak. Itt a fő elválasztási kritérium tehát inkább az absztraktságtól–rendszeres, illetve konkrét–kazuisztikus vonalon halad, és csak másodlagos a hordozóik elválása. Az alkotmányos alapjogok esetében az itteni normatív támpontok sajátossága és a hordozóik elválása egyszerre bír fontossággal. A kontinentális Európában pedig, amíg a bírói esetjogot a több évig eseti döntések ezreit hozó felsőbírák alkotják meg a jog belső technikai kérdéseire is figyelve, addig az alkotmánybírák zöme ettől eloldódott jogász szocializáción megy át. E mellett az alkotmányos alapjogok átfogó morális mércejellege jórészt más szerzői kör által meghatározott, mint a jogdogmatika, és míg az alapjogok meghatározása erősebben nyitva áll a morálfilozófusok és a napi médiaszféra politikai–morálfilozófiai aktivistái előtt is – és egyáltalán: a tömegmédia előtt –, addig a jogdogmatika és a konkretizáló esetjogi réteg zárva marad ezek előtt, és inkább a professzionális jogászság által maradnak meghatározottak. Ezért bár az absztraktság tekintetében a jogdogmatikai fogalmak és az alkotmányos alapjogok közel állnak egymáshoz, de meghatározottságuk egymástól eltérő társadalmi hordozói értelmessé teszik elkülönítésüket.

Összegezve tehát két elválasztási kritériumot használok az általam külön tartott jogrétegek lokalizálásánál, egyrészt az *absztrakt, keretet-adó* versus *konkrét, keretet-kitöltő* normatív támpontok elkülönítő kritériumát, mely egyik oldalra a jogdogmatikát és az alkotmányos alapjogokat/alapelveket teszi, másik oldalra pedig a konkretizáló bírói jogréteget; másrészt az *eltérő funkcionális tevékenységekhez kapcsolódó* hordozók szerinti kritériumot, mely a jog demokratikus akaratképzéshez kapcsolódását hordozó törvényhozás szövegrétegét emeli a középpontba (mely egyben a jog állami kényszerrel ellátottságának garanciáját is megadja legfelső szinten), és az absztraktság szintjén még egybeeső jogdogmatikai támpontrendszerrel illetve az alapjogi támpontrendszerrel elválasztja a *jogtudósi–jogdogmatikai hordozók*, illetve a *morálfilozófiai–médiabeli–politikai érvelőcsoport* különállása miatt. Ebből következik, hogy ha izolálni lehetne az alapjogi vitákat és érveiket a média politikai csoportokra bomlott érveitől, és a rendes bírói kar látná el ezt, illetve az egymással kibékíthetetlen ellentmondásban levő alapjogi aspektusokat lementszve ellentmondásmentessé lehetne tenni ezeket, akkor ez beolvadna a jogdogmatikai rétegbe. Ám mint az amerikai példa mutatja, ahol a rendes bírák látják el az alapjogi bíraskodást is, ennek nem az lett a hatása, hogy eljogiasították és megszelídítették az alapjogokat, hanem inkább a rendes bírói szféra is átpolitizálódott mind bírói állományát, mind érvelését tekintve. Ezért gondolom úgy, hogy akkor már inkább jobb az európai megoldás az elválasztott és nyíltabban politikai kiválasztás alá eső alkotmánybírákkal, másik oldalról pedig a politizáló nyilvánosság vi-

táitól és érveitől elzárt bírói karral. Ám épp ezért az alkotmánybírák termékeit csak a törvényhozás felé szabad hatni engedni, és a bírói ítéleteknél már nem szabad teret engedni – a törvényeken túl – az alkotmányi alapjogok és alkotmánybíróági döntések figyelembe vételének.

Ezzel egyben választ adok Győrfinek arra a felvetésére is (129. o.), hogy csak az absztrakt/konkrét (az ő megfogalmazásában az absztrakt „nyitottként” szerepel) disztinkció fontos a jogrétegek elválasztó kritériumaként, de a „pedigré”, vagyis hogy ki formálja ki ezeket, nem bír fontossággal. Véleményem szerint azonban a legnagyobb fontossággal bírnak az itteni különbségek, mert a jogalkotó a demokratikus akaratképzés felé nyitja ki a jogot, a jogdogmatikai meghatározás erős szerepe a direkt politikai–morális harcoktól leernyőzött jogtudósi réteg felé, az alkotmányos alapjogok a morálfilozófusok (könyvkiadók és szellemi terjesztési–szelektáló mechanizmusaik) és médiabeli publicisztikai harci osztagai felé, a konkretizáló bírói jogréteg pedig az ország bírói kara felé. Én úgy gondolom, hogy ha Győrfi Tamás leállna néhány hónapra az absztrakt jogelméleti művek olvasásával, és az ezeket a mechanizmusokat elemző szociológiai–politológiai művek információtömegét is elkezdene rendszeresen feldolgozni, egy idő után igazat adna nekem.

(c) Az egyes jogrétegek elnevezése vitapartnerem következő problémafelvetése, és vitatására én – a fentiek után – csak a ‘szövegréteg’ elnevezésben látok további választ szükségesnek: „...mind a bírói jognak, mind az alapjogoknak, mind a dogmatikának a tételei szövegekben jelennek meg, így analitikusan aligha lehet a jog szövegrétegétől különböző, azzal értelmesen szembeállítható jogrétegnek tekinteni. A szerző itt [...] ténylegesen a jogalkotó által alkotott jog szövegére gondol.” (127. o.) Első megjegyzésem erre az, hogy nem csak „gondolom” azt, amit Győrfi Tamás – helyesen – ír az utolsó mondatában, de ténylegesen ezt is írom: „A jogalkotási folyamatokban alakuló szövegréteg...”⁷ Ezt csak azért emelem ki, mert többször úgy ír vitapartnerem álláspontomról, mint amit úgy kell megfejtetni, és az ő jó ráérzéseként emeli ki azt, amit én ténylegesen gondolnék, ám homályban hagyok. Pl. hogy a bírói esetjogba beletartozik-e minden bírói döntés, vagy csak ami szabálypontosító jellegű (lásd uo.), és ő jó érzékkel úgy látja, hogy csak az utóbbi. Hát jól látja, és erre a ‘Jogelmélet’ c. könyvem egész ötödik fejezete ‘A bírói precedensjog rétege’ cím alatt tanúságául szolgálhat. A ‘szövegréteg’ elnevezés azonban valóban külön indokolást igényel, vagy módosítanom kell az elnevezést, mert tényleg szövegben testesül meg a modern életben minden szellemi megnyilatkozás. Egyedülálló ez a szöveg azonban annyiban, hogy a jogmeghatározás autoritatív szövegévé a törvényhozó (és az általa adott keretben felhatalmazott más jogalkotó) szövege vált a modern társadalmak jogában, és a jogdogmatikai réteget is legalább jelzésszerűen ez a szöveg hordozza (teljes kibontást elkülönített dogmatikai tanulmányokban hagyva), és a konkretizáló bírói jogréteg is ezt a szövegréteget pontosítja. A jog többi rétege is tehát e szöveg körül forog. Megelőzve a kézenfekvő ellenérvet, hogy akkor miért nem vonom be a szövegrétegbe az alkotmányos alapjogokat is, hisz ezek természetesen szintén szövegben testesülnek meg, azt kell mondani, hogy ezeknél a tényleges értelmi összefüggésmező

⁷ Pokol: *Jogelmélet*, 15. o.

oly mértékben független az alaptörvény szövege által egy-egy szóban és tőmondatban tartalmazott alapjogi értelemről, hogy ott a szöveg szinte üres. Csak öszszemosás lenne, ha ezeket az üres formulákat ugyanúgy normatív szövegszerű támpontnak tekintenénk, mint az egyszerű jogági törvények részletes normameghatározásait. Teljes pontossággal elnevezve tehát a négy általam kiemelt jogréteg a jogalkotói szövegréteg, a jogdogmatikai réteg, a konkretizáló bírói jogréteg és az alapjogi réteg, és sokszor így használom írásaimban, ám néha csak rövidítve, így bukkan fel a 'szövegréteg' elnevezés. A fentiek után úgy látom, hogy maradhatok ennél az eljárásnál.

IV. A jogdogmatika és a jogpolitika kettőse

Vitapartnerem hosszan foglalkozik a jogdogmatika törvényalkotó felé irányuló meghatározására vonatkozó álláspontommal. Azt állítja, hogy túlzott meghatározottságot vélek felfedezni a valóságoshoz képest, illetve a jogdogmatikai kategóriák törvénné válásában túlzottan a klasszifikáló logikai jegyekre koncentrálok, ami szintén elvéri a valóságot: „Amennyiben a jogdogmatika kategória-készletét ilyen klasszifikációs sémának fogjuk fel, akkor az minimális értelemben köti a törvényhozót. (...) Másrészt úgy gondolom, hogy ez a fajta rendszeralkotás és klasszifikáció nem tisztán logikai művelet abban az értelemben, ahogy ezt Pokol gondolja.” (132. o.) Ez a kritika nem állhat meg velem szemben, mert én sem gondolom, hogy a dogmatikai kategóriák teljesen megkötnék a jogalkotó kezét. A jogdogmatika és a törvényhozás között közvetítő jogpolitikára vonatkozó nézeteimet ennek megválaszolására fejtettem ki már a többrétegű jogkoncepció formálásának első szakaszában az 1991-es 'A jog szerkezete' c. kötetemben,⁸ de a Győrfi által itt elemzett 'Jogelmélet' c. kötet is tartalmazza ezeket az elemzéseimet. Pl.: „A mai komplex nyugati jogrendszerekben mindenhol létrejönnek azok a jogpolitikai mechanizmusok, amelyek – kiegészítve a pártpolitika felőli határon kiépült jogpolitikai tevékenységet – a jogdogmatika eredményeit transzformálják a politikába.”⁹ De ennek mikéntjét is sok-sok oldalon át elemzem. Az ilyen kritikák miatt céloztam a bevezetőben arra, hogy más fogalmi nyelven sokszor ugyanazt kéri számon rajtam vitapartnerem, amire én is adok egy megoldást, de ő – saját olvasási anyagából származó eltérő fogalmi kerete miatt – nem is veszi figyelembe. Autentikus tehát az erre vonatkozó kritikája akkor lenne, ha a jogdogmatika–jogpolitika–törvényhozás koncepciómat együtt venné szemügyre, és ha még így is találna kivetni valót, akkor teljes koncepcióm fényében fogalmazná ezt meg. Így azonban ez megcsönkített marad.

⁸ Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1991, 169-176. o.

⁹ Pokol: *Jogelmélet*, 183. o.